

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Muhammet Mustafa AKMEŞE

İSLÂM İDARE HUKUKU AÇISINDAN SAİD HALİM PAŞA’NIN *İSLÂM’DA TEŞKÎLAT-
I SİYÂSİYYE RİSÂLESİ* ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ

Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Muhammet Mustafa AKMEŞE

İSLÂM İDARE HUKUKU AÇISINDAN SAİD HALİM PAŞA’NIN *İSLÂM’DA TEŞKÎLAT-
I SİYÂSİYYE RİSÂLESİ* ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Zeki YAKA

Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Muhammet Mustafa AKMEŞE'nin bu çalışması, jürimiz tarafından Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Veli ATMACA (İmza)

Üye (Danışman) : Dr. Öğr. Üyesi Zeki YAKA (İmza)

Üye :Dr. Öğr. Üyesi Mehmet DİLEK (İmza)

Tez Başlığı:

İSLÂM İDARE HUKUKU AÇISINDAN SAİD HALİM PAŞA'NIN *İSLÂM'DA*
TEŞKÎLAT-I SİYÂSİYYE RİSÂLESİ ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi :09/06/2023

Mezuniyet Tarihi : 13/07/2023

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “İSLÂM İDARE HUKUKU AÇISINDAN SAİD HALİM PAŞA’NIN *İSLÂM’DA TEŞKÎLAT-I SİYÂSİYYE RİSÂLESİ* ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

09/06/2023

İmza

Muhammet Mustafa Akmeşe

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

04/07/2023

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Muhammet Mustafa AKMEŞE
Öğrenci Numarası	202052049001
Anabilim Dalı	Temel İslâm Bilimleri
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Dr. Öğr. Üyesi Zeki YAKA
Yüksek Lisans Tez Başlığı	İslâm İdare Hukuku Açısından Said Halim Paşa'nın <i>İslâm'da Teşkilat-ı Siyâsiyye Risâlesi</i> Adlı Eserinin İncelenmesi
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	2126004254
Rapor Tarihi	03/07/2023
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: % 3 Alıntılar dahil: %25
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE, Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.	
Danışman Öğretim Üyesi Dr. Öğr. Üyesi Zeki YAKA İmza	

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	v
ÖZET	vi
SUMMARY	vii
ÖN SÖZ	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İDARE HUKUKU KAVRAMI VE KAPSAMI

1.1. İdare Hukuku Kavramı	5
1.2. İdare Hukuku ile İlgili Bazı Kavramlar	6
1.2.1. Devlet	6
1.2.2. Hilâfet/Halife	7
1.2.3. Hükümet	8
1.2.4. Emir-Emîrû'l-Müminîn	9
1.2.5. İmâmet/ İmam	9
1.2.6. Velâyet/ Veliaht.....	10
1.3. Tarihi Süreçte İdare Hukuku	12
1.3.1. Modern Hukuk Açısından	12
1.3.1.1. Mülk Devleti.....	13
1.3.1.2. Polis Devleti	15
1.3.1.3. Hukuk Devleti	19
1.3.2. İslâm İdare Hukukunun Gelişimi Açısından	22
1.3.2.1. İslâm Öncesi Cahiliye Dönemi.....	22
1.3.2.1.1. Sidane/ Kâbe Hizmeti:.....	24
1.3.2.1.2. Sikâye/Belediye Hizmetleri:.....	25
1.3.2.1.3. Rifâde/Turizm:.....	25
1.3.2.1.4. Kıyâde/ Ordu Komutanlığı:	26
1.3.2.1.5. Dâru'n-Nedve/Yasama Kurumu:.....	27
1.3.2.1.6. Sifâret/Dış İşleri/İç İşleri Bakanlığı:.....	28
1.3.2.2. Mekke Dönemi	28
1.3.2.3. Medine Dönemi	31
1.3.2.4. Hz. Peygamber Sonrasında Hulefâ-i Râşidîn Dönemi	36
1.3.2.4.1. Hz. Ebû Bekir Dönemi	38
1.3.2.4.2. Hz. Ömer Dönemi ve İdare Hukukunun Kurumsallaştırılması	38
1.3.2.4.2.1. Beytûlmâlin Kurumsallaştırması	39
1.3.2.4.2.2. Divan Teşkilatını Kurması.....	40

1.3.2.4.2.3. Adalet Teşkilatını Düzenlemesi	42
1.3.2.4.2.4. Vergi/Cizye ve Haraç Miktarlarını Belirlemesi	43
1.3.2.4.2.5. Arazi Ölçümü Yaptırması.....	43
1.3.2.4.2.6. Ticaret Mallarına Öşür Vergisi Koyması	44
1.3.2.4.2.7. Asker Gönderme ile ilgili Uygulamaları	44
1.3.2.4.2.8. Yönetici seçimi için Komisyon Kurdurması	45
1.3.2.4.3. Hz. Osman Dönemi	45
1.3.2.4.4. Hz. Ali Dönemi	46
1.3.2.4.5. Emevîler Dönemi,.....	47
1.3.2.4.5.1. Halifelik	47
1.3.2.4.5.2. Vezirlik	48
1.3.2.4.5.3. Hâciblik	49
1.3.2.4.5.4. Katiplik	49
1.3.2.4.5.5. Divanlar	50
1.3.2.4.5.5.1. Divanu'l-Cünd/Askerî Divan:	50
1.3.2.4.5.5.2. Divanu'l-Haraç/Mali İşler Divanı:	51
1.3.2.4.5.5.3. Divanu'l-Hâtem/Damga veya Mühür Divanı:	51
1.3.2.4.5.5.4. Divanu'l-Berîd/Posta Teşkilatı	51
1.3.2.4.5.6. Şurta/Polis Teşkilatı.....	52
1.3.2.4.5.7. Hac Emirliği/ Emir-i Hac/Hac Bakanlığı	53
1.3.2.4.5.8. Hisbe / Muhtesib.....	53
1.3.2.4.5.9. Kadılık	55
1.3.2.4.6. Abbâsiler Dönemi.....	56
1.3.2.4.6.1. Halifelik:	56
1.3.2.4.6.2. Vezirlik:	57
1.3.2.4.6.3. Hâciblik:	58
1.3.2.4.6.4. Kadılık	58
1.3.2.4.6.5. Valilik:	60
1.3.2.4.6.6. Divânlar:	60
1.3.2.4.6.7. Şurta/Polis Teşkilatı:	61
1.2. İslâm İdare Hukukunun Kaynakları.....	62
1.2.1. Kur'an-ı Kerim	62
1.2.1.1. Allâh'a, Peygamber'e ve İdarecilere İtaat:	62
1.2.1.2. Adaletli Olma:	64
1.2.1.3. Sorumluluğu Ehline Verme:	64
1.2.1.4. Yönetimde Danışma:	65
1.2.1.5. Doğru Dürüst Olma:	65
1.2.2. Sünnet	65

1.2.2.1. Siyasi Yapı Kurması.....	66
1.2.2.2. İdare İle İlgili Bir Metin Hazırlatması.....	67
1.2.2.3. Kardeşlik Tesisi.....	67
1.2.2.4. Hz. Peygamber'in İdaresi.....	68
1.2.3. İctihâd.....	70

İKİNCİ BÖLÜM

SAİD HALİM PAŞA

2.1. Hayatı	72
2.1.1. Görevleri ve Şahsiyet Olarak Önemi.....	73
2.1.2. Fikir Dünyası.....	77
2.2. Döneminin Siyasi Özellikleri	81
2.3. Etkileşimde Olduğu Kimseler.....	84
2.4. Eserleri.....	86
2.4.1. Ta'assup.....	87
2.4.2. Mukallidliklerimiz.....	87
2.4.3. Meşrutiyet.....	88
2.4.4. Buhrân-ı İctimaimiz.....	89
2.4.5. Buhrân-ı Fikrimiz.....	90
2.4.6. İnhitat-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye.....	90
2.4.7. İslâmlaşmak.....	91
2.4.8. İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiye Risâlesi.....	92

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLÂM'DA TEŞKİLAT-I SİYÂSİYE RİSALESİ VE İDARE HUKUKU

3.1. Risale'nin Özellikleri.....	93
3.2. <i>İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiye Risalesi'nin İslâm İdare Hukuku Açısından Değerlendirilmesi</i>.....	94
3.2.1. İslâmiyet'in Vücûda Getirdiği Eser-i İctimâ'î.....	95
3.2.2. Hâkimiyet-i Millîye.....	97
3.2.3. Hâkimiyet-i Şer'îye Umdesinin Neticesi.....	99
3.2.4. Devre-i Hezâl-u İnhitât.....	100
3.2.5. Cem'iyet-i Garbiyye.....	104
3.2.6. Garb İdâre-i Siyâsiyesi.....	105
3.2.7. Müslüman İdâre-i Siyâsiyesi.....	108
3.2.8. Hakk-ı Teşrî'.....	110
3.2.8.1. Reis-i Hükûmet.....	111
3.2.8.2. Kuvve-i İcrâiye.....	112
3.2.8.3. Fırâk-ı Siyâsiye.....	112

3.2.8.4. Meclis-i A‘yân.....	113
SONUÇ	115
KAYNAKÇA	119
EKLER	120
Ö Z G E Ç M İ Ş	146

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhisselam
AÖF	: Açık Öğretim Fakültesi
b.	: İbn
Bkz.	: Bakınız
By.	: Basım yeri yok
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
d.	: Doğum
h.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
m.	: Miladi
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Ter.	: Tercüme eden
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
İBB	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
vb.	: Ve benzeri
v.	: Vefat
vd.	: Ve devamı

ÖZET

Bu çalışma son dönem Osmanlı fikir ve devlet adamlarımızdan Said Halim Paşa'nın “İslâm'da Teşkilat-ı Siyâsiye Risâlesi” adlı eserini, İslâm İdare Hukuku bakımından inceleyip ele almaktadır. Müellif, batılılaşma tartışmalarının ortasında kaleme aldığı bu eserde zorunlu olarak batılılaşma gerekiyorsa bunun idari sahada nasıl olması gerektiğini ifade etmiştir. Konuyla ilgili bazı tahlil, tespit ve karşılaştırmalara yer vermiş, Doğu ve Batı medeniyeti arasındaki farklara değinerek çözüm mahiyetinde öneriler ileri sürmüştür.

Çalışmamızda ele alınan eserin daha iyi anlaşılabilmesi için ilk olarak “İdare Hukuku” kavramı açıklanmıştır. Devamında da “Tarihi Süreçte İdare Hukuku” başlığına yer verilmiş, modern hukuk ve İslâm Hukuku şeklinde ikili bir ayırımla tarihçe işlenmiştir. Sonrasında ise konumuzla ilgili kavramlar ve konunun kaynaklarına yer verilmiştir.

İlerleyen bölümlerde “görevleri ve şahsiyet olarak önemi, fikir dünyası ve etkileşimde olduğu kimseler” başlıklarıyla Said Halim Paşa'nın hayatına değinilmiş, ağırlıklı olarak konuya dair düşünceleri ele alınmıştır. Ayrıca burada Said Halim Paşa'nın eserlerinin tanıtımına kısaca yer verilmiştir.

Çalışmamızın son bölümünde ise “İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiyye Risâlesi” adlı eserin İslâm İdare Hukuku açısından değerlendirilmesi yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Said Halim Paşa, İdare Hukuku, Batılılaşma, Siyasi Kurumlar, Medeniyet

SUMMARY
AN EVALUATION OF SAID HALİM PAŞA'S WORK TITLED “TEŞKİLAT-I
POLITICAL TREATMENT IN ISLAM” IN TERMS OF ISLAMIC
ADMINISTRATIVE LAW

This study examines and deals with the work of Said Halim Pasha, one of our late Ottoman intellectuals and statesmen, named “Teşkilat-ı Siyâsiye Risâlesi” in Islam, in terms of Islamic Administrative Law. In this work, which he wrote in the middle of the westernization discussions, the author expressed how it should be in the administrative field if westernization is necessary. He included some analysis, determination and comparisons on the subject, and put forward suggestions as a solution by referring to the differences between Eastern and Western civilizations.

First of all, the concept of "Administrative Law" is explained in order to better understand the work discussed in our study. Afterwards, the title of “Administrative Law in the Historical Process” was included, and the history was processed with a dual distinction as modern law and Islamic Law. Afterwards, the concepts related to our subject and the sources of the subject are given.

In the following sections, the life of Said Halim Pasha was mentioned, and the subject was discussed under the headings of "his duties and importance as a personality, his world of ideas and the people he interacted with". In addition, the works of Said Halim Pasha are briefly included here.

In the last part of our study, the work called "Teşkilât-ı Siyâsiyye Risâlesi in Islam" has been evaluated in terms of Islamic Administrative Law.

Keywords: Said Halim Pasha, Administrative Law, Westernization, Political Institutions, Civilization

ÖN SÖZ

Hristiyan Batı dünyasının XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti’ni idari, teknik ve askerî bakımdan geçtiğinin farkına varılmıştır. Bu durum Osmanlı aydınlarının bu zamandan XIX. yüzyılın sonlarına kadar sorun için farklı çözümler üretmelerine sebep olmuştur. Bunların arasında Batı’yı olduğu gibi taklit etmek ve Batı yanlısı bir dünya görüşü benimsemek gerektiğini savunanlar olduğu gibi, İslâm’ın emirlerine uymayı, bidatler yerine Kur’an-ı Kerim ve Sünnet temelli esaslara yeniden eskisi gibi bağlanmayı savunanlar da olmuştur. Bu konuda XIX. yüzyılda devlet adamlığı ön plana çıkan şahsiyetlerden biri olan Said Halim Paşa, Batı dünyasını bir Hristiyan medeniyeti olarak ifade etmekle birlikte istifade edilecek taraflarının yanı sıra İslâm uygarlığına düşman olduğunu da söylemiştir. Buna göre Paşa, Batı medeniyetini ileri bir uygarlık olarak görmüş, İslâm medeniyetinin ortaya koyduğu dünya görüşünden tamamen kopulmadan ondan istifade edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Said Halim Paşa’nın “*İslâm’da Teşkilât-ı Siyâsiyye Risâlesi*” adlı eseri idarî alanda Batı tarzı bir değişim ve gelişimin sağlanabilmesi için onlarda ne varsa birebir taklit etmenin gerekli olmadığını ifade etmek için kaleme alınmıştır. Eserde kendi özelliklerimize dikkat çekme, batı ile doğu medeniyetini tahlil etme, idari olarak takip edilmesi gereken ilkeler ve bazı sosyolojik tahlillere yer verilmiştir.

Bu çalışmayla Said Halim Paşa’nın hukukçu yönünü tanıtmak ve ilgili eserini İslâm idare hukuku açısından değerlendirerek bu alandaki literatüre katkı sağlamak amaçlanmıştır. Ayrıca zorunlu olan idari ve kurumsal değişimde yöntemin nasıl olması gerektiği bir örnek bizzat uygulamanın içinden gelen bir uzmanın tavsiyeleri haysiyetiyle gösterilmek istenmiştir.

Tez sürecinin her aşamasında oldukça nazik, destekleyici ve ilgili olan saygıdeğer danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Zeki YAKA’ya, alanımızdaki öncü çalışmalarıyla bizlere örnek olan ve eserlerinden çokça yararlandığım hocalarıma, her daim destekçim olan aileme ve arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim. Bana böyle bir çalışmayı bana lütfettiği için yüce Allah’a sonsuz şükürler ederim.

Muhammet Mustafa AKMEŞE

Antalya, 2023

GİRİŞ

Devletler özellikle sosyal ve iktisadi krizlerin yoğun yaşandığı dönemlerde idari açıdan pek çok zorluk yaşamıştır. Bu dönemlerde içinde bulunulan sorunlarla idari zaafının tespiti ve çözümü hayati derecede önemlidir. Devletin devamlılığın sağlanması ve çöküşün önlenmesi buna bağlıdır. Kurumların yenilenmesi, başka devletlerinkinin örnek alınarak ıslah edilmesi gibi metotlar bu açıdan başvurulacak çarelerdir.

İdare düzeni her açıdan idare hukuku kurallarına uymalıdır. Onun toplumla bütünleşmesini ve devamlılığını sağlayan unsur budur. Böylelikle şahıslar yönetimi elinde bulunduran kimselerin hukuka aykırı faaliyetlerinden korunur. Ayrıca idari faaliyetlerde güçlü bir yapının meydana gelmesi de sağlanmış olur. Devlet hem kendi içerisinde hem de toplumla olan ilişkilerinde daha güçlü ve tutarlı ilişkiler ortaya koyar.

Tarihsel süreçte amaç, yöntem ve işleyişleri farklı çeşitli idare sistemleri tecrübe edilmiştir. Bunlar arasında mülk devleti, polis devleti, istila devleti, kabile devleti, kent devleti, teokratik devlet, ulus devleti, monarşik devlet, sosyalist devlet ve demokratik devlet gibi pek çok idari sistem sayılabilir. Zamanla bu sistemler arasında geçiş yapan devletler olduğu gibi, belirli bir sistemde sabit kalan devletler de olmuştur. Bu geçişlerin en önemli sebepleri arasında ise toplumu idare edenlerin yaptığı rejim değişikliği, idari yapının inkırazı ile yeni bir devletin kurulup yepyeni bir idari nizama geçiş ve toplumu oluşturan kesimlerin beklentileri gibi unsurlar yer almaktadır. Zamanla devleti meydana getiren toplumun kültürel yapısı, dili, din ve coğrafyasındaki değişiklikler de devletin idaresindeki yapısal özelliklerinin değişmesinde etkili olmuştur denilebilir. İdari yapılarda milli kültür ve seciyeye uymayan aceleci tercihlerde bulunmak suretiyle onarılmaz değişikliklere giden devletlerin de tamamen yok olup tarihten silindiği bilinmektedir.

Devletlerin yüz yıllarca ayakta kalması sağlam bir idari sistem sayesinde olmuştur. Bu durum milletlerin kurduğu devletin yapısı ve idari vasfı, din, kültür, coğrafya, geçim kaynakları, devlet olarak kendisine koyduğu hedefler gibi birçok değişkenle bağlantılıdır. Bu değişkenler ve hedefler o devletin vatandaşları tarafından da kabul gördüğü takdirde devletin hem yönetimi kolay olmuş hem de ömrünün uzamasına katkıda bulunmuştur. Bununla bağlantılı olarak değişen şartlar Müslümanların zamanla idari sistem ve kurallarda bazı değişikliklere gitmesine sebep olmuştur. Tartışmaları da beraberinde getiren bu durum, birçok düşünür ve devlet adamını bu konuda görüş bildirmeye sevk etmiştir.

Kendisi de önemli idari görevlerde bulunan Said Halim Paşa XIX. yüzyıl için idare hukuku konusundaki döneminin tartışmalarına katılmış, görüşlerini bir eserle ortaya

koymuştur. Biz de bu çalışmayla onu ve eserini döneminin siyasi özelliklerini de dikkate alarak idare hukuku konusundaki görüşleri bağlamında ele alacağız. Bu çalışmada bizi “Devlet idaresinde kendi kültür ve değerlerimize dayalı olmayan değişimlerin bize etkileri nelerdir?” şeklinde bir soru yönlendirmiştir. Bu sebepten çalışmamız diğer bazı faydaları içerdiği gibi idari, siyasi ve coğrafi olarak daralmaya ve yıkılmaya yüz tutmuş olan bir devlette, başta Said Halim Paşa olmak üzere ilim, fikir ve düşünce insanları tarafından ortaya konanlara dikkat çekmeyi amaçlamıştır.

Çalışmamızın merkezindeki “Risale” o devrin benzeri konularını içeren yazılı edebiyatıyla mukayese edildiğinde diğer çalışmalardan bazı hususlarda öne çıktığı görülmektedir. Bu hususların başında: sorunların derinlemesine incelenmesi ve çözüm önerisiyle birlikte sunulması, İslâm ve Hristiyan medeniyetlerinin yakından tanınması, ele alınan konular hakkında tecrübe sahibi olunması, derinlemesine gözlem ve tahlil ile yüzeysel değerlendirmelerden uzak durulması gelmektedir. Devlet açısından zorlu dönemlerde bilginler olumsuzlukların ya önüne geçmek; çöküşü durdurmak yahut bir sonraki adım için yeni bir kurumsal yapı ve idari tarz belirlemek üzere fikir üretmeye başlar. Bu durum bütün devletlerin yıkılışı veya yeni bir devlet kuruluşu aşamasında o toplumun düşünce ve ilim adamları için geçerlidir diyebiliriz. Bu durum güncelliğini koruması bakımından devlet ve toplumun düzen ve dengesinin sarsıntı geçirdiği durumlarda yol gösterici olması itibarıyla de çalışmamızı değerli kılmaktadır.

Bize ait geçmişî tanımak, kurumsal ve düşünsel kriz hallerini bilmek, farklı görüş ve teklifler arası irtibatı kurmak kadar meselenin güncel ehemmiyetine de ışık tutmasını umduğumuz bu çalışmamızda; yapılan okumalardan elde edilen verileri yazmadan önce gözden geçirme, her konuyu kendi sınırları içerisinde ele alma ve bölümlerin temel çerçevesini çizdikten sonra konu bitiminde mukayese yapma gibi bir yöntem takip edilmiştir. Ayrıca izah edilen hususları gerekiyorsa günümüzle bağdaştırma, konu sınırının dışına çıkmamaya ve kısa kesmemeye özen gösterme ve anlatımda sade bir dil kullanmaya da dikkat edilmiştir. Detaylı bilgiye sahip olmak isteyenler için de ek kaynaklar verilmiştir.

Konusal sınırlılıklar olarak İlk Bölüm’de idare hukukunun kavramı ve kapsamı detaylı olarak ele alınmış, modern hukuk ve İslâm hukuku açısından idare tarihine yer verilmiştir. Sonrasında ise ilgili bazı kavramlara ve idare hukukunun kaynaklarına örnekleriyle yer verilmiştir.

İkinci Bölüm’de ayrıntılara girilmeden Said Halim Paşa’nın hayatı; “Görevleri ve Şahsiyet Olarak Önemi”, “Fikir Dünyası”, “Döneminin Siyasi Özellikleri” ve “Etkileşimde

Olduğu Kimseler” başlıklarıyla ele alınmıştır. Bundan sonra da Paşa’nın kaleme aldığı bazı eserler ana hatlarıyla tanıtılmıştır.

Üçüncü Bölüm’de ise tezimize konu olan “Risale” ele alınmıştır. Eserin öncelikle yazılış amacına, muhtevasına ve şekil özelliklerine değinilerek içerik olarak incelenmiştir. Bu yapılırken eserin tamamı ele alınmış, gerekli olduğunda yazarın diğer bazı eserlerine de başvurularak ifade edilen hususlar detaylandırılmıştır.

Çalışmamızda öncelikle klasik eserler olmak üzere, kitap, tez, makale ve ansiklopedi gibi kaynaklardan istifade edilmiştir. Kelime ve kavramların izahında dil ve terimler sözlüğü olarak: “İbn-i Faris Ebu’l-Hüseyin Ahmed (v. 395/1004), *Mu’cemu Mekayisi’l-Luğa*, Ahmed b. Muhammed el-Meydânî (v. 518/1124), *Mecma’u’l-emsâl*, Ebü’l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî İbn Manzûr (v.711/1311), *Lisânü’l-Arab*” gibi eserlerden istifade edilmiştir.

İdari ve kurumsal yapılaşmaya dair batılı ve çağdaş eğilimleri yeterince sunabilmek için: “Necip Bilge (v. 2001), *Hukuk başlangıcı Hukukun Temel İlkeleri*, Şükrü Karatepe (d. 1949), *İdare Hukuku*, İsmet Giritli (v. 2007), *İdare Hukuku*, Neşet Çağatay (v. 2000), *İslâm’dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Aristoteles (v. MÖ. 322), *Politika*, Ayferi Göze (d. 1954), *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, Sıddık Sami Onar (v. 1972), *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, Şeref Gözübüyük (v. 2006), *Günüşğinde Yönetim*” gibi eserlerden istifade edilmiştir.

Meselenin teorik ve doktriner tarafını temellendirmek üzere: “Muhammed Mübarek (v. 1364/1945), *Nizâmü’l-İslâm*, Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem’ânî (v. 562/1166), *el-Ensâb*, Münir Gadban (v.1435/2014), *İslâm’da Siyasi Antlaşma (Hilf)*, Muhammed Hamidullah (1423/2002), *İlk İslâm Devleti, İslâm Peygamberi, İslâm Anayasa Hukuku*, Corci Zeydan (v. 1332/1914), *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, Ünal Kılıç (d. 1969), *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*” gibi eserlerden istifade edilmiştir.

Nihayet İslâm’da idari ve siyasi düşüncenin güvenilir bilgi temelinde takibi bakımından: “Ebû Abdillâh Muhammaed b. İsmail el-Buhârî (v. 256/870), *Sahîh-i Buhârî*, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed Eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), *el-Müsned*, İbnu’l-Esîr (v. 606/1210), *En Nihaye fî Garîbil Hadis vel Eser*, Muhammed b. Abdullâh el-Ezrakî (v. 250/864), *Ahbâru Mekke ve mâ câ’e fihâ mine’l-âsâr*, Ebü’l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr Ed-Dımaşki (v. 774/1373), *el-Bidâye ve’n-nihâye*, Ebû Muhammed b. Abdülmelik İbn Hişam (v. 218/833), *es-Siret’ün Nebeviyye* Muhammed b. Sa’d b. ez-Zühri İbn Sa’d (v. 230/845), *et-Tabakâtu’l-Kübrâ*, Muhammed b. İshâk b. Yesâr (v.151/768), *Siretu İbni İshâk*” gibi eserlerden istifade edilmiştir.

Said Halim Paşa hakkındaki yüksek lisans ve doktora çalışmaları incelendiğinde ise yapılan çalışmaların Paşa'ya ait herhangi bir eseri ele almaktan ziyade, daha çok, eserlerinin tamamından hareketle onun görüşlerini çeşitli açılardan açıklamaya çalıştıkları görülmektedir. İmkân nispetinde yaptığımız incelemeye göre Paşa hakkında toplamda 20 kadar akademik çalışma bulunmaktadır.¹

Bu çalışmalardan çoğu tarih disiplini ile ilgili olmakla beraber; din, hukuk, sosyoloji ve sanat tarihi gibi disiplinlerde de Paşa ele alınmıştır. Bizim çalışmamız ise ele aldığımız konu ve eser bakımından daha önce çalışılmamış olması sebebiyle nispeten özgün olduğunu söyleyebiliriz.

¹ Bu çalışmalar; Kamile Feyzanur Karahan, “Türkçülerin ve İslâmcıların kadına bakışı (Ziya Gökalp ve Said Halim Paşa Örneği)” Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2022; Mustafa Topkara, “Son dönem Osmanlı devlet adamlarında hukuk devleti düşüncesi: Tunuslu Hayreddin Paşa, Ahmet Midhat Paşa ve Said Halim Paşa örneği”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2022; Merve Yüçetürk, “İslâm medeniyetinin geri kalması tartışmaları: Said Halim Paşa örneği”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021; Mehmet Edip Beki, “İslâmcı düşünür Said Halim Paşa ve siyasi düşünceleri”, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2021; Şeref Albayrak, “Tanzimat aydınları ve Said Halim Paşa'da medeniyet algısı”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2019; Ömer Faruk Şener, “Geçmişten günümüze Said Halim Paşa yalısı”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2019. Hasan Aksu, “Osmanlı basınında Said Halim Paşa suikastı”, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu 2018; Elçin Karlı, “Said Halim Paşa ve Ziya Gökalp'te devlet kavramı”, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010; Ferhat Ağırman, “Yaşadığı dönemdeki fikirler ışığında Said Halim Paşa ve düşünceleri”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2007; Abdulhalit Bulanık, “Said Halim Paşa'da ahlak ve siyaset”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004; Hilmi Türkyılmaz, “Said Halim Paşa'da din ve batılılaşma”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2003; Sibel Gülcan, “II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı düşünce hayatında Said Halim Paşa”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2000; Tahir Pekasil, “Said Halim Paşa'da toplum ve siyaset” Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslâm Ülkeleri Enstitüsü, İstanbul 1998; Hüseyin Korkmaz, “Said Halim Paşa'nın dini ve içtimai görüşleri”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1994; Adnan Gül, “Türk yenileşme tarihinde bir mütefekkir olarak Said Halim Paşa ve batılılaşma problemi”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994; Cengiz Yıldız, “Said Halim Paşa'da batılılaşma, İslâmcılık ve milliyetçilik”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1994; Kudret Bülbül, “Bir siyasal düşünür olarak Prens Said Halim Paşa”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994; Ertuğrul Bilican, “Said Halim Paşa'da doğu-batı sorunu”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988; Mehmet Hanefi Bostan, “Said Halim Paşa'nın hayatı” Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986. şeklindedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İDARE HUKUKU KAVRAMI VE KAPSAMI

1.1. İdare Hukuku Kavramı

İki hukuk teriminin birleşmesiyle oluşan idare hukuku kavramının daha iyi anlaşılması için öncelikle idare ve hukuk terimleri hakkında kısaca bilgi vermenin konunun anlaşılmasına yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

İdare kelimesi sözlükte; dolandırmak, çevirmek, döndürmek, yuvarlak yapmak, birisini alıkoymak, başı döndürmek, tutum, davranış, yeterli olmak, gibi anlamlara gelmektedir.²

İdare kelimesinin tek başına terim anlamı; “Sınırları kesin olan bir devlet teşkilatının, örgütsel bir biçimde kamusal ve sosyal faaliyetleri sevk ve idare etmesidir.”³ Bunun yanında örgüt olma özelliği ön plana alınarak yapılan tanıma göre ise idare, “devletin yargılama faaliyeti ve yasama uğraşı dışında kalan kamu edimlerini yerine getirmekle vazifelendirilmiş organdır”.⁴

Hukuk kelimesinin sözlük anlamı; “gerçek, bir şeyi gerçekleştirmek, gerekmek, sabit ve doğru olmak, bir şeyi kesin olarak bilmek” anlamlarında olan “hak” kelimesinden gelmektedir. Buna göre hukuk kelimesi “haklar” anlamında bu kelimenin çoğuludur. Bu kelime yalın olarak kullanıldığında ise genellikle “bâtılın zıddı olan” anlamına gelmektedir.⁵ Bunun yanında günümüzde İngilizce’de “law”, Fransızca’da ise “droit” kelimesini “hukuk” kelimesinin karşılığı olarak kullanıyoruz.⁶

Hukuk kelimesinin İslâm dünyasında tek başına terim anlamı Batılılaşma Dönemi’nden önce, “yalnızca kişinin hukuken korunan menfaatleri” anlamına geliyordu. “İnsanların birbiriyle ve devletle olan ilişkilerini düzenleyen kurallar” fıkıh ilminin içinde telakki ediliyordu ancak hukuk kelimesi sonraki dönemlerde “fıkıh” kelimesinin yerine kullanılmaya başlandı. Buna göre “fıkıh” kelimesinin yerine kullanılan “hukuk” kelimesi önceden onun yerine kullanılan kavramın karşılığı olmakla birlikte anlamsal bir daralmayı da beraberinde getirdi.⁷ Nitekim “hukuk” kelimesi sadece muamelat ile ilgili hususları ifade etti.

İdare ve hukuk gibi iki farklı hukuki kavramın birleşmesinden oluşan “İdare Hukuku” terimi için yapılan tanımlardan bazıları şunlardır:

² Ebu’l-Hüseyin Ahmed ibn-Faris, *Mu’cemu Mekayisi’l-Luğa*, nşr. Abdu’s-Selam Muhammed Harun, Beyrut 1991, c. II, s. 310-313.

³ Necip Bilge, *Hukuk başlangıcı Hukukun Temel İlkeleri*, Turhan Yayınevi, Ankara 1992, s. 147.

⁴ Bilge, *Hukuk başlangıcı Hukukun Temel İlkeleri*, s.147-148.

⁵ Mustafa Çağrı, “Hak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1997, c. XVII, s. 151.

⁶ Kemal Gözler, *Türkiye Nereye Gidiyor? Akademi ve Hukuk Üzerine Gözlemler ve Eleştiriler*, Ekin Yayınevi, Bursa 2020, s.45-64.

⁷ Hüseyin Hatemi, *Medeni Hukuka Giriş*, On iki Levha Yayınları, İstanbul 2017, s. 20.

“İdari yapının teşkilatlanması, teşkilatlanan örgütün idare edilmesini sağlayacak olan personelin temin edilmesi, personel ve teşkilatın kullanması gereken menkul ve gayri menkul malların temini ve kamusal vasfa sahip işlerin yürütülmesidir.”⁸

Bu tanım idari yapının unsurları üzerine yapılan bir tanımdır. Buna göre idare, onu oluşturan unsurların varlığı üzerinden değerlendirilmiştir.

“İdare hukuku, özel hukuk kurallarının ötesinde idare teşkilatını, idarenin görevlerini, faaliyet alanını, iş ve işlemlerine ilişkin düzenlemeler getiren kurallar bütünüdür.”⁹

Bu tanım idare hukukun fonksiyonlarını esas alan bir tanımdır. Buna göre idarenin unsurlarının varlığıyla birlikte onların işlevselliği de önemsenerek bir tanımlama yapılmıştır.

“Kamu yararını tatmine yönelmiş, genel hukuktan farklılığı bulunan ve uygulama alanı uluslararası ve anayasal kamusal otoriteler arasındaki ilişkilerin yürütülmesine yabancı nitelikteki kamu hukukunun özgün bir dalıdır.”¹⁰

Bu tanım ise İdare hukukunun sınırlılıklarıyla ilgili bir tanımdır. Nitekim idare hukukunun uygulama alanının sınırları üzerinde durulmuştur.

1.2. İdare Hukuku ile İlgili Bazı Kavramlar

1.2.1. Devlet

Arapça kökenli olan “Devlet” veya “dület” kelimesi “d-v-l” kök harflerinden türetilmiştir. Bu kelime sözlükte savaşı kazanan tarafın veya malın nöbetleşe olarak el değiştirmesi anlamına gelmektedir.¹¹

Bu kelimenin terim anlamında ise çağdaş düşünürler ortak bir görüş bildirmemişlerdir. XIX. yüzyıldan itibaren devletin ne olduğuna dair felsefî, sosyolojik, siyasi ve hukuki perspektiflerle tanımlar yapılmıştır. Buna bağlı olarak devletin tüm yönlerini içine alacak şekilde bir tanımının yapılması olanaksız hale gelmiştir. Bu tanımların bazılarını aşağıdakileri örnek verebiliriz:

⁸ Şükrü Karatepe, *İdare Hukuku*, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1993, s. 22-23.

⁹ Kemal Gözler, *İdare Hukuku*, Ekin Yayınevi, Bursa 2009, c. II, s. 471-472.

¹⁰ Ender Ethem Atay, *İdare Hukuku*, Ankar a 2009, s. 24.

¹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. XI, s. 252.

“Devlet, muayyen bir ÷lkeye yerleşmiş olan muayyen bir insan topluluğunun, müşterek hukukî ve siyasî nizamı bir merkezde toplayan ve temsil eden şahsiyete ve hâkimiyete mâlik bir teşkilat halinde görünüşüdür.”¹²

“Devlet, belli bir ÷lke üzerinde yerleşmiş, zorlayıcı yetkiye sahip bir üstün iktidar tarafından yönetilen bir insan topluluğunun meydana getirdiği siyasal kuruluştur.”¹³

İslâm idare hukuku açısından bakıldığında devlet oluşumun İslâm’ın Medine döneminde geliştiğini ve kurumsallaştığını söylemiştik. Özellikle Medine’ye hicretten önce Hz. Peygamber’in yapmış olduğu akabe biatlerinin de konu açısından önemine dikkat çekmiştik. Devlet ve Müslümanların idare hukuku ile ilişkisi adına önemli olan bir diğer hususun da anayasal nitelikte olan “Medine Vesikası” olduğunu ifade etmiştik. Nitekim Müslümanlar bu vesikayla bir devletin idaresi için gerekli olan pek çok imkana kavuşmuşlardı. Tarafların hak ve menfaatleri bu anlaşmayla koruma altına alınmış, şehrin idarecisi olarak da Hz. Peygamber seçilmişti.

Hicretten sonraki süreçte hızla gelişen devlet yapılanması-tezin genelinde ayrıntılarıyla ele alındığı gibi-Hz. Peygamber döneminden sonra râşit halifeler eliyle, onlardan sonra da diğer halifelerle devam etmiştir. Bu bakımdan devlet, İslâm idare hukuku açısından her dönemde olmazsa olmaz, gelişen ve temel bir unsur olmuştur. Nitekim idare denilince akla o gelmiş Müslümanların bir ve beraber tüm işlerini yürütebilmeleri adına üst bir kurum olarak varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.

1.2.2. Hilâfet/Halife

Hilafet kelimesi sözlükte, bir şeyden sonra gelip onun yerine geçmek, önde olmamak yani arka tarafta bulunmak gibi anlamlara gelmektedir.¹⁴ Bir siyasi kavram olarak ise hilafet: İslâm’ın kendi bütünlüğü içinde ve birtakım tesirlerle meydana gelmiş bir idari kurumdur. Bu tesirlerin başında da Kur’an ve Sünnet geldiğinde şüphe yoktur. Buna göre terim olarak hilafet, Hz. Peygamber’den sonra devlet başkanlığına verilen addır. Bu görevi yürüten de “halife” veya “imam” adı verilmiştir.¹⁵

Müslüman toplumlarda devlet başkanlığına hilâfet denmesi, halifenin Hz. Peygamber’in yerine geçerek onun dünyevî otoritesini temsil etmesindendir. Bundan dolayı bu makamdaki kişiye “halîfetü resûlillâh” da denilmiştir. Tabii ki risâlet görevi ondan sonra

¹² Hüseyin Nail Kubalı, *Devlet Anahukuku Dersleri*, Adnan Kitabevi, İstanbul 1946. c. I, s. 180.

¹³ Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1997, s. 35.

¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü ’l-Arab*, c. IX, s. 87.

¹⁵ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, c. I, s. 45.

sona erdiği için bu görevi temsil etmez. Bununla beraber halife denmesinin diğer sebepleri ise yeryüzünde dinin hükümlerini uygulaması, dünya işlerini düzene sokması ve bütün müminlere ait olan yetkiyi temsil etmesindendir.¹⁶

Klasik dönem İslâm amme hukuk doktrininde ise halifede bulunması gerektiği düşünülen şartlar ele alınmıştır. Bilhassa halifenin o toplumda en bilgili, en erdemli, en itibarlı ve bu işe en liyakatli kimse olması gereği vurgulanmıştır. Aynı zamanda bunu sağlayacak tedbirler üzerinde de ayrıntılı biçimde durulmuştur. Halifenin “Şûra” veya “Ehlü'l-hal ve'l-akd” denilen ümmetin bilgili, seçkin ve toplumda saygınlığı olan temsilcilerinden oluşan bir kurulun seçimiyle başa gelmesi önerilmiştir. Bu yapılamazsa bir nevi genel seçim demek olan halkın biatıyla iş başına gelmesinin önemi de vurgulanmıştır.¹⁷

1.2.3. Hükümet

Arapça kökenli olan “Hükümet” kelimesi “h-k-m” kök harflerinden türetilmiştir. Bu kelime sözlük anlamı olarak fıkıh, ilim, adaletle karar verme, bir şeye mâni olma ve şahsı zulümden döndürme gibi anlamlara gelmektedir.¹⁸ Bunun yanında hükümet kelimesi “devlet kudretini kullanma yetkisi” anlamını da barındırmaktadır.¹⁹

Terim anlamı ise sözlük anlamıyla ilişkili olarak siyasî-idarî yapıyı tanımlayacak şekilde “*Devletin yönetim biçimi ve yönetim organıdır.*”²⁰ şeklinde tarif edilmektedir. Bunun yanında “*devlet içindeki kuvvetlerin dağılımı ve düzenlenişi bakımından anayasal demokrasilerde veya demokratik olmayan rejimlerde uygulanan kural ve kurumlar dizgesinin bütünü*” şeklinde işlevsel tanımlar da yapılmaktadır.²¹

İslâm devletlerinde hükümetin oluşması ve işleyişinde Hz. Peygamber’den sonraki devlet başkanlığı kurumu olan hilafet kullanılmıştır. Halife kelimesi devlet başkanını ifade etmek için Hz. Peygamber’in vefatından sonra kullanılmaya başlanmıştır. Hilafet kelimesi ise İslâm devletini idare etmeye yarayan kurum olarak hükümet karşılığında kullanılmıştır.²² Bu yönüyle halifelik toplumsal ilişkileri düzenlemeyi hedef alan, dine ve fazilete uygun bir hükümeti ifade etmektedir. Ayrıca bu hükümetin toplumun mevcut durumuyla isteklerini

¹⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, c. III, s. 183, 281.

¹⁷ Casim Avcı, “ Hilâfet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1998, c. XVII, s. 546-550; Hayreddin Karaman, *Ana Hatları ile İslâm Hukuku (Giriş ve Amme Hukuku)*, Ensar Yayınları, İstanbul 2017, s. 179-192.

¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. XII, s. 145.

¹⁹ Mehmet Âkif Aydın, “Hükümet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1998, c. XVIII, s. 471-473.

²⁰ Talip Türkan, *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018, s. 210.

²¹ Tuğrul Korkmaz, “Hükümet Sistemleri ve Türkiye Üzerine Bir Analiz”, *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, 1 (2016), s. 44.

²² Süleyman Uludağ, “Halife”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1997, c. XIV, s. 299-300.

göze alan ve Allah tarafından konulmuş kanunlara göre işleri yürüten bir yanı da vardır. Sonuçta hilafet: İslâmî bir yönetim şekli olup günümüzdeki hükümetin karşılığıdır.²³

Hükümetin önemi hakkında ilk olarak onun devleti idare etmekle görevli olduğunu söylememiz gerekir. Bu görev İslâm toplumunun dünyaya ilişkin işlerinin maslahatlarına uygun olarak yerine getirilmesi için ona verilmiştir. Hükümetin dini koruması yani onu uygulanabilir ve yaşanabilir kılması da gerekir. Dolayısıyla ona yöneltilen maddi ve manevi tehditleri bertaraf etmek onun görevidir.²⁴ Bu gibi sorumlulukları sebebiyle hükümeti yönetecek olan devlet başkanın yükü diğer bütün Müslümanlardan daha fazladır.

1.2.4. Emir-Emîrû'l-Müminîn

İslâm geleneğinde idare hukuku ile ilgili kullanılan kavramlardan bir diğeri de “Emîrû'l-mü'minîn”dir. “Emir” kelimesi sözlükte nefyetmenin zıddı olan buyruk ve yetki sahibi olmak anlamına gelen “e-m-r” kök harflerinden oluşan mastardan türetilmiştir. “Emir” kelimesinin çoğulu ise “ümerâ”dır.²⁵ Bu kelime genel manada kullanıldığında devlet başkanlığı gibi en üst düzey makamı ifade ederken, dar anlamda kullanıldığında herhangi bir ilin valisi ya da garnizon komutanı gibi başka bir üst düzey bürokrati ifade etmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamber’in de kullandığı “emir” sözcüğüne yüklenen mânâ, daha ziyade bürokratik görevde bulunan kimselerle ilgilidir. “Emîrû'l-mü'minîn” ifadesinin ise topluma ve bürokratik yapılanmaya başkanlık eden kişi için kullanıldığı görülmektedir.²⁶

Tarih itibarıyla “Emîrû'l-mü'minîn” tabiri ilk defa yaklaşık hicretten iki yıl üç ay sonra Abdullah b. Cahş’a verilmiştir. Fakat bu kavram dört halife dönemine gelindiğinde sadece halifeler için kullanılan bir unvana dönüşmüştür.²⁷

Netice olarak İslâm bilginlerinin Hz. Peygamber’in kullandığı “emir” sözcüğüne yükledikleri mana daha ziyade bürokratik görevlilerle ilgilidir. “emîrû'l-mü'minîn” ifadesinin ise topluma ve devlet mekanizmasına başkanlık eden kişi için kullanıldığı görülmektedir.²⁸

1.2.5. İmâmet/ İmam

Arapça “e-m-m” kök harflerinden türeyen “imam” kelimesi kendisine tâbi olunan kişi anlamına gelmektedir.²⁹ Terim olarak ise “imâmet” kelimesi “*Genelin (kamunun) ve özelin*

²³ Avcı, “Hilâfet”, c. XVII, s. 539-546.

²⁴ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknu'd-dîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nisâbü'rî, *Ğiyâsü'l-Ümem fi't-Tiyâsi'z-Zülem*, nşr. Abdü'l-Azim Mahmud ed-Dîb, Darü'l Minhâc, Beyrut 2011, s. 217.

²⁵ Mecdüddin Muhammed b. Yakub Firûzebâdî, *Kâmûs 'ul-Muhît*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1994, s. 439.

²⁶ Salim Ögüt, “Emir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1995, c. XI, s. 119-121.

²⁷ Fayda, “Emîrû'l-Mü'minîn”, s. 156-157.

²⁸ Nazım Tophan, *Ulû'l-Emre İtaatın Sosyolojik Kökenleri (Emevî Örneği)*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2021, s. 49-51.

(bireyin) din ve dünya işlerine ilişkin tam bir riyaset ve umumî bir liderliktir.”³⁰ şeklinde tarif edilmektedir. Bu bağlamda imam ümmetin idaresini üstlenen kişi, imâmet imamın üzerine aldığı görev anlamına gelmektedir. Ayrıca cemaate namaz kıldırarak kimseye önder ve yönetici niteliği sebebiyle “imam”, yaptığı göreve de “imâmet” denmiştir. Karışıklığı önlemek amacıyla devlet başkanlığı için büyük imamlık anlamına gelen “el-imâmetü’l-uzmâ ve el-imâmetü’l-kübrâ” kavramlarının da kullanıldığı olmuştur.³¹

Dini ve siyasî bir terim olarak Resûl-i Ekrem’den sonra devlet başkanının görev ve makamını ifade eden “imâmet” kavramı kelâm, fıkıh ve İslâm tarihi ilimlerinde farklı şekillerde kullanılmıştır. Kelâm ve fıkıh ilimleri siyasî nazariyelerle ilgili görüşlerini genellikle “imâmet” başlığı altında incelemişlerdir. Tarihçiler ise Hz. Ebû Bekir’den başlayıp Osmanlı Devleti’nin sonuna kadar devam eden tarihî vâkıâyı imameti kastederek “hilâfet” kelimesiyle ifade etmişlerdir. Kavram olarak ise “imâmet” daha çok nazarî manada devlet başkanlığını, “hilâfet” ise fiilî otoriteyi karşılamıştır.³²

1.2.6. Velâyet/ Veliaht

“Veliaht” kelimesi “veli” ve “ahd” kavramlarının bir araya gelmesiyle oluşmuştur. “Veli” kelimesi “v-l-y” kök harflerinden türemiş olup bir hükümdarın iktidarı, bir şey üzerine hâkimiyet kurmak ve bir valinin vazifesi anlamlarına gelmektedir.³³ “Ahd” kelimesi ise vasiyet etmek, ısmarlamak, yemin edip söz vermek, eman vermek ve zimmetine almak gibi manalara gelmektedir.³⁴ Bu iki kelimenin terkihiyle de iktidardaki halife tarafından kendisinden sonra halife olacak kişinin tayin edilmesi anlamında “vilayetu’l-ahd” kavramı kullanılmıştır. Halef tayin edilen kişiye ise “veliyyü’l-ahd” denilmiştir. Bu kavram sonraki zamanlarda “veliaht” şeklinde telaffuz edilmeye başlanmıştır. Bunun dışında “Veliaht” kelimesinin Müslümanların idare mesuliyetini üzerine alan kimse anlamında “veliyyü ahdi’l-müslimîn” terkihinin kısa hali olduğunu söyleyenler de olmuştur.³⁵

Arap toplumu İslâmiyet öncesinde kendi yarımadasında herhangi bir devlet veya kültürün hegemonyasına girmeden özgürce hayat sürmüştür. Kabileler şeklinde bir örgütlenmeye ve kendine özgü bir başkanlık sistemine sahip olmuştur. “Şeyh” ya da “seyyid” unvanını alan başkanlar seçilirken yaşça büyüklük, ağırbaşlılık, cesaret, cömertlik ve servet

²⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, c. XII, s. 25.

³⁰ Cüveynî, *Ğiyâsü’l-Ümem*, s. 217.

³¹ Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdi, *el-Ahkâmü’s-sultâniyye*, nşr. Ahmet Mubarek el-Bağdâdî, Daru İbnu Kuteybe, Beyrut 1989, s. 3-10.

³² Mustafa Öz, “İmâmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 2000, c. XXII, s. 203-207.

³³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, c. XIV, s. 406-415.

³⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, c. III, s. 311-315.

³⁵ Saim Yılmaz, “Veliaht” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 2019, c. XLIII, s. 28-30.

gibi meziyetleri göz önüne alınmıştır. Bu özelliklerin birçoğuna sahip olmayan kimseler kabile içi yönetime layık görülmemiştir. Hicaz Araplarında başkanlık babadan oğula intikal edebilirliğine rağmen hiçbir zaman verasete dönüşmemiştir. Kabilenin isteği doğrultusunda başka bir sülaleye bile intikal edebilmiştir.³⁶ Bu bağlamda örf ve geleneklerin etkin olduğu kabile yapısında başkan mutlak bir otoriteye sahip değildir. Sahip olduğu yetkiler oldukça sınırlıdır. Hukuki yönden emretme veya ceza vermeden daha çok hakemlik görevini ifa eder bir pozisyonadadır.³⁷

Veliahtlık daha çok Arap Yarımadası'nın çevresindeki büyük ve kadim toplumlarda katı bir şekilde uygulanmıştır. Bilhassa Bizans devlet geleneğinde iktidarın teslim edileceği kişiyi seçme yetkisi, imparatorun tekelinde olmuştur. Bu kişi çoğu zaman imparatorun oğlu ya da erkek akrabalarından biri olmuş, meşruiyetini seçkinler meclisi ve ordunun onayından almıştır.³⁸

İslâm devlet idaresinde verasete dayalı veliahtlık usulü Yezîd'in babası Muâviye tarafından veliaht tayin edilmesiyle başlamıştır. Bu uygulama aynı şekilde Emevîler'den sonra hilafeti eline alan Abbâsî yönetimince de ufak değişikliklerle sürdürülmüştür. Halîfeler yönetimi kendilerine bırakacakları veliahtların ufaklıktan itibaren nitelikli bir eğitimden geçmelerine büyük önem vermişlerdir. Onların idarî, askerî ve ilmî bakımdan donanımlı olabilmeleri adına kendi zamanlarının en iyi eğitimcilerini vazifelendirmişlerdir. Veliahtlar İslâmî ilimlerden Kur'an, Fıkıh ve Hadîs gibi dinî ilimlerin yanı sıra Arap dili, siyaset, şiir, hitabet, felsefe, astronomi ve tarih gibi bilimlerde de öğrenim görmüşlerdir. Küçük yaşlardan itibaren veliahtlarla beraber olan ilmi, tecrübesi ve olayları değerlendirmedeki kabiliyetleri ile öne çıkan bazı âlimler, veliahtlara onlar hilâfete geçtikten sonra da eşlik etmeyi sürdürmüşlerdir. Veliahtlardan bazıları küçüklükten beri eğitim gördükleri âlimlere tamamıyla teslim olmuşlar, onlardan habersiz hiçbir şey yapmamışlardır. Böylelikle veliahtlara büyük tesirleri olan bazı eğitimciler kimi zaman halifelerin idare anlayışını ve olaylara müdahale şeklini etkilemişlerdir.³⁹

Veliahtlar önceki halifelerin de yaptığı gibi başa geldikten sonra halkın onayını alma manasına gelen "bey'at" uygulamasına riâyet etmişlerdir. Yöneten ile yönetici arasındaki

³⁶ Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletler Tarihi*, çev., Neşet Çağatay, Ankara 1992, s. 99-100.

³⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Arabistan" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1991, c. III, s. 252-258.

³⁸ Vecdi Akyüz, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1991, s. 174.

³⁹ Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, Matbaatü's-Saâdeti, Mısır 1952, s. 270; Yılmaz "Veliaht" c. XLIII, s. 28-30.

bireysel ve temsili taahhüd meselesi demek olan bu ahidleşme yüzünden sorumluluk terettüp etmiş, riayet edilmezse cezası her iki taraf için de gerekmiştir.⁴⁰

1.3. Tarihi Süreçte İdare Hukuku

Modernliği ve ilkelliği fark etmeksizin hangi devlet olursa olsun, her devletin bir idari işlevi ve bu işlevde görevli organları bulunur. Bu organların da elbette bağlı olduğu bir kurallar bütünü vardır. İdare hukuku bu kuralların varlığıyla kendisini gösterir ve ancak uygulanmasıyla tam olarak varlığından ve etkinliğinden bahsedilebilir.⁴¹ XIX. yüzyıldan itibaren ortaya çıktığını varsayılan İdare Hukuku, önceleri amirler ve onun emrindeki memurlar arasındaki ilişkiden ortaya çıkmıştır. Sonraki yıllarda ise iç düzenin sağlanması ihtiyacına binaen, idari bir sistem ve teşkilatlanma olarak gelişerek bir hukuk birimine dönüşmüştür.⁴²

İdare hukukunun doğuşu ve gelişimi, tarihi süreç içerisinde İslâm devletleri ve diğer devletler açısından farklı bir seyir takip etmiştir. Bu farklılıklar; içinde bulunulan ortamdan idari faaliyetlere hâkim olan ilkelere, idarenin meşruiyetine ve idarenin temel dinamiklerine kadar pek çok etkenden kaynaklanmıştır.⁴³ Bu etkenler göz önünde bulundurulduğunda idare hukuku tarihini Modern hukuk ve İslâm hukuku açısından iki temel süreçte değerlendireceğiz.

1.3.1. Modern Hukuk Açısından

Modern anlamdaki idare hukuku hakkında M.Ö. 322-384 yılları arasında yaşayan Aristoteles⁴⁴ idare hukukunun var olabilmesi için gerekli olan devlet topluluğu ile ilgili, bu alanda ilk sayılabilecek şu sözleri söylemiştir;

*“Kendi gözlemlerimiz, bize her devletin iyi bir amaçla kurulmuş bir topluluk olduğunu söyler. ‘İyi’ diyorum, çünkü gerçekten, bütün insanlar eylemlerinde iyi saydıkları şeyi elde etmeye çalışırlar. Öyleyse, bütün topluluklar şu ya da bu iyi şeyi amaçladıklarına göre, toplulukların en üstünü ve hepsini kapsayanı da en yüksek iyiyi amaç edinecektir. Bu, bizim Devlet dediğimiz topluluktur...”*⁴⁵

Aristoteles bu sözleri söylerken yukarıda belirttiği gibi kendi gözlemlerinden hareket etmiş, belirli genellemelerle devlet hakkındaki görüşlerini ortaya koymuştur. O, tam

⁴⁰ Cengiz Kallek, “Biat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1992, c. VI, s. 120-124.

⁴¹ İsmet Girtili vd., *İdare Hukuku*, Der Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2008, s. 10.

⁴² Mehmet Nuri Güler, *İslâm İdare Hukuku’nun Ortaya Çıkışı*, (yayınlanmamış doktora tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1994, s. 6.

⁴³ İslâm İdari ve siyasi düzeninin diğer idari sistemlerden ayrıştığı noktalar için bkz. Muhammed Mübarek, *Nizâmü’l-İslâm (el-Hüküm ve’l-Devletu)*, Dârü’l-Fikir, Beyrut 1981, s. 143.

⁴⁴ Mahmut Kaya, “Aristo”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1991, c. III, s. 375-378.

⁴⁵ Aristoteles, *Politika*, çev. Mete Tuncay, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006, s. 7.

anlamıyla bir toplumsal sözleşme kuramı ortaya koymamıştır. Toplumsal sözleşmeye dair ilk tezleri ortaya atan John Locke, Rousseau ve Hobbes gibi kimseler ise devlet var olmadan önce, insanların düzensiz, doğal topluluklar halinde yaşadıklarını varsayarak, devlet denilen oluşumun bu doğal durumdan kurtuluşu ifade ettiğini ileri sürerler.⁴⁶ Buna göre doğal halden sonraki birlikte yaşam biçimini devletin temeli olarak ele alacak olursak, devletin oluştuğu andan itibaren günümüz modern hukuk devletinin oluşumuna kadar birçok aşamadan geçmiş olduğunu görürüz. Bu aşamalardan birincisi, Orta Çağdaki derebeyleri gibi feodal yaşam ve devlet biçiminin hüküm sürdüğü mülk devletidir. İkincisi daha örgütlü bir idari yapı teşkil eden ancak halkının sahip olduğu hak ve özgürlükleri önemsemeyen ve bu haklara riayet etmeyen polis devletidir. Üçüncü ve son olan ise herkesin hak ve hukukunun güvence altına alındığı hukuk devleti anlayışıdır.⁴⁷

Hukuk devletlerinden önceki döneme baktığımızda Roma hukuku daha ziyade özel hukuk veçhesiyle ön plana çıkmaktadır. Nitekim Roma döneminden itibaren hukuk, özel hukuk ve kamu hukuku diye ikiye ayrılmıştır.⁴⁸ Fakat, günümüz idare hukukunun temellerinin yani devletin idaresinin belli başlı hukuk kurallarına tâbi olduğu bir sistemin, tamamıyla Roma hukukuna dayandırılması pek mümkün değildir. Zira Orta Çağ; hukuk kurallarının birçoğunun uygulanmadığı, dolayısıyla idare hukuk kurallarının tanınmadığı, devlet yaptırımlarının belirli kurallara bağlı tutulmadığı ve günümüzdeki anlamıyla idare hukukunun gelişiminin gecikmeye uğradığı bir dönemdir.⁴⁹ Günümüz idare hukukçularına göre bugünkü hukuk devleti oluşmadan önce, temelde iki devlet türünün uygulama alanı bulduğu düşünülmektedir. Bunlardan ilki, feodal düzenin hâkim olduğu mülk devletidir. İkincisi ise halkın büyük bir kesiminin haktan yoksun olduğu polis devletidir.⁵⁰ Şimdi bu iki devlet türünü biraz daha ayrıntılı ele alarak modern hukuk açısından idare hukukunun doğuşunu ve gelişimini daha iyi ortaya koymaya çalışalım.

1.3.1.1. Mülk Devleti

Mülk devleti olarak ifade edilen ve devletin tek bir şahsın mülkü olarak kabul edildiği anlayış, esasında Orta çağ döneminde hüküm süren devlet anlayışı tipidir.⁵¹ Feodalite yani derebeylik rejiminin hüküm sürdüğü bu dönemde derebeyin üzerinde hakimiyet kurduğu

⁴⁶ Ayferi Göze, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, Beta Yayınevi, İstanbul 2009, s. 135.

⁴⁷ Hayrettin Yıldız, “Hukuk Devleti’nin Gelişim Sürecinde Mülk Devleti ve Polis Devletinin Yeri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15 (2013), s. 212.

⁴⁸ Sıddık Sami Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, Hak Kitabevi, İstanbul 1966, c. I, s. 123; Yıldız, “Hukuk Devleti’nin Gelişim Sürecinde Mülk Devleti ve Polis Devletinin Yeri”, s. 212.

⁴⁹ Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, s. 123.

⁵⁰ Şeref Gözübüyük-Turgut Tan, *İdare Hukuku: Genel Esaslar*, Turhan Kitabevi, Ankara 2011, c. I, s. 31; Kemal Gözler-Gürsel Kaplan, *İdare Hukuku Dersleri*, Ekin Yayınları, Bursa 2013, s. 60.

⁵¹ İlhan Özey, *Günışığında Yönetim*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2004, s. 25.

toprak parçası tamamıyla kendisinin sayılıyor ve bu egemenlik yetkisi bir tür mülkiyet hakkı şeklinde kullanılıyordu. Buna bağlı olarak devlet, derebeyinin şahsi malı olarak kabul ediliyordu. Somut olarak en büyük toprak parçası kime aitse kral da o olduğundan, kral da aslında derebeylerin en büyüğüdü.⁵² Aynı zamanda, kralın sahip olduğu yetkiler şahsına bağlı yetkilerdi. Yani kralın elinde bulundurduğu bu egemenlik yetkileri onun malı sayılıyordu. Kral bu yetkilerini istediği gibi kullanabiliyor, sözleşme ile başkalarına geçirebiliyor veya kendisinden sonraki birine miras yoluyla intikal ettirebiliyordu. Benzer şekilde, asil bir soydan gelen kadın, farklı bir devletin hükümdarı ile evlendiğinde sahip olduğu ya da ailesi tarafından kendisine verilen toprakları, üzerindeki canlı-cansız bütün varlıklarla birlikte diğer ülkeye götürebiliyordu. Böylelikle, kadının çeyiz olarak kendisiyle götürdüğü toprakların coğrafi açıdan yeri değişmese bile, bu topraklar üzerinde bulunan canlı ve cansız tüm varlıkların diğer ülkenin topraklarına katıldığı, o ülkenin uyuşuna dönüştüğü ve egemenlik alanı içine girdiği kabul ediliyordu.⁵³

Egemenlik yetkilerinin sınırı açısından hükümdar idare ettiği alanın tek sahibi olduğundan, mülkiyet hakkının kendisine verdiği bütün yetkileri bu alan üzerinde dilediği gibi kullanıyordu. Bu bakımdan tüm yetkileri elinde bulunduran hükümdarı kısıtlayan bir idare hukukundan söz edilemiyordu. Fakat hükümdarın yetkileri her ne kadar mutlağa yakın olsa da yani belirli ve kesin hukuk kurallarıyla sınırlandırılmamış bir durumda bulunsa da esasında doğal hukuk anlayışından gelen kurallar ve bazı kazanılmış haklar ile sınırlandırılmış olduğu kabul edilmektedir.⁵⁴ İnsanların doğuştan özgürlük, yaşama hakkı ve eşitlik gibi temel hakları olduğu anlayışına dayanan ve bu hakların yer veya zamana göre değişmeyeceğini savunan bu hukuk anlayışına göre hükümdar, halkın refahını sağlamak, iyilik ve saadetini korumakla sorumludur. Hükümdarın sahip olduğu hak ve yetkiler de bu sorumlulukların yerine getirilmesi ve bu hedefleri elde etmek için kendisine verilmiştir. Bu sebeple halkının iyilik ve esenliği için elinden gelenin tümünü yapmakla yükümlü olan hükümdarın aynı zamanda söz konusu amaçlara ulaşılması için gerekli olan hak ve yetkilere de sahip olduğu var sayılmıştır. Halkının birlik, beraberlik ve esenliği için zorunlu olan hususların artması oranında da hükümdarın yetkileri de bu durumun doğal bir sonucu olarak artmıştır. Böylelikle kral her şeyin üzerinde üstün ve tek yetkili haline gelmiş, onu idare etme konusunda bir sınırlayıcı olmuştur.⁵⁵

⁵² Selim Çın, *Demokrasi ve Hukuk Devleti İkilemi*, Astana Yayınları, Ankara 2019, s. 39-40.

⁵³ Özey, *Günışığında Yönetim*, s. 25.

⁵⁴ Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, s. 125.

⁵⁵ Gözler-Kaplan, *İdare Hukuku Dersleri*, s. 60-62; Ömer Keskinsoy-Semih Batur Kaya, "Hukuk Devletin Kanun Devletine Anayasal Devletin Anayasalı Devlete Evrilmesi" *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 70 (2021), s. 1152.

Mülk devletinde bireylerin saygınlığından, temel hak ve özgürlüklerinden bahsedilmesi söz konusu dahi değildir. Bireyler derebeyine boyun eğmiş, tabiri caiz ise onun kölesi mesabesinde olduğundan⁵⁶ derebeyi istediği şekilde halkın ve onların taşınır taşınmaz malları üzerinde tasarrufta bulunabilmiştir.⁵⁷ Buna mukabil bireylerin temel hak ve hürriyetlerini hükümdara karşı koruyacak bir hukuki mekanizmadan bahsetmek de mümkün değildir.⁵⁸ Nitekim mülk devletinde, her alanda olduğu gibi yargı yetkisinin hükümdarın yetkileri arasında yerleşik olduğu varsayılmaktadır. Bu durumda feodal yöneticinin karşısında bireylerin haklarını arama imkanları yoktur. Hatta yetkileri yargı alanını da kapsayan bu hükümdar derebeyleri yalnızca idare etmekle kalmaz, onları yargısal anlamda da yönetirdi.⁵⁹ Kamu hukuku ile özel hukuk ayrımının olmadığı bu dönemde, kral her iki uyumsuzluk türü konusunda son kararı vermeye yetkiliydi. Bunun dışında mülk devletinde sabit devlet personeli ve rejimin tâbi olduğu bir idare hukuku da henüz oluşmamıştı. Derebeylik rejiminin yönetim tarzı, birinden diğerine değişkenlik gösterebilmekteydi.⁶⁰

En nihayetinde mülk devletleri, XIII. yüzyılın başlarında güçlü hükümdarların mutlakiyetçi bir sistem kurmak ve hakimiyetlerini pekiştirmek adına derebeylerini ortadan kaldırmaya başlamasıyla son bulmuştur.⁶¹ Bu yapılırken seçkin kimselerden destek istenmiştir. Bazı ayrıcalıklara sahip olan bu seçkin kimseler ise, temsilcilerinden oluşan bir meclis vasıtasıyla hak ve otoritelerini korumak şartıyla destek sağlamışlardır. Hükümdarlar zamanla hem derebeyleri tasfiye etmiş hem de bu seçkin meclisleri üzerinde otorite kurmuşlardır. Böylece mutlak manada iktidarı ele geçirmişlerdir. Bu mutlak iktidar döneminde doğan ve gelişen yönetim tarzının da polis devleti anlayışını ortaya çıkardığı görülmektedir.⁶²

1.3.1.2. Polis Devleti

Kavram olarak Polis devleti; halkın huzur ve mutluluğunu sağlamak amacıyla her türlü tedbiri almak hususunda yetkili olan, şahısların temel hak ve özgürlüklerine

⁵⁶ Göze, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, s. 5-6.

⁵⁷ Zeki Yaka, *İslâm'da Kölelik*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1995, s. 3, 8, 9.

⁵⁸ Tahsin Bekir Balta, *İdare Hukuku I: Genel Konular*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1972, s. 84.

⁵⁹ Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, s. 123.

⁶⁰ Kamu hukuku ile özel hukuk ayrımının ortaya çıkması hakkında bkz. Gözler-Kaplan, *İdare Hukuku Dersleri*, s. 748.

⁶¹ Balta, *İdare Hukuku I: Genel Konular*, s. 84.

⁶² Metin Günday, *İdare hukuku*, İmaj Yayınevi, Ankara 2011, s. 38; Balta, *İdare Hukuku I: Genel Konular*, s. 84.

müdahalelerde bulunabilen, ancak bunların tümünü icra ederken herhangi bir idari hukuk kuralı ile bağlanmayan devlet demektir.⁶³

Polis devleti kavramı tarihi süreçte pek çok anlama gelecek şekilde tanımlanmıştır. Örneğin; Aristoteles tarafından Helenistik dönemin verdiği anlama uygun olarak, şehir devleti anlamında kullanılmıştır.⁶⁴ Bunun yanında bugünkü toplumların güvenlik, birlik ve esenliğinden sorumlu tutulan kolluk güçlerinin baskın olduğu devlet anlamına da gelmektedir.⁶⁵ Bu çalışma için ele alınan polis devletinden kastettiğimiz şey ise bir önceki paragrafta tanımlanan anlamıyla Orta Çağdan sonra ortaya çıkan yönetim biçimidir.

Polis devletinin özelliklerine baktığımızda karşımıza ilk olarak “polis kudreti” kavramı çıkmaktadır. Yukarıda tarifini yaptığımız “polis” kavramıyla da bağlantılı olarak bu kavram, “Devletin menfaati ve selameti için yapılması gereken bütün faaliyetleri yerine getirmek için sahip olduğu sınırsız ve denetimsiz gücü kullanabilen kudrettir.”⁶⁶ şeklinde tanımlanmaktadır. Bununla beraber günümüz anlamında polis kudreti, devlet faaliyetlerinin yerine getirilmesi için yararlanılan yetkiler bütünü olması açısından, toplumun her alanına el atan bir örgüt anlamında kullanılmaktadır.⁶⁷ Bu yetkiler bütününden kuvvet olarak devlet, şahısların rızasına uymasa da bazı uygulamalar yapmakta, onları tek taraflı olarak bir hukuki durumdan alıp başka durumlara sokabilmiştir. Şahısların ise bu uygulamaların aleyhine olarak yargıya başvurup ihlal edilen hak ve menfaatlerini talep etme imkanları bulunmamıştır. Örneğin; idare, insanların eşyalarını müsadere edebilmiş veya savaş durumu gibi farklı gerekçelerle onları zorunlu yerleşime ve bağışa tâbi tutabilmiştir.⁶⁸

Polis devleti ve mülk devleti arasında bazı farklılıklar ve benzerlikler vardır. Polis devletinde hükümdarın egemenlik yetkisinin kaynağı doğrudan kendi şahsına bağlı haklardan kaynaklanmaktadır. Oysa mülk devletinde hükümdarın bu yetkisi, devletin ve halkın onun mülkiyeti olmasına binaen mülkiyet haklarından sayılmaktadır. Yine mülk devletinde olduğu gibi polis devletinde de devlet ile hükümdarın şahsının bir olduğu, idari yönetim alanında herhangi bir sınırlamaya tâbi olmadığı söylenebilir.⁶⁹ Mülk devleti anlayışı VI. ve VII.

⁶³ Yıldız, “Hukuk Devleti’nin Gelişim Sürecinde Mülk Devleti ve Polis Devletinin Yeri”, s. 217; Günday, *İdare hukuku*, s. 38-40.

⁶⁴ Aristoteles, *Politika*, s. 9.

⁶⁵ Gözler-Kaplan, *İdare Hukuku Dersleri*, s. 60.

⁶⁶ Keskinsoy-Kaya, “Hukuk Devletinin Kanun Devletine Anayasal Devletin Anayasalı Devlete Evrilmesi” s.1152; Gözler-Kaplan, *İdare Hukuku Dersleri*, s. 60.

⁶⁷ Bu konudaki ayrıntılı güncel bilgiler için, siyaset, toplum ve idare hukuku açısından son dönemin önemlim isimlerinden olan Mark Neocleous’un *Toplumsal düzenin inşası (polis erkinin eleştirel teorisi)* isimli eserine bakılabilir: Mark Neocleous, *Toplumsal düzenin inşası (polis erkinin eleştirel teorisi)*, çev. Ahmet Bekmen, H2o Yayınları, İstanbul 2013, s. 1-220.

⁶⁸ Özay, *Günışığında Yönetim*, s. 26.

⁶⁹ Yönetenlerin sınırlanması ve konu hakkındaki ayrıntılar için bkz. Serdar Gülenler, *Türkiye’de Anayasa Yargısının Demokratik Meşruluğu*, XII Levha Yayınları, İstanbul 2012, s. 137; Yıldız, “Hukuk Devleti’nin Gelişim Sürecinde Mülk Devleti ve Polis Devletinin Yeri”, s. 218.

yüzyıllarda oldukça yaygınken, polis devleti yönetim anlayışının ağırlıklı olarak, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Kıta Avrupası ülkelerinde hâkim olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda söz edilen devlet yönetimi anlayışının mutlakiyetçi rejimleri temel aldığı göz önünde bulundurulursa, polis devleti anlayışının coğrafi olarak ilk kez Almanya’da ortaya çıktığı düşünülmektedir.⁷⁰

Polis devletinde hükümdar, tıpkı mülk devletinde olduğu gibi idare hususunda herhangi bir hukuk kuralı ile kısıtlanmamıştır. Hükümdar yalnızca kendi vicdanına ve Tanrıya karşı sorumludur. Bu varsayıma göre hükümdarın yetkisini bugünkü gibi halktan değil Tanrıdan aldığı düşünülmüştür. Bu yönetim anlayışına göre devlet adamları, hükümdarın emir ve yasaklarını yerine getiren birer vasıttan ibarettirler. Hatta hükümdar kendi çıkardığı emirlere uymakla mesul ve onlarla bağlı olmadığından, hükümdarın emirleri de birer hukuk kaidesi sayılmamıştır. Çünkü dilediği zaman bu kurallara aykırı hareket edebilmiş ya da uygun görmezse kimseye danışmadan değiştirebilmiştir.⁷¹ Bu bakımdan polis devletinin ön plana çıkan en önemli özelliği, hükümdarın idare hukuku bağlamında herhangi bir hukuk kuralıyla bağlı olmaması, devletin ve tebaanın tamamıyla hükümdarın istek ve arzularına tâbi olmasıdır.⁷²

Polis devletinin idarenin özgürlüğü bağlamında sert yapısının yumuşaması Kıta Avrupa’sının polis devletine geçmesiyle beraber olmuştur. Burada bürokratik özellikler gösteren ve soylu kimselerin etkisinden arınmış modern bir devlet kurulmuştur. Dolayısıyla polis devletinin ilk hukuksal yanının, sistemli bir devlet yapısı olduğu söylenebilir.⁷³ Buna göre polis devleti anlayışının hâkim olduğu dönemlerde her ne kadar iktidarı kısıtlayan kurallar bütünüünün varlığından söz edilemese de tabii ki devlet idaresi kendi içinde bir düzene sahip olmuştur. Fakat dikkat edilmesi gerekir ki, bu kurallar yönetilenleri idare edenlere karşı koruyan kurallar değil, devlet gücünü keyfiliğe dayansa da belirli kurallara göre idare eden hükümdarın idareyi sağlamak için kullandığı kurallardır.⁷⁴

Polis devleti yönetiminde fertler devletin keyfi uygulamalarından kaynaklanan hak ihlalleri sebebiyle zarar görüyorlardı. Buna karşılık şahısların söz konusu hak ihlallerine karşı herhangi bir adli veya idari makama şikâyetle bulunma hakları yoktu. Bu durum çok büyük bir eşitsizliğe sebep oluyor ve devlet yöneticileri ile halk arasında problemlere yol açıyordu. İşte bu problemler sebebiyle, devletin faaliyetleri neticesinde hakları ihlal edilen kişilere

⁷⁰ Günday, *İdare hukuku*, s. 37.

⁷¹ Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, s. 126.

⁷² Abdullah Köktürk, “Modern Öncesi Devletin Yönetim Anlayışı”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 13 (2011) s. 80; Özay, *Günışığında Yönetim*, s. 26-28.

⁷³ Domenach, Gatti-Gleizal, Jean Jackques, vd., *Batı Demokrasilerinde Polis*, çev. Mustafa Kandemir, Temiz Yayınları, Ankara 2000, s. 99.

⁷⁴ Gözübüyük-Tan, *İdare Hukuku: Genel Esaslar*, s. 32.

hukuksal korunma sağlayan hazine teorisi ortaya çıkmıştır. Böylelikle Polis devleti şahısları tamamıyla hukuki güvenceden mahrum bırakırken, hazine teorisinin ihtiyaca binaen gelişmesiyle birlikte bu sert yapı yumuşamış ve bireylere bazı hukuki güvenceler sağlanmıştır.⁷⁵

Hazine teorisine idare hukukunun gelişimi ve hukuk devletine geçiş açısından genel olarak bakarsak, esasında hazine teorisinin köklerini Roma hukukundan aldığını görürüz.⁷⁶ Hazineye Roma hukukunda yöneticilerden bir tüzel kişilik veriliyor ve devlet faaliyetleri sebebiyle zarar gören vatandaşlara yargısal yolları kullanarak zararlarını tazmin etme imkânı sağlanıyordu. Böylelikle, devlet otoritesini temsil eden ve yaptığı işlemlerden dolayı hiçbir kısıtlamaya tâbi olmayan idari yapı bir nebze olsun sınırlandırılıyordu. Özel hukuk hükümleriyle bağlı olan ve yargı yoluna aleyhine dava açılabilen devlet hazinesi ile devletin tüzel kişiliği birbirinden ayrı tutulmuş oluyordu. Bu sayede hükümdarın idari yetkileri bir açıdan kısıtlanmış oluyor, günümüz hukuk devletindeki gibi olmasa da şahıslar bazı mali ve hukuki hakları elde ederek kısmi bir hukuki güvenceye kavuşmuş oluyordu.⁷⁷ Söz gelimi kamu gücü vasıtasıyla devlet, gerekli gördüğü zaman bir şahsın taşınmazını isteği olmasa da kamulaştırabiliyordu. Bununla beraber bireyi zorla ve istemediği bir işte çalıştırabiliyordu. Gelgelelim şahıslar devlet aleyhine hukuka aykırı yapılan bu eylemlere karşı hakkını arayamıyor, devlete dava açamıyordu. Fakat hazine teorisıyla birlikte söz konusu taşınmaz devletin hazinesine dahil olduğundan, hazinenin artık bu mala sahip olması dolayısıyla bir kamulaştırma bedeli vermesi zorunlu hale geliyordu.⁷⁸ Bu yapılırken de kamulaştırılan taşınmaz satış akdi olarak, şahısların zorla çalıştırılması da hizmet akdi olarak varsayılıyordu. Böylelikle her iki durumda da özel hukuk hükümleri uygulanarak uyuşmazlık çözüme kavuşturuluyordu. Eğer bir bedel ihtilafı olursa bu da âdi bir alacak davası olarak ele alınıyor, benzer şekilde birey, devlet tarafından bazı mali külfetlere sokulursa aradaki uyuşmazlık sebepsiz zenginleşme hükümlerine dayanılarak çözülmüyordu.⁷⁹ Bu uygulamaların tümüne baktığımızda devletin bir kamu hukuku kişisi, hazinenin ise bir özel hukuk kişisi olarak kabul edildiğini görüyoruz. Yani idari alanda tasarrufta bulunan hükümdar yetkilerinin, hazinenin şahıs sayılmasıyla en azından mali alanda kısıtlandığını anlıyoruz.

Bazı günümüz yazarları devlet tüzel kişiliğini bir bütün olarak görüp doğrudan devlete karşı dava açılabilmesi gerektiğini savunsa da devrin koşulları göz önüne alındığında, hazine teorisi önemli bir gelişme olarak değerlendirilmelidir. Nitekim yönetenlerin yanlış

⁷⁵ Gözler-Kaplan, *İdare Hukuku Dersleri*, s. 60.

⁷⁶ Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, s. 129.

⁷⁷ Günday, *İdare hukuku*, s. 38.

⁷⁸ Köktürk, “Modern Öncesi Devletin Yönetim Anlayışı”, s. 80; Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, s. 130.

⁷⁹ Balta, *İdare Hukuku I: Genel Konular*, s. 88.

uygulamalarından dolayı zarar gören bireyler ancak bu yolla bazı mali haklar elde edebilmişlerdir.⁸⁰ Bu bakımdan günümüz hukuk devleti anlayışının benimsenmesinde hazine teorisinin oynadığı rol oldukça büyüktür. Nitekim XIX. yüzyıl kamu hukukunun gelişmesine kadar, hazine teorisi ile kişilerin bazı menfaatleri korunabilmiştir. Devletin kamu gücüyle gerçekleştirdiği işlemler hukuk kurallarıyla belirlenince de hazine teorisi terk edilmiş ve hukuk devleti anlayışı yerleşmeye başlamıştır.⁸¹

1.3.1.3. Hukuk Devleti

Hukuk devleti ilk olarak Almanya’da ortaya çıkmıştır. Mülk devleti, polis devleti ve hazine teorisi bu idare biçiminin şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu kavramın üzerinde uzlaşmış ortak bir tanım yoktur. Zamanla değişen şartlara göre farklı şekillerde tanımlanmıştır.⁸² Hukuk devleti için tanım yapılmak istenildiğinde, birçok unsuru bir araya getirerek tanımlar ortaya koyulduğu görülmektedir. Bunlara birkaç örnek aşağıdaki gibidir:

“...Kısaca hukuk devleti, devlet dahil bütün içhukuk öznelerinin davranışlarının kanunla sınırlandığı ve bunlar nedeniyle hesap verdiği, sorumlu tutulabildiği bir sistem demektir.”⁸³

“Hukuka saygı göstermekle yetinen devlet değil, hukuku üst bir kavram olarak alıp hukukun üstünlüğünü tanıyan devlettir.”⁸⁴

“Hukuk adalet süzgecinden, devlet de hukuk süzgecinden geçtikten sonra geriye kalan şey, hukuk devletidir.”⁸⁵

“Eylem ve işlemlerinde hukuk kurallarının üstünlüğünü temel alan ve vatandaşlarına hukuki güvenlik sağlayan devletin hukuk devleti olduğunu kabul etmektedir.”⁸⁶

“Toplumsal örgütlenmenin ulaştığı en ileri düzey ve düzendir.”⁸⁷

⁸⁰ Bu yazarlar ve bazı ayrıntılar için bkz. Günday, *İdare hukuku*, s. 38; Balta, *İdare Hukuku I: Genel Konular*, s. 88.

⁸¹ Balta, *İdare Hukuku I: Genel Konular*, s. 88-90; Yıldız, “Hukuk Devleti’nin Gelişim Sürecinde Mülk Devleti ve Polis Devletin Yeri”, s. 221-223.

⁸² Nevin Ünal Özkorkut, “1876 Anayasası’nın Hukuk Devleti Unsurları Açısından Osmanlı Devlet Anlayışına Getirdiği Yenilikler”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 53 (2004), s. 174.

⁸³ Tekin Akıllıoğlu, *Hangi Hukuka Giriş?*, İmaj Yayınevi, Ankara 2017, s. 229.

⁸⁴ Abdurrahman Eren, *Anayasa Hukuku Ders Notları*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 205

⁸⁵ Sami Selçuk, *Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s. 17.

⁸⁶ Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara 2011, s. 122.

⁸⁷ İlhan Özay, *Gün Işığında Yönetim Yargısal Korunma*, Alfa Yayınları, İstanbul 2010, s.7.

Hukuk devletinin en önde gelen özelliği, yukarıdaki tanımlarda da vurgulandığı üzere, bir devlet idaresinde belirlenen hukuk kurallarına hem hükümdarın ve avenesinin hem de yönetilenlerin tümünün uymasıdır. Buna göre toplum, devlet ve hukuk kavramları arasında zorunlu bir ilişki ortaya çıkmaktadır.⁸⁸ Bu zorunlu ilişkinin bir sonucu olarak da toplum siyasal bir birlik kurmak amacıyla bir araya geldiğinde devlet ortaya çıkar. Devletin edimleri idari hukuk kurallarıyla bağlı olduğunda da hukuk devleti ortaya çıkar.

Konu hukuk devleti olunca ilk akla gelen isimlerden biri olan İngiliz Anayasa hukukçusu Dicey, hukuk devletinin unsurlarından bahsederken üç temel ilkenin var olduğunu ve bunların göz önünde bulundurulması gerektiğini ifade etmektedir.⁸⁹ Bunları maddeler halinde verecek olursak şu şekilde sıralayabiliriz:

1-Kişiler ancak makul şekilde yapılmış hukuka göre, olağan mahkemeler karşısında hukuk ihlalleri sebebiyle cezalandırılabilir. Bunun dışında cezalandırılmaz, bedensel ve malvarlığı ile ilgili kısıtlamalara tâbi tutulamaz.⁹⁰

2-Hangi toplumsal sınıftan veya mevkiden olursa olsun, herkes eşit şekilde memleketin olağan kanunlarına tâbi olmalıdır.

3-İngiliz kurumlarında görüldüğü üzere, toplumsal düzende hukuki ruhun önde gelmesi gerekir.

Dicey'in ortaya koyduğu unsurlardan idare hukuku hususunda şu gibi sonuçlar çıkarılabilir; ilk olarak hukuk devletinde esas olan şahısların temel hak ve özgürlüklerine riayet edilmesi ve yönetenlerin de kanunun dışına çıkarak keyfi uygulamalara kalkışmamasıdır. Sonrasında, herkes kanun önünde eşit olmalı ve herhangi bir ayırım yapılmadan kanuna herkes tarafından riayet edilmelidir. Ve son olarak da hukukun üstünlüğünün devletin ve toplumun her alanında hâkim kılınması gereğini ileri sürmesidir. Nitekim bu durumda yöneticiler hukukun üstünlüğüne boyun eğmelidir.

Buna karşılık hukuk devletinin temel hedeflerinin belirlenmesinde John Locke farklı ölçütler belirlemektedir. Locke'un ortaya koyduğu teoriye göre, insan eseri olan hukukun meşruluk temelini temin eden “yaşam, özgürlük ve mülkiyet” olarak belirlenen üç doğal hakkın korunmasıdır. Bununla beraber yaşam, özgürlük ve mülkiyet gibi unsurların aslında temel hak ve hürriyetlerden olması, onları diğer pek çok düşünürün de ortak olarak ifade ettiği unsurlardan kılmaktadır.⁹¹

⁸⁸ Özay, *Günışığında Yönetim*, s. 27.

⁸⁹ Mehmet Turhan, “Albert Venn Dicey’nin Hukuk Devleti Anlayışının Işığı Altında Türk Anayasa Mahkemesi’nin Kararları” *Çankaya Üniversitesi Hukuk fakültesi Dergisi*, 1 (2020), s. 3238.

⁹⁰ Bu anlamda, hukuk devleti idari mahiyetteki geniş ve keyfi kararlara tâbi olmanın tersidir.

⁹¹ Yıldız, “Hukuk Devleti’nin Gelişim Sürecinde Mülk Devleti ve Polis Devletinin Yeri”, s. 226.

Hukuk devleti ilkesinin gereklerinden biri de o devlette yaşayan bireylerin, yalnızca insan olmaktan kaynaklanan temel hak ve hürriyetlerinin güvence altına alınmış, korunmuş olmasıdır. Buna göre hukuk devletinin bir diğer önemli amacı, hukukun üstün kılınarak bireylerin güvenliğinin ve toplumun huzurunun bu bakımdan da sağlanmasıdır. Zira hukuk devleti demek her şeyin yasayla yapıldığı ve yasaya uygun olduğu devlet demek değildir. Çünkü yasaya uygun olsa da haksızlık yapılması durumunda o devlet hukuk devleti sayılmaz, salt yasaya uygunluk yeterli görülemez. Bu bağlamda hukuk devleti denilebilmesi için güçlü konumdaki yönetenleri zayıf konumdaki yönetilenler lehine sınırlandırıcı düzenlemeler ve mekanizmalar bulunması gerekir.⁹² Bu da ancak başından beri vurguladığımız idare hukuku ve diğer tamamlayıcı hukuk müesseseleri ile sağlanabilir.

İdare hukuku açısından büyük önem teşkil eden ve hukuk devletinin en genel ve en bilinen özelliklerinden biri: onun yasama, yürütme ve yargı olmak üzere üç temel erkten oluşmasıdır.⁹³ Kuşkusuz ki hukuk devletinin tam olarak gerçekleşmesinde bu organların her birine düşen görev ve sorumluluk, biri diğerinden üstün olmayacak şekilde önemlidir. Diğer iki unsurdan farklı olarak hukuk devletinin varlığının ve devamının teminatı esasında yargı makamlarıdır. Nitekim yasama ve yürütme organlarının hukuka aykırı fiillerini denetleyecek olan elbette yargı yetkisine sahip kurumlar olacaktır.⁹⁴

Mahkemelerin yaptıkları denetimleri veya bir yargılamayı hakikate uygun bir biçimde yerine getirebilmeleri için bağımsız olmaları ve taraflara karşı eşit davranmaları gerekir. Bu hakimlerin bağımsızlığı, karar alma hususunda özgür olmaları, herhangi bir dış baskı ve tesir altına alınmamış olmaları demektir. Tabii olarak herhangi bir baskı olması kadar olma ihtimali de karar mercilerinin bağımsızlığına zarar verir.⁹⁵ Netice itibarıyla mahkemelerin bağımsız olması demek, hakimlerin hiçbir etki ve baskı altında kalmaması, hiçbir merci veya kişiden emir almaması kısacası özgür olması demektir. Bununla bağlantılı olarak mahkemelerin tarafsızlığı ise hüküm verme konumunda olanların yargılama yaparken taraf tutmaması ve kişiliğinden sıyrılabilmesi anlamındadır.

Konumuz açısından hukuk devletinin belirleyici unsurlarından değineceğimiz son unsur “hukuki güvenlik” ilkesidir. Bu ilke bireylerin kendilerine uygulanacak hukuk kurallarının neler olduğunu önceden bilme imkanına sahip olması demektir. Başka bir ifadeyle hukuki güvenlik ilkesi, hukukun icra edilmesindeki bilinmezlik ve ani değişim

⁹² Gülener, *Türkiye’de Anayasa Yargısının Demokratik Meşruluğu*, s. 137.

⁹³ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi*, Ekin Yayınevi, Bursa 2011, c. I, s. 537-548.

⁹⁴ Ergun Özbudun-Ayşe Tülin Yürük, *Anayasa Hukuku*, Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları, Eskişehir 2004, s. 68.

⁹⁵ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*, Ekin yayınevi, Bursa 2011, s. 348.

faktörünü ortadan kaldırmayı amaçlayan bir koruma veya garantidir.⁹⁶ Böylelikle kişiler davranışlarını her an ve habersizce değişmeyen kurallara göre ayarlayabilecek, hukuk kurallarını bilmediğinden dolayı mağdur olmayacaktır.⁹⁷

1.3.2. İslâm İdare Hukukunun Gelişimi Açısından

Hz. Peygamber coğrafi olarak Arap yarımadasına gönderilmiş, İslâm'ın gelişinden önceki cahiliye devrinde belirli bir süre yaşamıştır. Dolayısıyla bu zaman dilimindeki idare hukukuna dair uygulamaları incelemek konumuz açısından büyük önem arz etmektedir. Nitekim o zamanki idari atmosferi anlamak, sonraki dönemleri anlama ve yorumlamayı kolaylaştıracaktır. Bundan sonra ise Mekke, Medine ve sonraki dönemlerin sırasıyla ele alınması konu bütünlüğü ve anlaşılabilirlik açısından önem arz etmektedir. Her ne kadar İslâm idare hukukunun dinî ve beşerî yönleri tarihsel bir bütünü ifade etse de İslâm'ın devlet idaresine dair ortaya koyduklarının analiz edilebilmesi, kesitler halinde ele alınmasına bağlıdır. Buna göre cahiliye devrinden başlayarak konu sırasıyla ele alınacaktır.

1.3.2.1. İslâm Öncesi Cahiliye Dönemi

İslâmiyet'in gelişinden önceki dönemde Arabistan'da yaşayan halk, Bizans ve Sasani imparatorluklarıyla kültürel, ekonomik ve dini etkileşimler yoluyla bir şekilde irtibat içerisindeydi. Bu ilişki Bizans ve Sasani imparatorluklarının Arap Yarımadası ve çevresi üzerindeki yayılma arzuları, kabilelerle ittifaklar kurarak savaşçı temini ve müttefik sağlayarak çıkarlarını sürdürme temelindeydi. Nitekim Sasaniler Irak'taki Hire bölgesinde hüküm süren Lahmi Hanedanlığı ile müttefiklik ilişkisi kurmuştur. Benzer bir politika takip eden Bizanslılar ise Suriye bölgesinde siyasi ve askeri müttefik olarak savaşçı bir kabile olan Gassanilerle aracılığa dayalı bir ilişki kurmuşlardır.⁹⁸ Bu imparatorlukların bölge üzerindeki çıkar çatışmalarından dolayı çeşitli Arap kabileleri ortak menfaat ilişkisi çerçevesinde müttefiklik ilişkisi içine girmişlerdir. Bu ittifak teşkilatlı bir toplum olma yönünde onları geliştirmiş, kabilecilik ve asabiyete⁹⁹ dayalı bir idare konusunda da tecrübe sahibi yapmıştır. Hicaz bölgesinde ise Mekke'de bulunan Kureyş kabilesinin otoritesi, burayı Arabistan'ın büyük ticaret merkezlerinden biri haline getirmiştir. Özellikle beşinci yüzyılın sonu ve altıncı yüzyılın başlarında, yukarıda zikredilen bu iki imparatorluğun arasındaki çatışmalardan dolayı Arabistan'da istikrar ciddi biçimde bozulmuştur. Bunun neticesinde de daha önceki tarafsız

⁹⁶ Mehpare Çaptuğ, "Hukuki Güvenlik İlkesinin Kavramsal Gelişimi", *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 17 (2021), s. 139.

⁹⁷ Gözler-Kaplan, *İdare Hukuku Dersleri*, s. 66.

⁹⁸ Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, Kuramer Yayınları, İstanbul 2016, s. 158.

⁹⁹ Asabiyet kavramı için bkz. İbrahim Erol Kozak, *İbn Haldun'a Göre İnsan, Toplum, İktisat*, Pınar Yayınları, İstanbul 1984, s. 59.

konumunu sürdüremeyen Kureyş kabilesi ticari ve siyasi faaliyetlerde aktif hale gelmeye başlamıştır.¹⁰⁰

Hız. Peygamber'in içerisinde doğup büyüdüğü yukarıda ifade edilen ortamda Hicaz bölgesi Arapları, teşkilatlı bir devlete sahip olmadıkları için koydukları bazı toplumsal yasalarla kendilerine has bir toplum yapısı oluşturmuşlardı. Kabilelerin bir arada yaşamını devam ettirebilmesi âdeti bu kuralların varlığına bağlıydı. Bu kurallar sayesinde dil, asabiyet, inanç ve iktisat gibi alanlarda kısmi bir birlik sağlanmış, toplu olarak yaşayabilmek için siyasi bir organizasyona da sahip olmuşlardı.¹⁰¹ Kusay b. Kilâb'dan itibaren bu siyasi organizasyonun ne şekilde yürütüleceği, hangi görevlere kimlerin atanacağı, olağan ve olağanüstü durumlarda hangi kararların nasıl alınabileceği gibi hususlar da belirlenmişti. Kurmuş oldukları bu devlet prototipinin üzerinden uzunca bir süre geçmiş olmasına rağmen yazıyla belirlenmiş kurumsal bir yapılanma söz konusu olmamıştı. Bunun gibi iktisadî alanda da kendi adlarına para basma gibi çok önemli bazı hususları gerçekleştirememişlerdi. Ayrıca teşkilatlı bir devlet sayılabilmesi için gerekli olan; sınırları kesin çizilmiş bir toprak parçası ve bu sınırlar içerisinde yaşayan kişilerin sayısını tespit etmek, kanunları yerine getirecek bir yargı sistemi ve kısmî de olsa bir demokrasi oluşturmak gibi unsurlar eksik kalmıştı. Bunun yanında iç ve dış tehditlere karşı sürekli asker ve polis gücünü hazır bulundurmak ve devlet ihtiyaçları için yurttaşlarından vergi tahsil etmek gibi hususlarda sistemli değildi. Çünkü kabile zihniyeti ve anlayışı hakimdi. Bu bakımdan tipik bir kabile anlayışının idareye hâkim olduğunu söyleyebiliriz.¹⁰²

Her ne kadar eksikleri olsa da cahiliye toplumunda yüz yıllar içinde yerleşmiş olan idareye hâkim bazı ilke ve uygulamalar vardı. Bu ilke ve uygulamalar doğal olarak cahiliyedeki bazı kurumlarla da bağlantılıydı. Örneğin; aileler ve aşiretler bir araya gelerek kabileleri oluşturmuşlar, böylelikle çöl hayatının zor ve acımasız tabiatına karşı koymak için bir toplum meydana getirmeye çalışmışlardı. Bunu yaparken de kan akrabalığı, siyasi koruma ve anlaşma gibi kurumları kullanmışlardı.¹⁰³

Cahiliye toplumunda her kabilenin bir reisi vardı. Kabile reislerine aynı zamanda şeyh de denirdi.¹⁰⁴ Kabile reisleri üstünlük mücadelesi sonucunda belli olur ve o kabileden olması gerekirdi. Bunun yanında reiste; metanet, sabır, cömertlik, misafirperverlik ve soyluluk gibi özelliklerin bulunması da zorunluydu. Ayrıca kabile reisliğinin babadan oğula geçmesi

¹⁰⁰ Adem Apak, *Kabile*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2017, s. 11.

¹⁰¹ Oktay Uygun, *Devlet Teorisi*, On iki levha Yayınları İstanbul 2017, s. 61.

¹⁰² Mehmet Şimşir, "İslâm Devletinin İlk Kuruluş ve Kurumsallaşma Süreci" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 38 (2017), s. 217; Uygun, *Devlet Teorisi*, s. 61-64.

¹⁰³ Güler, *İslâm İdare Hukuku'nun Ortaya Çıkışı*, s. 6.

¹⁰⁴ Mustafa Fayda, "Câhiliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1993, c.VII, s. 17-19.

Araplarda süregelen bir gelenektir.¹⁰⁵ Kabile üyeleri reis tarafından olağanüstü durumlarda toplanır ve kararlar alınır. Bu kararlar genelde idari vazifelendirmeler ve faaliyetlerle ilgili olurdu. Alınan kararlara genç, yaşlı, kadın, erkek demeden herkes uymak zorunda olurdu. Bununla birlikte hatalı veya hatasız, adil veya zalim, haklı veya haksız olmasına bakılmaksızın, kabile üyelerine yardıma koşma konusunda birlikte hareket ederlerdi. “*Zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine yardıma koş*”¹⁰⁶ cahiliye dönemi söylemi adeta bir kural gibi kabile üyelerince yerine getirilirdi.¹⁰⁷ İslâm’dan sonra ise Hz. Peygamber bu anlayışı değiştirerek din kardeşliği bağlamında yardımlaşma anlayışını getirdi. Buna göre Müslümanlar birbirlerinin zulümlerini engelleme ve zulümden kurtarma yardımı bakımından mesul oldular.

Netice itibarıyla kayalık, iklim şartlarının elverişsiz olduğu bir bölge olan Mekke, Hz. İbrahim’in oğlu İsmail ve hanımı Hacer’i bu bölgeye bırakmasıyla yerleşik hayatın başladığı, bununla birlikte de ortaya çıkan siyasi oluşumlarla İslâm’dan önceki idare yapısı hakkında bize pek çok bilgi veren bir merkez konumundadır.¹⁰⁸

Tüm bu sayılanlara ek olarak cahiliye dönemindeki idari yapının oluştuğu temel kurumları/idari görevleri saymak konunun anlaşılması açısından oldukça yerinde olacaktır. Şimdi bunların en önemlilerini ele alarak bu başlığı tamamlayalım.

1.3.2.1.1. Sidane/ Kâbe Hizmeti

Sözlükte “örtmek, birinin bir yere girmesine engel olmak” anlamlarına gelen hicâbe kelimesiyle bir ve yakın anlamda kullanılan sidâne kelimesi, “Kâbe’ye hizmet etmek” anlamına gelmektedir.¹⁰⁹ Terim olarak ise başta Kâbe’nin bakımı, kapısının ve anahtarlarının muhafazası ve kapısının belli zamanlarda ziyaretçilere açılması olmak üzere makâm-ı İbrâhim’in, hediye edilen kıymetli eşya ile iç ve dış örtülerin korunması ve bakımı gibi önemli hizmetleri ifade eder. Bunun haricinde kaynaklarda sidânenin Kâbe ile ilgili bütün hizmetleri, hicâbenin ise yalnız kapısıyla ilgili hizmetleri ifade ettiği de ileri sürülmektedir.¹¹⁰

Rivayetlere göre hicâbe-sidâne görevi Hz. İsmâil’den bir nesil sonra Cürhümlüler’e, onlardan da Huzâalılar’a geçmişti ve reisleri Huleyl b. Hubşiyeye tarafından yürütülüyordu. Huleyl’in kızı ile evlenen Kusay kayınpederinin ölümünden sonra Mekke’nin hâkimi oldu; dolayısıyla Kâbe’ye ve hacılara hizmet etme görevini de üzerine aldı. Sonrasında ise

¹⁰⁵ Güler, İslâm İdare Hukuku’nun Ortaya Çıkışı, s. 6-8.

¹⁰⁶ Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, *Mecma’u’l-emsâl*, nşr. Can Abdullah Tuma, Darus-Sadr, Beyrut 2002, c. II, s. 334.

¹⁰⁷ Mustafa Çağrıncı, “Asabiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi) c. III, s.453-455.

¹⁰⁸ Muhammed Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, çev. Vecdi Akyüz, Beyan Yayınları, İstanbul 2005, s. 87.

¹⁰⁹ Abdülkerim b. Muhammed es-Sem’ânî, *el-Ensâb*, nşr. Şerefeddin Ahmed, Haydarabat 1980, c. II, s. 277.

¹¹⁰ Neşet Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1957, s. 105.

Kusayy'ın vasiyetine uygun olarak yerini oğullarından Abdüddâr aldı. Mekke'nin fethi sırasında bu görev, Osman b. Talha'nın sorumluluğunda bulunuyor ve Kâbe'nin anahtarı da onun annesinde duruyordu.¹¹¹ Resûl-i Ekrem, Mekke'nin fethedildiği gün tavafın hemen sonrasında Osman b. Talha'yı yanına çağırtdı ve Kâbe'nin kapısını açtırarak içerideki resim ve putlardan temizletti. Sonra Bilâl ve Üsâme ile birlikte içeri girip namaz kıldı.¹¹²

Hz. Peygamber İdare konusunda cahiliye döneminden beri süre gelen bu kurumu fetihden sonra da kaldırmadı ve onun devam ettiğini şu sözleriyle bildirdi;

“Dikkat edin! Kâbe'nin hizmeti (sidânetü'l-beyt) ve hacılara su temini (sikâye) dışında geçmişe ait bütün mefâhir iddiası, kan ve mal davaları şu iki ayağımın altındadır”¹¹³

1.3.2.1.2. Sikâye/Belediye Hizmetleri

Sözlükte “sulamak, su kabı, sulama yeri, suculuk” gibi manalara gelen sikâye, terim olarak “Mekkelilerin ve hac günlerinde Kâbe'yi ziyaret için gelenlerin su ihtiyaçlarının karşılanması görevi” demektir.¹¹⁴ Kelime Kur'ân-ı Kerîm'de bir ayette “su kabı” mânasında¹¹⁵ diğer bir ayette ise yukarıda ifade edilen terim anlamıyla geçmektedir.¹¹⁶ Bu görev Abdulmenaf oğullarında iken zaman içinde Haşim'e oradan Abdulmuttalib'e ondan da Ebû Talib'e ve en son da Abbas b. Abdulmuttalib'e intikal etmiştir.¹¹⁷ Bu görev de tıpkı sidâne görevi gibi Hz. Peygamber'in yukarıda da zikrettiğimiz şu hadisiyle Mekke'nin fethinden sonra da varlığını sürdürmüştür.

“Dikkat edin! Kâbe'nin hizmeti (sidânetü'l-beyt) ve hacılara su temini (sikâye) dışında geçmişe ait bütün mefâhir iddiası, kan ve mal davaları şu iki ayağımın altındadır”¹¹⁸

1.3.2.1.3. Rifâde/Turizm

Sözlükte “yardım etmek, desteklemek; bağışlamak” anlamlarına gelen rifâde kelimesi, Câhiliye döneminde “hac günlerinde Kâbe'yi ziyaret için gelenlerin yemek ihtiyaçlarının

¹¹¹ İbrahim Sarıçam, “Hicâbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1999, c. XVII, s. 431-432.

¹¹² Hadis için bkz. Ebû Abdullah Muhammaed b. İsmail el-Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, nşr. Mustafa Dîb el-Boğa, Daru'l-ulumi'l-insaniyye, Dîmeşk 1993, “Salat”, 81.

¹¹³ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2001, c. II, s. 36.

¹¹⁴ Mustafa Sabri Küçükbaşcı, “Sikâye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 2009, c. XXXVII, s. 177-178.

¹¹⁵ Yûsuf 12/70

¹¹⁶ Tevbe 9/19

¹¹⁷ İbnu'l-Esîr, *En Nihaye fi Garîbil Hadis vel Eser*, thk., Ebû Abdurrahman Salah b. Muhammed b. Uveyda, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2011, c. II, s. 380-381.

¹¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. II, s. 36.

karşılanması” manasında kullanılmıştır.¹¹⁹ Cahiliye devri Arapları arasında misafirperverliğin çok yaygın olması, İslâmiyet’ten sonra da Mekke ve Medine halkının şehirlerine gelen yabancılara yemek ikram etmeyi sürdürmesi rifâde âdetinin çok eskilere dayandığını göstermektedir. Cahiliye döneminde ilk başlarda, Kâbe’yi ziyaret edenler Mekke halkından toplanan yardımlarla oluşturulan bütçeden ağırlanırken daha sonra bu görevi, onu bir itibar ve şeref vasıtası olarak gören zenginlerle Mekke ve Kâbe idari yönetiminde etkili olan kabile reisleri üstlenmiştir. Daha çok hurma ve kuru üzümünden ibaret olan yemeğin ana malzemesine zamanla et, ekmek, yağ, buğday ve arpa eklenmiştir.¹²⁰

Hız. Peygamber, Mekke’nin fethinden sonra rifâdeyi şahısların kontrolünden alıp onu bir devlet görevi haline getirmiştir. Nitekim hicri dokuz yılında hac emîri olarak görevlendirdiği Hız. Ebû Bekir’e hacılara yemek hazırlatması için bir miktar mal vermiş kendisi de vedâ haccında bu görevi bizzat üstlenmiştir. Hız. Peygamber’den sonraki dönemde ise rifâde görevi râşid halifelerle birlikte devam etmiş, Mekke’nin kontrolünü elinde bulunduran halife ve devlet başkanları bu görevi sonraki dönemlerde de kesintisiz yürütmüştür.¹²¹ İbn Kesîr bu konuda rifâdenin zaman zaman kesintiye uğradığını, Abbâsîler’in ilk dönemlerinde bu görevin devam ettirilebilmesi için giderlerin beytül mâlden karşılanmak üzere birtakım kimselerin görevlendirildiğini ifade eder.¹²²

1.3.2.1.4. Kıyâde/ Ordu Komutanlığı

Kıyâde sözlükte “reislik, önderlik ve kumandanlık” gibi anlamlara gelmekle birlikte terim olarak, câhiliye döneminde Mekke’de ordu komutanlığını ve kabile reisliğini ifade etmek için kullanılmıştır.¹²³ Mekke’deki vazifelerden biri olan kıyâde, bütün idare ve din ile ilgili görevlerin olduğu gibi Kusay b. Kilâb (v. 480) ile başlamıştır. Bu görevi üstlenen kimse ise Kusay’dan itibaren genelde kabile reisleri olmuştur. Bu kimseler seferde ordu kumandanı, normalde ise kabile başkanı olmak üzere her iki vazifeyi de üstlenmişlerdir. Bunun yanında bir savaş durumu ortaya çıkınca “ukâb” (kartal) adlı kabile sancağı çıkarılır ve herhangi bir kişi bayraktar olarak atanmazsa muhafaza etmekle görevli olan ve bu hususta önceliği bulunan kimse tarafından bu bayrak taşınırdı.¹²⁴

¹¹⁹ Kelime anlamı için bkz. Ebû’l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, nşr. Amır Ahmed Haydar, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2009, c. I, md. “Rifâde”

¹²⁰ Mustafa Sabri Küçükbaşcı, “Rifâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 2008, c. XXXV, s. 97-98.

¹²¹ Muhammed b. Abdullah el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câ’e fihâ mine’l-âsâr*, nşr. Rüşdî Sâlih Melhas, Beyrut 1979, c. I, s. 112.

¹²² İbn Kesîr’in ihtilafı için bkz. Ebû’l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr Ed-Dımaşkı, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, nşr. Beşşar Avvad Ma’ruf, Daru İbn Kesîr, Beyrut 2015, c. II, s. 193.

¹²³ Kelime anlamı için bkz. İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, c. I-XV, md. “Kıyâde”

¹²⁴ Mustafa Sabri Küçükbaşcı, “Kıyâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), Ankara 2022, c. XXV, s. 507.

Kusay'dan sonraki dönemlerde de bu idari kurum Mekke'nin fethine kadar devam etmiş ancak Mekke'nin fethiyle fiilen sona ermiştir. Yukarıda hadis metniyle birlikte verdiğimiz gibi Hz. Peygamber Veda hutbesinde sikâye ve sidâne (hicâbe) dışındaki bütün Câhiliye dönemi görevleriyle birlikte bu kurumu da kaldırmıştır.¹²⁵

1.3.2.1.5. Dâru'n-Nedve/Yasama Kurumu

Kabileleri olan Kureyş tarafından ata kabul edilen Kusay, Huzâa kabilesiyle giriştiği mücadele sonucu Kâbe'ye bakma ve Mekke'yi idare etme işini ele geçirince Kureyş kabilesinin tüm kollarını birleştirdi. Önceki dönemlerde bu bölgede yaşamış olan Mekkeliler'i Kâbe merkez olmak üzere Mekke ve çevresine yeniden ikamet ettirerek onların yerleşik hayata geçmelerini sağladı. Bunun yanı sıra bazı Arap kabilelerinin elinde bulunan idare açısından önemli dinî ve sosyal vazifeleri onlardan almadı ancak Kâbe, hac ve Mekke idaresiyle ilgili sidâne, hicâbe, sikâye, rifâde ile nedve ve livâ görevlerini kendi üzerine aldı. Tüm bunların ardından yaklaşık olarak m. 440 yılında Kâbe'nin kuzeyine, tavafa başlanan yerin arka tarafına Dâru'n-Nedve denilen toplantı ve idari yönetim yerini yaptırdı ve kapısını da Kâbe'ye doğru açtırdı.¹²⁶

Dâru'n-Nedve bir nevi şûra (istişare) işlevi görürdü. Burada her türlü savaş ve barış kararları alınır, görüşler tartışılıp karara bağlanırdı. Başlarına gelen herhangi bir olay burada konuşulur, başka kabilelere karşı savaş bayrağı yine burada açılırdı. Başta ticaret kervanlarının gönderilmesi olmak üzere bütün önemli işler burada konuşulup kararlaştırılırdı. Bunun yanında nikâh merasimi ve ergenlik çağına gelmiş genç kızlara gömlek giydirme gibi bazı geleneksel uygulamalar da burada yapılırdı. Bu meclise Kusayoğulları'ndan başka Mekke'deki Kureyş boylarının başkanları da kırk yaşını aşmış olmak şartıyla katılabilirdi. Dolayısıyla Dâru'n-Nedve bir çeşit soylular meclisiydi.¹²⁷

Dâru'n-Nedvenin Mekke'nin fethinden sonra Hz. Peygamber ve hulefâ-i râşidîn zamanında ne maksatla kullanıldığı tam olarak bilinmemektedir. Muâviye b. Ebû Süfyânın, Kusay'ın oğlu Abdüluzzâ'nın torunları olan Hakîm'den veya Kusay'ın büyük oğlu Abdüddâr'ın torunu İkrime'den burayı satın aldığı bilinmektedir. Aynı zamanda burasının hac için Mekke'ye gelen Emevî ve ilk dönem Abbâsî halifelerinin ikameti için kullanıldığı da söylenmektedir.¹²⁸

¹²⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. II, s. 36.

¹²⁶ Ethem Ruhi Fırlı, "Dâru'n-Nedve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1993, c. VIII, s. 555-556.

¹²⁷ Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 108.

¹²⁸ Fırlı, "Dâru'n-Nedve", s. 555-556.

1.3.2.1.6. Sifâret/Dış İşleri/İç İşleri Bakanlığı

Elçi kelimesi sözlükte bir devlet tarafından diğerine gönderilen ve orada kendi devletini temsil eden kimse, herhangi bir konuda uzlaşma sağlamak üzere karşı tarafa gönderilen aracı ve peygamber gibi anlamlarda kullanılmıştır.¹²⁹ İslâm'dan önceki dönemde de elçi bu anlamlarda kullanılmış, ondan birçok alanda faydalanılmıştır. Nitekim İslâm'dan önce Mekke diplomasi ve yabancılarla münasebetler konusunda yüzyılların getirdiği uygulamalar ve geleneklere sahipti. Kureyşliler, aralarında savaş hali ve soğukluk bulunan kabilelere elçi gönderirler ve elçileri sefâret görevini yapmakla meşhur olan Adî b. Kâ'b kabilesinin üyelerinden seçerlerdi. İslâmiyet'in yayılmaya başladığı sıralarda Hz. Ömer tarafından yürütülen bu görev onun Müslümanlığı kabul etmesinden sonra aynı kabileden olmamasına rağmen Amr b. Âs'a verilmiştir. Bununla beraber Araplar ticarî amaçlar için de elçi göndermişlerdir. Örneğin; 467 yılında Hâşim b. Abdümenâf ile üç kardeşi Bizanslılar, Sâsânîler, Habeşîler ve Himyerîler'le görüşmek ve bazı ticarî imtiyazlar elde etmek üzere bu ülkelere gitmişlerdir.¹³⁰

O dönemlerde hükümdarlara ve Kabile reislerine kıymetli eşyalar ve hediyelerle gönderilen elçilik heyetlerinin dokunulmazlığı olduğu kabul edilmiştir. Dil bilmeleri elçilerde dikkat edilen hususlardan biri olmuş, kimi zaman da beraberlerinde ayrıca tercüman gönderilmiştir. Elçileri hoşgörüyü karşılamak, ikramda bulunmak ve hediyeyle karşılık vermek gibi uygulamalar da bir gelenek haline gelmiştir.¹³¹

1.3.2.2. Mekke Dönemi

Gerçek manada İslâm idaresi ve devlet teşkilatlanması Medine döneminde başlamıştır. Ne var ki “*Mekke’de İslâmî idâre ile ilgili alt yapı olan İslâm toplumu, İslâm hukuku ve siyâsi iktidar oluşmuştur.*”¹³² Nitekim başta peygamberimiz olmak üzere tüm Müslümanlar burada geçirdikleri süre boyunca İslâm idare hukuku açısından kriz yönetimini öğrenmişler ve uygulamışlardır. Müşriklerin gelişen ve büyüyen baskı ve tehditlerine öncelikle sabır, metanet ve sükunetle karşılık vererek başa baş mücadele yöntemi üzerinde durmuşlardır. Bu uğurda Dâru'l-erkam diye isimlendirilen evde toplantılar yapmışlar, Habeşistan'a hicret kararı almışlar ve Müslüman kölelerin satın alınması gibi uygulamaları hayata geçirmişlerdir. Daha da önemlisi ölümü göze alıp her durumda İslâm'ı tebliğ hususunda mücadele etmişler ve birbirleriyle yardımlaşma içinde olmuşlardır. Bu bakımdan İslâm idaresinin temelini oluşturan

¹²⁹ Ahmed Fidan vd., *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, c. I, MEB Yayınları, Ankara 1995, s.817.

¹³⁰ Mehmet İpşirli, “Elçi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1995, c. XI, s. 3.

¹³¹ İpşirli, “Elçi”, c. XI, s. 3.

¹³² Mehmet Nuri Güler, “İslâm'da İdârenin (Kamu Velâyeti ve Vilâyetin) Denetlenmesi”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 1 (2018), s. 98.

Mekke ile ilgili unsurların ve bazı olayların bu başlık altında özlü olarak ele alınması konunun anlaşılması açısından daha iyi olacaktır.

Hız. Muhammed Mekke'ye peygamber olarak gönderildikten üç sene sonra çağrısını açıktan yapmaya başlamıştır. Tebliğ faaliyeti sonrasında gelecek kaygısı güden ve güvenliğini sağlamak isteyen Müslümanlar, bu uğurda ilk olarak Hız. Peygamber öncülüğünde bir toplum oluşturmuşlardır.¹³³ Sonrasında ise bu topluluğun baskıdan kurtarılması ve devlet idaresi için gerekli diğer unsurların oluşturulması bir zorunluluk haline gelmiştir.

Tebliğ faaliyetini ağır şartlar altında sürdüremeyeceğinin ve burada tam manasıyla bir idari yapılanmaya gidemeyeceğinin farkında olan Hız. Peygamber, hac ziyareti ya da ticaret maksadıyla çevre şehirlerden Mekke'ye gelen kabilelerle görüşmüştür. Böylelikle Allah'ın vahyini onlara tebliğ ederek risâlet vazifesini yürüteceği ve idari yapı oluşturmak adına daha elverişli bir yer bulmayı amaçlamıştır. Bu arayış o dönem "Yesrib"¹³⁴ olarak adlandırılan komşu şehirden gelen altı kişilik küçük bir grupta karşılık bulmuştur. Yesrib'ten gelen bu grup Mekke'de ortaya çıkan peygamberin uğraşmakta oldukları siyasi ve içtimai tüm sorunlara çözüm olabileceğini düşünmüştür. Dolayısıyla meydana gelen bu ilk buluşma, her iki taraf için de bir umudun ve çözüm arayışının neticesinde gerçekleşmiştir.¹³⁵ Konumuz bağlamında Medine Arapları olan Evs ve Hazrec Kabileleri arasında süregelen dâhili çatışmalar onları tüketmiş ve güç unsuru büyük ölçüde Yahudiler'in eline geçmiştir. Buna göre hem Hız. Peygamber'in oluşturduğu toplum için güvenlik arayışı hem de Medinelilerin barış ve istikrar arayışı sağlam bir idarenin var olması hususunda birleşmiştir. Böylelikle Medine Arapları arasındaki dahili çatışmaya son verecek karizmatik bir lider ihtiyacı ve Mekke'li Müslümanlar için huzur ve emniyette olacakları, dinlerini özgürce yaşayabilecekleri bir imkânâ kavuşma beklentileri birbirini karşılamıştır.¹³⁶

Mekke devri, Hız. Peygamber'in bazı olaylar karşısında ortaya koyduğu tavırlar bakımından da idare hukukuna dair bilgiler vermektedir. Örneğin; ilk Müslüman olanlar kendilerine ve Hız. Peygamber'e yapılan işkence ve zulümlere karşılık vermek istemişlerdir. Bu bağlamda ashâbın Hız. Peygamber'e şöyle dediği nakledilmektedir;

¹³³ Güler, "İslâm'da İdârenin (Kamu Velâyeti ve Vilâyetin) Denetlenmesi", s. 99.

¹³⁴ Kelime anlamı ve Hız. Peygamber'in hicretten sonra "Medine" olarak isimlendirmesi hakkında bkz. Nebi Bozkurt-Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Medine", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), Ankara 2003, c. XXVIII, s. 311-318.

¹³⁵ Muhammed b. Sa'd b. ez-Zühri İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, nşr. Muhammed Abdulkadir Atta, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2012, c. I, s. 184-185.

¹³⁶ Nurettin Kalkan-Maşallah Nar, "Hız. Muhammed'in Siyasi Tecrübesinden Hareketle İslâm Devleti Kavramı", *Türkiye Yazarlar Birliği Akademi Dergisi*, 31 (2021), s. 189.

*“Artık biz de çoğaldık. Bizden her bir kişiye emir buyursanız da gece Kureyş büyüklerinden birini yakalayıp getirsek ve öldürsek. Bu suretle şehir bizim olur.”*¹³⁷

H. Peygamber bu teklifi reddetmiş ve Müslümanların bunu yapmasına müsaade etmemiştir. Bu, onun olaylar ve sorunlar karşısında bir yönetim metodu ortaya koyduğunu göstermektedir. O tüm yapılanlara karşı uygun bir yöntem ve zamanın olduğu ilkesini uygulayarak bizzat bunu göstermiştir. Ayrıca idarenin en önemli unsuru olan lidere ve emirlerine uyma prensibini en kritik ve zor dönemde bile uygulamıştır. Yine buna benzer bir rivayet daha ikinci akabe görüşmesi sonucunda olmuş ve yeni Müslüman olan Medineliler şu talepte bulunmuştur:

*“Ey Allah’ın Resûlü! Sen bize izin verirsen, Mina’ya gider ve oradaki müşriklerin hepsini, yarın kılıçtan geçiririz.”*¹³⁸

H. Peygamber bu teklifi de reddetmiş, yukarıda zikrettiğimiz gibi diğer talepleri de göz önüne alarak Mekke’de onlardan şunları istemiştir:

*“Ey falan oğulları ben size gönderilmiş peygamberim. Size Allah’a ibadet etmenizi, O’na hiçbir şeyi ortak koşmamanızı, putlara tapınmaktan vazgeçmenizi, bana inanmanızı, beni doğrulamanızı ve beni Allah tarafından gönderildiğim şey tam olarak ortaya çıkarıluncaya kadar destekleyip korumanızı istiyorum.”*¹³⁹

Buna göre H. Peygamber bu karşılığı ile onlardan kendisini desteklemelerini istemiş ve böylece ileride oluşacak olan tam devlet idaresinin özü halinde bulunan Mekke döneminde, onlarla “Akabe Biatı” denilen bu anlaşmaları yapmıştır.¹⁴⁰ Şimdi bu anlaşmaları İslâm devletinin oluşmasındaki önemine binaen ele alalım.

H. Peygamber kendisi ve putperest hemşehrileri tarafından işkencelere maruz bırakılmış olan Mekkeli sahabiler için bir sığınak aramaktaydı. Medineliler ise kendisine pek çok açıdan ihtiyaç duydukları H. Peygamber gibi birine ihtiyaç duyuyorlardı. Muhammed Hamidullah’ın ifadesiyle *“ihtiyaçlar birbiriyle çakışıyor ve birbirini tamamlıyordu.”*¹⁴¹

¹³⁷ Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *Siretu İbni İshâk*, nşr. Muhammed Hamidullah, Konya 1983, s. 173.

¹³⁸ Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayınevi, İstanbul 1993, s. 47-48.

¹³⁹ İbn Hişam, *es-Siret’ün Nebeviyye*, c. II, s. 50.

¹⁴⁰ Münir Gadban, *İslâmda Siyasi Antlaşma (Hilf)*, çev. Mustafa Burak, Nass Yayınları, İstanbul 1990, s. 33-42.

¹⁴¹ Muhammed Hamidullah, *Medine’de Kurulan İlk İslâm Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve H. Peygamber’in Vazettiği Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa*, çev. Salih Tuğ, Beyan Yayınları, İstanbul 1998, s. 30.

Sonuçta her iki tarafın da içinde bulunmuş olduğu vaziyet onların bir noktada birleşmelerine yardımcı oldu ve Akabe Biatleri meydana geldi.

Akabe Biatleri, İslâm idare hukukunun bir nevi İslâm devletinin ortaya çıkışını hazırlayan gelişmeler arasında ilk sıralarda zikredilebilir. Bu durum Medine’de kurulan İslâm Devletinin temelleri olarak kabul edilmesi gereken bir durumdur. Nitekim Peygamberimiz (a.s.), üçüncü Akabe Biatine katılan on iki klanın her birine nakîb atamıştır. Ayrıca bu nakîblerin denetiminden sorumlu hepsinin de üstünde olmak üzere Nakîbu’n-Nukabâ da tayin etmiştir.¹⁴² Bir nevi insanların ve toplumun organizasyonu olan yönetimin bu atamalarla zemini oluşturulmuştur. O zamanın şartlarında pek bilinen bir uygulama olmayan bu durum, Hz. Peygamber’in büyük bir idari yapı için mini bir yönetim organizasyonu kurduğunu göstermektedir. Ayrıca Hz. Peygamber bu görüşmede Yesriblilerin ısrarlı davetleri neticesinde onlara kendisini ve Müslümanları koruyacaklarına dair yemin de ettirmiştir.¹⁴³

Her ne kadar İslâm devletinin Medine sözleşmesiyle ortaya çıktığını söyleyenler olsa da Hamidullah akabe biatlerinin Medine sözleşmenin metni olduğunu iddia etmektedir. Bunun yanında Hz. Muhammed’in Müslümanlar arasındaki konumu ile ilgili olarak Müminlere yeni bir din getirmesinin yanında onların “kanun koyucuları” ve “hâkimi” olarak kabullenildiğine dikkat çekmektedir.¹⁴⁴

Netice itibarıyla Mekke dönemi İslâm idare hukuku açısından az sayıda unsur içerir.

1.3.2.3. Medine Dönemi

Kabilelerden müteşekkil olan Medine’nin siyasi, idari, toplumsal, kültürel ve hukuki yapılanmalarının temelinde kabilecilik olgusu bulunmaktaydı. Bunun dışında belirli bir hukuk düzeni ve herkesin kabul ettiği kurallar bütünü yoktu. Bu durum da şehirde sürekli olarak sürtüşmelerin çıkmasına ve anlaşmazlıklara neden oluyordu. Dolayısıyla hicrete rastlayan

¹⁴² Sözlükte “hayırlı, seçkin kişi; bir topluluğun başkanı, vekili, kefil, emini” anlamlarına gelen nakîb kelimesi terim olarak siyasî, içtimai ve dinî alanlarda hükümdar veya şeyhlerin emri altındaki üst düzey sorumluları ifade eder. Nakîb kelimesi ilk defa hicretten önce İkinci Akabe Biatı sırasında kullanılmıştır. Resûl-i Ekrem, Akabe’de kendisine biat eden Medineliler arasından on iki kişiyi Medine’deki müslümanların meseleleriyle ilgilenmek, İslâm’a davette bulunmak ve oradaki gelişmeleri kendisine bildirmek için nakîb tayin etmiştir. Neccâr oğulları’nın temsilcisi Es’ad b. Zûrâre’yi de nakîbü’n-nukabâ yani onların başkanlığına getirmiştir. Hz. Peygamber bu nakîbleri Hz. Mûsâ’nın on iki yardımcısına ve Hz. İsâ’nın on iki havârisine benzetmiştir. Konu hakkında bkz. Gülgün Uyar, “Nakîb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 2006, c. XXXII, s. 321-322.

¹⁴³ “Refâhta olduğu kadar sıkıntıda da sevinçte olduğu kadar üzüntüde de (seni) dinlemek ve (sana) itaat etmek başta gelir. Seni kendi nefsimizden üstün tutacağız. Ve emir ve kumanda hangimizde olursa ona muhalefet etmeyeceğiz. Nerede bulunursak bulunalım hakikati beyan edeceğiz. Allah yolunda kimsenin ayıplamasından korkmayacağız.” Şeklindeki yemin için bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. II, s. 872.

¹⁴⁴ Muhammed Hamidullah, *Hiz. Peygamber’in Savaşları*, çev. Nazire Erinç Yurter, Beyan Yayınları, İstanbul 2002, s. 24.

yıllarda Medineliler genel olarak bir hukuk birliği içinde bulunmuyordu. Yesrib şehrinin bu durumda olması da Hz. Peygamber'i şehirlerine davet etmelerinde etkili olmuştu.¹⁴⁵

Medine, Mekke'ye nazaran siyasi, dini ve etnik yapı bakımından farklılık göstermektedir. Siyasi açıdan Mekke'de bir idari oluşum varken Medine'de bariz bir idari yapılanma göze çarpmamaktadır. Yine Arabistan'da yabancı unsurlara pek fazla rastlanmazken Medine'nin nüfusunun hemen hemen beşte ikisini Yahudiler oluşturmaktadır. Diğer taraftan şehirde semavi dinlerden Hristiyanların varlığı az sayıda olsalar da mevcuttur. Hicret esnasında şehrin tam manasıyla kozmopolit bir yapıda olduğu söylenebilir. Sayılan bu hususların Hz. Peygamber'in Medine'de bir devlet başkanı olarak kabullenilmesinde çok büyük bir etkisi bulunmaktadır.¹⁴⁶ Hicretten önce Medine kısaca böyle bir durumdadır.

Hz. Peygamber Medine'ye hicretini gerçekleştirdikten sonra kardeşlik anlaşması ile burada yeni bir toplum meydana getirebilmek için önemli adımlar atmıştır. Onun bu konudaki girişimlerinden ilki, belki de en önemlisi Mekke'den Medine'ye hicret eden Muhacirler ile Medine'nin Müslüman Arapları arasında kardeşlik oluşturmalarıdır. Tahmin edilebileceği üzere sığınmacı olan kimseler, sığındıkları yerde birçok zorluklarla karşılaşır. Hz. Peygamber bu zorluğu tarihte eşi benzeri görülmemiş bir tarzda ve uygun bir şekilde çözmüştür. O, Medine'ye gelişinden yaklaşık beş ay kadar sonra Muhacirler ile Ensar'ın önde gelenlerinin birlikte olduğu büyük bir meclis toplamış ve muhacirlerin yeni göç ettikleri bu yere uyum ve intibaklarını kolaylaştırmak maksadıyla, onları samimi bir iş birliğine yönlendirmiştir.¹⁴⁷ Buna göre refah ve maddi genişlik içinde bulunan Medineli her bir aile başkanı, Mekkeli bir muhacir ailesini yanlarına alacaklardı. Böylece meydana gelecek olan "Muâhât"¹⁴⁸ yani İslâm kardeşliğine göre her ikisi de ortak bir şekilde çalışacaklar, elde ettikleri kazancı aralarında paylaşacaklardı. Hatta birbirlerine mirasçı da olacaklardı.¹⁴⁹

Hz. Peygamber bu birlikteliği sağlarken imkanlar ölçüsünde özellikler bakımından birbirine yakın olanları bir araya getirmeye gayret gösterdi. Örneğin; bir âlimle bir taciri kardeş yapmak yerine âlimle âlimi, tacirle taciri kardeş yaptı. Adeta sözleşme niteliğindeki bu kardeşlik ahdi, kısa bir süre sonra başlangıcında hiç de beklenmeyen faydalar sağladı. Nitekim Hz. Peygamber askeri seferlere çıkarken birliklere bu iki kardeşten sadece birini

¹⁴⁵ Hamidullah, *Medine'de Kurulan İlk İslâm Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve Hz. Peygamber'in Vazettiği Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa*, s. 11.

¹⁴⁶ Muhammed Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, çev. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yayınları, İstanbul 2007, s. 8.

¹⁴⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. I, s. 181.

¹⁴⁸ Kavramın ifade ettiği geniş anlam ve tarihi süreçteki önemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Algül, "Muâhât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), Ankara 2020, c. XXX, s. 306-307.

¹⁴⁹ Enfâl 8/ 72; Haşr 59/9.

almakta ve diğerini her iki ailenin ev ve köy işlerinin görülmesinden sorumlu tutmaktaydı.¹⁵⁰ Bunun yanı sıra hem muhacirler hem de onların Medine'deki ev sahipleri tek bir cemaat haline geldiler. Bir sığınmacı ile o bölgenin insanı arasındaki farklılık artık ayrılık ve bölünme meydana getirici bir durum olmaktan çıkmıştı. Böylelikle Hz. Peygamber sağlam bir idari yapılanma için yapılması gereken ilk işlerden biri olan kaynaşmış bir toplum oluşturmaya büyük oranda halletmişti.¹⁵¹ Daha birkaç ay önce kardeş kardeşi boğazlarken ve kan davaları gibi sorunlarla toplum kırılma noktasına gelmişken, Hz. Peygamber tüm bu sorunları çözmüştü. Onları birbiriyle çok iyi anlaşılan, tanımadığı insanları bile kardeşten daha sevgili gören, onlarla her şeylerini gönüllü paylaşan kimseler haline getirmişti. Kuşkusuz her yönetim sistemin ulaşmak istediği bu durum onun yönetim becerisi göstermiştir.

Teşkilatlı bir idari yapı kurmanın en önemli şartı, toplumsal sözleşme olan anayasadır. Bu sebeple Hz. Peygamber öncelikle Muâhat ile toplumsal sözleşmeyi Müslümanlar arasında pratikte gerçekleştirdi. Sonra bütün tebaanın katılımıyla yazılı bir anayasa oluşturdu. Böylelikle kurulan yeni şehir devletinin anayasası sayılabilecek bir vesika meydana getirmiş oldu. Toplumsal sözleşme dediğimiz bu anayasa, Medine vesikası olarak bilinmektedir. Medine vesikasıyla Müslümanların, Müşriklerin ve Yahudilerin temel hak ve görevleri belli esaslara bağlanmıştır. Bu bağlamda Medine devletinin anayasası, toplumların hak ve ödevlerini belli esaslara bağlayan toplumsal bir sözleşme ve tarihi bir belge niteliğindedir.¹⁵² Kaynaklardan edinilen bilgilere göre bu anayasanın alimlerin çoğu tarafından Hz. Peygamber'in Medine'ye varışından kısa bir süre sonra, hicri birinci yılda yürürlüğe girdiği kabul edilmektedir. Bununla beraber Yahudilerin anlaşmaya katılma tarihleri üzerinde de bazı farklı rivayetler vardır.¹⁵³

İslâm tarihçiliğinin önde gelen isimlerinden Hamidullah bu vesikayı yeryüzünün ilk yazılı anayasası olarak nitelendirmektedir.¹⁵⁴ Aynı zamanda Hamidullah gibi pek çok müellif de, Medine vesikasının bir tür anayasa olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır.¹⁵⁵ Buna göre Medine şehir devletini oluşturan toplulukları, bunların birbirleriyle ve yabancılarla olan ilişkilerini, bu toplulukların idari ve adli yapılarını, şahısların sahip oldukları din ve vicdan hürriyetini belirli esaslara bağlayan bu metin, şekil açısından günümüzdeki haliyle mevcut anayasalardan bir hayli farklı olsa da maddi açıdan bir anayasa mahiyetindedir. Bu yüzden

¹⁵⁰ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, c. I, s. 182.

¹⁵¹ Algül, "Muâhât", s. 306-307.

¹⁵² Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, c. I, s. 195-206.

¹⁵³ Bu konudaki farklı yorum ve düşünceler için bkz. Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, c. I, s. 190-194.

¹⁵⁴ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, c. I, s. 188.

¹⁵⁵ Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İz Yayınları, c. I, İstanbul 2001, s. 68.

özellikle batı kaynaklarında “The Constitution of Medina” yani “Medine Anayasası” olarak adlandırılmaktadır.¹⁵⁶

Medine vesikası İslâm anayasa hukukunun tüm hükümlerini barındıran bir metin olarak görülmemektedir. Bu sebeple vesikayı anayasa dışında bir hukuki metin olarak kabul edenler da vardır. Her iki yaklaşımın da kendilerine göre haklı gerekçeleri vardır. Anayasal nitelikte görmeyenler hukuki bütün hükümleri içine alan bir metin olmadığı gerekçesini ileri sürerler. Buna karşın Medine vesikasını bir anayasa olarak kabul edenler, bunun ufak bir devlet için düzenlendiğini söylerler. Nitekim onlara göre eğer bu vesika daha büyük bir devlet için söz konusu olsaydı diğer ihtiyaçlara da şüphesiz yer verilirdi.¹⁵⁷ Ayrıca hazırlanış tarihi dikkate alınırsa, günümüzdeki anayasaların son güncellenmiş haliyle kıyas etmek elbette doğru olmayacaktır. Alanında ilk olması, hazırlandığı zaman ve zemini dikkate alınırsa sanırım daha objektif değerlendirme yapılabilir.

Medine Vesikasını idare hukuku bağlamında ele aldığımızda onun ilk olarak şehrin idaresi için oluşturulmuş, 47 maddeden oluşan bir metin olduğunu söyleyebiliriz. Bu vesika öncelikle Kureyşli ve Yesribli Müslümanlar arasında kaleme alınmıştır. Sonrasında Yahudiler gibi ayrı dine mensup olan ve Medine’de yaşayan diğer kesimler de vesikaya iştirake bulunmuşlardır. Buna göre Yahudiler ve diğer din mensupları gerek genel hukuk kuralları gerekse idare hukuku ile ilgili kurallara uymak zorundadırlar. Zaten Medine anayasası hitap ettiği tüm kesimler için makul ve eşit haklar içermektedir. Öyle ki Medine sözleşmesiyle kabile ve aşiretlere bakılmaksızın tüm halk tek çatı altında toplanmış ve tek bir millet kabul edilmiştir. Hatta bu vatandaşlığa Yahudiler de dâhil edilmiş, onların kendi kabileleri arasındaki tüm üstünlükleri de kaldırılmıştır. Her toplum kendi dininde ve iç hukuklarında serbest bırakılmıştır.¹⁵⁸

İlk olarak Medine vesikasında devlet başkanı belirlenmiş ve onun kararlarına itimat edileceği sözü verilmiştir. Toplumun genelini ilgilendiren konularda istişare esas alınmıştır. Buna göre toplumlar aralarında ihtilafa düştüğünde konu üst hukuk mercii olan devlet başkanı Hz. Peygamber’e götürülecektir. Öte yandan bu vesikayla cahiliye örf ve âdeti olan, “âkile”¹⁵⁹ denen sigorta sistemini de yenilemiş, vesikanın 3-13 maddelerinde bireylerin sosyal güvenlikleri teminat altına alınmıştır. İslâm’dan önce de var olan ve kısaca “Kasıt unsuru bulunmayan bir öldürme veya yaralama hadisesinde suçlu adına diyet ödemeyi yüklenen

¹⁵⁶ Mustafa Özkan, “Medine Vesikası” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), Ankara 2019, c. II, s. 212-215.

¹⁵⁷ Hamidullah, *İslâm Tarihine Giriş*, s. 94.

¹⁵⁸ Hadi Sağlam, “İslâm idare hukukunda yönetim şekli”, *Universal Journal of Theology Dergisi* (UJTE), 2 (2017), s. 36-57; Özkan, “Medine Vesikası” s. 212-215.

¹⁵⁹ Hamza Aktan, “Âkile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1989, c. II, s. 248-249.

şahıslar topluluğu.”¹⁶⁰ anlamına gelen bu kurum, bazı değişikliklerle aynen devam ettirilmiştir. Cahiliye dönemi kabileleri arasında bu uygulamanın suçlunun kastına bakılarak veya bakılmaksızın uygulandığı görülmektedir. Oysa İslâm geldikten sonra bu uygulamayı kasıt olmayan ve kasıt benzeri olup da yaralama veya öldürme hallerine sebep olan durumlarla sınırlandırmıştır. Yine cahiliye dönemindeki âkile uygulaması yakın akrabalarla sınırlı kalmayıp kabile fertlerinin tümünü kapsayacak şekilde uygulanıyordu. Oysa İslâm hukuku bu kurumu kabul ederken bu konuda da birtakım sınırlayıcı esaslar getirdi. Buna göre akile sayılacak kimseler o kişinin öldüğünde mirasının kalacağı kimseler olan yakın akrabalarla sınırlandırıldı. Yine bu anayasal nitelikteki belgeyle her birey sosyal güvenlik hakkına sahip olmuş, cezaların şahsiliği ilkesi temel alınmıştır. Buna göre sadece suç işleyen cezalandırılması ilkesi hayata geçirilmiştir.¹⁶¹

Hiz. Peygamber’in Medine’de kurduğu şehir devletinde merkezi idaredeki bütün yetki ve sorumluluk kendisinde toplanmıştı. Yani genel olarak yasama, yürütme ve yargı devlet başkanı olmasıyla kendisindeydi. Bununla birlikte Hiz. Peygamber sahabenin ileri gelenleri ile özellikle de Hiz. Ömer ve Ebû Bekir ile istişare de ederdi.¹⁶² Nitekim bu Kur’an’ın da emrettiği bir husustur.¹⁶³ Bu da idare hukukunda istişarenin temel esaslardan olduğunu göstermektedir.

Katiplik, Hiz. Peygamber’in Medine şehir devletinde idare hukukunun doğru ve düzgün işlemesi açısından önemli kurumlardan birisiydi. Katipler her ne kadar idari bir kurumun mensupları kabul edilemese de hükümdarlarla yapılan yazışmaları kaleme almaları, Arap kabilelerine gönderilen mektupları yazmaları ve vergi kayıtlarını tutmaları bakımından oldukça önemli işlevleri yerine getirirlerdi. Ayrıca hukuksal yazışmalara disiplin ve standart getirmesi açısından da önemli idi. Bunlardan başka Hiz. Ali, ahitname ve sulhnâmeleri kaleme alır, Zübeyr b. Avvam ve Huzeyfe b. Yeman da Hicaz hurmalarını tahmin edip yazarlardı.¹⁶⁴ Bunun yanı sıra Medine döneminde Hiz. Peygamber bir kısım sahabenin yazıyı iyi bilmesi ve ihtisas alanı sebebiyle Kur’an’ı yazdırmıştı. Bu kimselere vahiy kâtibi adı verilmişti. Bunlar; Osman b. Affan, Ali b. Ebi Talib, Ubey b. Ka’b, Zeyd b. Sabit, Muaviye, Halid b. Said b. As,

¹⁶⁰ Aktan, “Âkile”, c. II, s. 248-249.

¹⁶¹ Genel olarak bkz. Mustafa Özkan, *Medine Vesikası / Anayasası ve Birlikte Yaşam*, Fecr Yayınevi, Ankara 2009, s. 1-117; Ali Bulaç, *Medine Sözleşmesi*, Çıra Yayınları, 2020 İstanbul, s. 1-703; Mustafa Özkan, “Medine Vesikası” s. 212-215.

¹⁶² Yusuf Doğan, *Hadislerde Kamu Hukuku Kavramlarının Semantik Tahlili*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1997, s. 137.

¹⁶³ Bakara 1 / 233; Âl-i İmrân 2 / 159; Şûrâ 42 / 36.

¹⁶⁴ Mustafa Sabri Küçükbaşcı, “Kâtip”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), Ankara 2020, c. XX, s. 53-55.

Eban b. Said, Ala b. Hadrami, Hanzala b. Rebi gibi sahabelerdi. Hatta bu sahabelerin sayılarını kırka kadar ulaştıranlar bile vardır.¹⁶⁵

Medine döneminde idareye dair söylenebilecek hususlardan biri de Hz. Peygamber'in ordu komutanlığı yapması ve ordu komutanı atamasıdır. Hz. Peygamber devlet başkanı iken aynı zamanda ordu komutanlığı da yapmıştır. Nitekim ordunun başında 26 gazveye çıkmıştır.¹⁶⁶

Hz. Peygamber, sefere gönderdiği orduların başına mutlaka bir komutan tayin etmiştir. Kendileri sefere çıkmak zorunda kalırlarsa da başlarına bir komutan tayin etmeleri gerektiğini söylemiştir.¹⁶⁷ O, orduya bir komutan atadığı zaman hem ordu komutanına hem de beraberindeki askerlere takvaya uygun hareket etmelerini söylemiştir. Aynı zamanda onlara; karşı tarafa müsl gibi işkenceleri yapmamalarını, çocukları öldürmemelerini, karşısındakilere İslâm'ı tebliğ etmeleri gerektiğini de söylemiştir. Bunlara rağmen kabul etmezlerse cizye vergisini ödemeyi teklif etmelerini, eğer bunu da kabul etmezlerse savaşmaları talimatını vermiştir. Ayrıca askerlere her halükârda komutanlarına Allah'a isyanın dışında itaat etmelerini de emretmiştir.¹⁶⁸ Bunların dışında askerlikle ilgili Hz. Peygamber genel seferberlik için ok toplamak, orduda yükleri taşımak, mancınık kurmak, casusluk ve yolda kılavuzluk gibi görevler için bazı şahıslar da görevlendirmiştir.¹⁶⁹

Bu durumların tümü bize göstermektedir ki Hz. Peygamber idare konusunda belirli ilke ve yöntemler benimsemiş ve bunların uygulanması için gerekli çalışmaları yapmıştır. Bu ilke ve uygulamalar belirli şahıslar ve kurumsallaşmamış örgütlenmeler üzerinden yürütülmüştür. Sonraki dönemlerde ise idare hukuku adına daha organize ve resmî kurumlar tarafından bu çalışmalar sürdürülmüştür. İdare hukukunun muhtevasını da Kur'an-ı Kerîm ayetleri, Hz. Peygamber'in uygulamaları ve hadis-i şerifler şekillendirmiştir. Bu konuya "İdare hukukunun kaynakları" bölümünde değinilmiştir.

1.3.2.4. Hz. Peygamber Sonrasında Hulefâ-i Râşidîn Dönemi

Kur'an-ı Kerim idare hukukuyla ilgili anayasal mahiyette kuşatıcı kurallar getirmiş, idare hukukunun genel çerçevesini çizmiştir. Müslümanlar bu genel çerçeve içinde kalarak idare hukuku alanında içtihatta serbest bırakılmıştır. Nitekim Kur'an-ı Kerim sık sık geçmişte

¹⁶⁵ Muhammet Abdulhay el-Kettâni, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, çev. Ahmet Özel, İz Yayıncılık, İstanbul 1993, c. II, s. 199-200.

¹⁶⁶ Kettâni, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, c. II, s. 73; Gazve hakkında ayrıntılar için bkz. Hüseyin Algül, "Gazve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1996, c. XIII, s. 488-489.

¹⁶⁷ Bayram Kanarya, "Hadislerde cihad nedir ne değildir?", *Cihad nedir? Ne Değildir?*, ed. Adnan Demircan, Fecr Yayınları, Ankara 2019, s. 78.

¹⁶⁸ Hanbel, *el-Müsned*, c. IV, s. 70, 227, 254, 281, 381; Doğan, "Hadislerde Kamu Hukuku Kavramlarının Semantik Tahlili", s. 141.

¹⁶⁹ Kettâni, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, c. II, s. 73-144.

yaşamış toplumlara ve yöneticilere atıfta bulunmuş, bu toplumlardaki yaşam biçimlerine ve yöneticilerin adâleti hususuna vurgu yapmıştır.¹⁷⁰ Öte yandan Hz. Peygamber'in Sünnet'inde de kendisinden sonra takip edilmesi için idari sisteme dair herhangi bir emre yer verilmemiş, yönetim hukukuyla ilgili Kur'an-ı Kerim'in hükümlerinin tekrarı kabilinden "adâlet, merhamet ve şefkat" gibi ilkelere yer verilmiştir.¹⁷¹ Bu da daha çok valilere nasihatleri, vergi memurlarına talimatları ve ceza uygulamaları şeklinde olmuştur. Dolayısıyla Hz. Peygamber döneminde kurulan devletin idaresi bu günkü anlamıyla İslâm idare hukukunun tamamıyla uygulanmasını ifade etmemektedir. Zira bu idare temel Kurânî ve ictihâdî ilkeler üzerinden yürütülen zamanının ihtiyaçlarını gideren bir idareyi ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle Medine'de kurulan site devleti; şartların gerektirdiği, bir bakıma güven ihtiyacını temin eden, sosyolojik unsurların devletin kuruluşunda ve idaresinde etkili olduğu bir idari yapıdır.¹⁷² Buna göre İslâm idare hukuku sonraki dönemlerde bu dönemde elde edilen tecrübelerle daha da gelişmiş ve tam manasıyla uygulanmıştır.

İdare hukukuyla ilgili Hz. Peygamber'in vefatından sonra gelişme gösteren ilk müessesenin halifelik olduğu söylenebilir. Nitekim Hz. Peygamber'in yetkilerini hiç kimseye devretmediği bu görevin biri tarafından yerine getirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla ümmetin kendi yöneticisini seçmesi, yerine getirmesi gereken bir sorumluluk olarak onların üzerine düşmüştür.¹⁷³ Müminler üzerine düşen bu sorumluluğu yapmış ve Kur'an'ın ortaya koyduğu anayasal mahiyetli genel ilkelere uygun olarak halifelerini seçmişlerdir. Bu ilkelerden başlıcaları ise adâlet, liyakat ve ortak akıldır.¹⁷⁴ İlk dört halifenin başa gelme şekilleri ise çeşitlilik göstermiş, seçilen halifeler idare şekillerini ictihâdla şekillendirmiştir.¹⁷⁵

Hz. Peygamber'in bıraktığı genç İslâm devleti her geçen gün genişlemekte ve gelişmekte. Buna paralel olarak yönetim – idare şekil/ hukuk ve biçimleri de sürekli gelişen ve değişen bir yapı arz etmektedir. Onun için Raşit halifeler dönemini idare hukukunun gelişimi açısından ayrı ayrı ele almak önem arz etmektedir.

¹⁷⁰ Bu konudaki Kur'an-ı Kerim ayetlerinden birkaçı için bkz. Sad 38/20-24; Enbiya 21/78-79.

¹⁷¹ Sağlam, "İslâm idare hukukunda yönetim şekli", s. 51.

¹⁷² Detaylı bilgi için bkz. Hamidullah, *Medine'de Kurulan İlk İslâm Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve Hz. Peygamber'in Vazettiği Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa*, s. 11; Algül, "Muâhât", s. 306-307.

¹⁷³ Mustafa Fayda, "Dört Halife", *İslâm Tarihi El Kitabı*, ed., Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2014, s. 232.

¹⁷⁴ Bu konudaki genel ilkelerin bazıları için bkz. Bakara 1 / 233; Âl-i İmrân 2 / 159; Şûrâ 42 / 36; Sad 38 / 20-24; Enbiya 21 / 78-79.

¹⁷⁵ Mustafa Fayda, "Hz. Peygamber Sonrasında Halife Seçimi Meselesi ve Hulefâ-i Râşidîn'in Hilafete Gelme Süreçleri", *Geçmişten Günümüze Hilafet*, ed. Mustafa Sabri Küçükaşcı vd., İlem Yayınları, İstanbul 2019, s. 35-50.

1.3.2.4.1. Hz. Ebû Bekir Dönemi

İlk halife olan Hz. Ebû Bekir için “*Emîru’l-Mu’minîn*” tabiri kullanılmıştır.¹⁷⁶ O, Hz. Peygamber’den sonra devlet başkanlığına gelen ilk kişidir. İdare konusunda ilk yaptığı iş ise biat alarak idaresini meşrulaştırmak olmuştur. Tıpkı Hz. Peygamber gibi yasama, yürütme ve yargı işlerini belirli ölçüde elinde tutmuş, idari faaliyetlerinde Kur’an-ı Kerim ve Sünnet’in getirdiği ilkelere de bağlılık göstermiştir. Ayrıca idare hukukunun temeline Hz. Peygamber’in de metodu olan Şûra’yı koymuş, kamuyu ilgilendiren tüm önemli işlerde istişareyi temel almıştır. Böylelikle kendisinden sonra gelecekler için İslâm idare hukukunun temeline şûra prensibini de yerleştirmiştir. Hz. Ebû Bekir, Usame ordusunun sefere gönderilmesi, bazı bölgelerin fethedilmesi, Kur’an’ın Mushaf haline getirilmesi, yalancı peygamberlerle ve dinden dönenlerle (Ridde olaylarıyla) mücadele etmesi gibi görevleri devlet başkanı olması sebebiyle yerine getirmiştir. Onun dönemi hakkında yukarıda sayılanlardan başka idari teşkilatlanmaya dair çok şey söylemek mümkün değildir. Zira onun halifeliği h. 632 yılından h. 634 yılına kadar yalnızca 2 yıl sürmüştür.¹⁷⁷

1.3.2.4.2. Hz. Ömer Dönemi ve İdare Hukukunun Kurumsallaştırılması

Hz. Ebû Bekir namaza çıkamayacak derecede hastalandığı zaman imamlık görevini Hz. Ömer’e bırakmıştır. Bunun ardından onu yerine halife olarak tayin etmek üzere Abdurrahman Avf, Said b. Zeyd, Osman b. Affân, Üseyd b. Hudayr gibi sahâbilerle istişareye başlamıştır. Bu kişilerden bazıları Hz. Ömer’in sert tabiatını gerekçe göstererek korkularını dile getirmişlerdir. Yine de Hz. Ebû Bekir görüşmelerini tamamladıktan sonra bu konudaki olumlu fikri değişmemiş, Hz. Osman’ı yanına çağırarak bu konu ile ilgili bir ahitname kaleme aldırılmıştır. Sonrasında bu hususu yanına Hz. Ömer ve Hz. Osman’ı da alarak gittiği Mescid-i Nebevî’de ilan etmiştir. Orada bulunanların hepsi de olumlu cevaplar vermiş, Böylelikle Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir’in vefat ettiği gün Mescid-i Nebevî’de biat alarak Müslümanların ikinci halifesi olmuştur.¹⁷⁸

Hz. Ömer halife olduktan sonra, Müslüman Araplar hızla Arabistan dışına yayılmaya başlamıştır. Bu dönemde ülke sınırları, başta İran olmak üzere Mısır, Suriye, güneyde Sind¹⁷⁹ ve Thama Çölü¹⁸⁰ kuzeyde Ermenistan, Azerbaycan ve Horasan’ı içine alan ve Afrika’nın bir

¹⁷⁶ Mustafa Fayda, “Emîrû’l-Mü’minîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1995, c. XI, s. 156-157.

¹⁷⁷ Mustafa Fayda, “Dört Halife”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, s. 303.

¹⁷⁸ İbrahim Sarıçam, *Hz. Ömer*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017, s. 88-93; Hüseyin Özhazar, *Adaleti ve Yenilikleriyle Hz. Ömer*, Tire Kitap Yayınları, İstanbul 2016 s. 61-64; Fayda, “Dört Halife”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, s. 286.

¹⁷⁹ Bugünkü Pakistan.

¹⁸⁰ Arabistan’ın Kızıldeniz sahilindeki dar kıyı ovası. Ayrıntılar için bkz. Elnure Azizova, “Tihâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), c. XXXI, İstanbul 2012, s. 153-154.

bölümüne kadar uzanan geniş bir alana ulaşmıştır.¹⁸¹ Bu genişlemeyle beraber İslâm devleti bünyesine giren muhtelif milletlerin dinî, siyasi ve iktisadi açıdan etkin bir şekilde idare edilmesi gerekmiştir. Bu idare de doğrudan doğruya devletin idare ile ilgili kurumlarıyla bağlantılı olmuştur. Bunu gören Hz. Ömer, devletin gerek Müslümanlarla gerek gayrimüslimlerle alakalı olmak üzere ortaya çıkan farklı problem ve ihtiyaçlarını çözmek için çeşitli düzenlemelere imza atmıştır. Bunun neticesinde de idare hukukuyla ilgili birçok yeni müessesenin kuruluşunu gerçekleştirmiştir. Tabii ki Hz. Ömer idare ile ilgili bu kurumsallaşma faaliyetlerini gerçekleştirirken kendisinden önceki İslâm idare kültüründen yararlanmıştır. Bununla beraber fethedilen ülkelerde hazır bulduğu bazı müesseselerden de gerekli değişiklikleri yapmak suretiyle geniş bir şekilde istifade etmiştir.¹⁸²

İslâm toplumunun büyüyüp genişlemesiyle beraber farklı kültür ve inançlara sahip kişileri yönetmek kolay bir iş olmamıştır. Hz. Ömer, bu konuda bir standart oluşturma açısından öncü olmuştur. Nitekim oluşturduğu kurumlar ve koyduğu kurallar bu alanda kendisinden sonrakilerce kullanılmış ve geliştirilmiştir.¹⁸³ Onun bu alanda ortaya çıkardığı yeniliklere ve ihdas ettiği kurumlara baktığımızda şunları saymamız mümkündür:

1.3.2.4.2.1. Beytül mâl Kurumsallaştırması

Bir terim olarak “beytül mâl” devlet mallarının muhafaza edildiği fizikî yerin adı olmasının yanı sıra, devlete ait olan menkul ve gayrimenkul malların tümünü ve bunların idaresiyle ilgili hukukî kurumu da ifade etmektedir. Dolayısıyla devlete ait her türlü mal varlığının ve gelirlerin toplandığı, daha sonra da harcamaların düzenlendiği bağımsız bir kurum demektir.¹⁸⁴ Bu kurumun gelir kaynaklarının belli başlıları haraç, humus, zekât, cizye, öşür ve sahipsiz yitik mallardan oluşmaktadır.¹⁸⁵

Beytül mâl teşkilatının kuruluşu Hz. Ömer’e nispet edilmekle birlikte, aslında bu kurumun esası bizzat Hz. Peygamber tarafından oluşturulmuştur. Nitekim Hz. Peygamber ganimet, cizye ve haraç türünden devlet gelirlerini bir araya getirmiş, bundan sonra da bekletmeksizin gerekli yerlere sarf etmiştir. Bununla birlikte ihtiyaç duyulduğunda beytül mâle ait nakit paranın Hz. Peygamber’in evinde koruma altına alındığı ve bunun kısa bir sürede elden çıkarıldığı bilinmektedir.¹⁸⁶ Yine bu dönemde toprak mahsulü türünden olan

¹⁸¹ İsrail Balcı, “diplomat ve devlet adamı yönüyle Hz. Ömer”, *OMU İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (2003), s. 185.

¹⁸² Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 2*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010, s. 165-166.

¹⁸³ Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Dönemlerinde Önderler ve İhtilaflar*, Beyan Yayınları, İstanbul 2015, s. 54-56.

¹⁸⁴ Mehmet Erkal, “Beytül mâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1992, c. VI, s. 90.

¹⁸⁵ Halit Çil, *Ömer’i Arayan Yüzyıl*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s.205.

¹⁸⁶ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, Zekat, 60.

devlet gelirlerinin mescidin üst katındaki bir bölümde bekletildiği ve bu gelirlerin gerekli yerlere harcandığı aktarılanlara arasındadır. Bu işten sorumlu olan kişinin ise Hz. Ömer olduğu zikredilir.¹⁸⁷

Beytülmalin Hz. Peygamber dönemindeki yapısı ve işletmesi Hz. Ebû Bekir'in kısa süren halifeliği döneminde de herhangi bir değişikliğe uğramadan devam etmiştir. Tıpkı Hz. Peygamber gibi oda kendisine yakın bir mevkide beytülmal bulundurmıştır. Buraya gelen para ve mallar vakit kaybetmeksizin gerekli yerlere sarf edilmiştir. Bu yapılırken herkese; hür-köle, büyük-küçük, erkek-kadın ayırımı gözetilmeden eşit bir şekilde mal taksimi yapılmıştır. Halife Medine'nin merkezine biraz uzak olan evinden daha yakının olanına taşındığında beytülmal de yanında götürmüştür.¹⁸⁸

Hz. Ömer döneminde beytülmalin tam ve müstakil bir idari kurum olarak İslâm devletinin mali yapısını oluşturacak şekilde teşkilatlanmasına ihtiyaç hissedilmiştir. Zira gerek savaş ganimetlerinin gerekse antlaşmalardan dolayı yönetim merkezine gelen malların miktarı çok artmıştır. Halife bu kurumda Abdullah b. Erkâm ve Muaykib b. Ebû Fâtıma'yı görevlendirmiş, Abdurrahman b. Ubeydullah'ı da onlara yardımcı tayin etmiştir. İran fetihleri sonucunda Medine'ye gelen ganimetler mescidin üst kısmında toplanmış, onların muhafaza edilmesi için de Abdurrahman b. Avf ile Abdullah b. Erkam görevlendirilmiştir.¹⁸⁹ Bunun yanı sıra eyaletlerde merkeze bağlı şubeler kurulmuştur. Kaynaklarda bu şubelerde halifenin eyaletlere atadığı valiler dışında devlet görevlilerinin de çalıştığı bildirilmiştir. Bu kişilerin vazifesi olarak da vergi tahsil etmek ve ihtiyaç dışındaki mal ile parayı başkentteki beytülmal'e göndermek sayılmıştır. Bu görevi kimi zaman da kadılar yerine getirmiştir.¹⁹⁰

1.3.2.4.2.2. Divan Teşkilatını Kurması

Devlet idaresindeki çeşitli idarî, mali ve askeri hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere divan denir. Aynı zamanda bu defter ve memurların bulunduğu resmî daire de bu adla anılır.¹⁹¹ İslâm dünyasında Divan teşkilatına ilk defa ihtiyaç duyan Hz. Ömer'dir. Fetihler sonucunda elde edilen cizye, haraç ve ticari vergilerden olan gelirleri sistemli bir şekilde Müslümanlara dağıtabilmek amacıyla bu müesseseyi kurmuş, hazine maaş alacakları burada tutulan defterlere kaydettirmiştir. Dolayısıyla beytülmal teşkilatıyla doğrudan ilintili olan divan, burada bir araya getirilen mal ve paranın sistemli bir şekilde hak

¹⁸⁷ Ömer Sabuncu, "Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faliyetleri" *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (2018) s. 139.

¹⁸⁸ Erkal, "Beytülmal", c. VI, s. 90.

¹⁸⁹ Yakub b. İbrahim b. Sa'd el-Kûfi Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Haraç*, Dârü'l-marife, Beyrut 1979, s. 45.

¹⁹⁰ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 2*, s. 167-168.

¹⁹¹ Abdülaziz Dûrî, "Divan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1992, c. IX, s. 386-387.

sahiplerine ulaştırılması ihtiyacından doğmuştur.¹⁹² Tabii ki Divan teşkilatı kurulmadan önce de Müslümanlar arasında fey¹⁹³ taksimatı yapılmıştır. Hz. Peygamber zamanında fey gelirlerinin miktarı çok az olduğu için biriken mal ve paralar sadece Medine'deki Müslümanlara dağıtılmıştır. Hz. Ebû Bekir döneminde de bu durum aynı şekilde süre gelmiş, başkente gelen mallar hiç bekletilmeksizin hak sahibi olanlara pay edilmiştir.¹⁹⁴ Hz. Ömer halifeliği sırasında divan kurumuna günün şartları gereği ve kendi inisiyatifleri sonucunda bazı yenilikler getirmiştir. Bunların başlıcaları; beytûlmâl gelirlerinin hak sahiplerine senede bir kez dağıtılması, maaş alacaklara ödenecek miktarların tam olarak belirlenmesi ve devlet hazinesinden ödenek almaya hak kazananların divan defterlerine kaydedilmesi gibi yeniliklerdir. Tabii ki onun getirdiği en önemli yeniliklerden biri de maaş alanları derecelendirmesidir.¹⁹⁵

Hz. Ömer Divan defterlerinin oluşturulmasında kendi döneminde yaygın olan kabile sistemini temel almış ve divandan maaş alacakları bu esasa göre tertip ettirmiştir. Sistemde maaş mertebesinin en üst kısmına Hz. Peygamber'in akrabası olan Beni Haşim'i yerleştirdikten sonra soyca onlara yakın kabilelere geçilmiştir. Resulullah'ın kabilesine eşit uzaklıktaki kabile mensupları ise ihtida önceliğine göre sıralanmışlardır. Hz. Ömer defterleri hazırlayan kâtiplere Beni Hâşim'den Bedir Gazvesi'ne iştirak edenler esas alınarak sıralamaya başlamalarını, daha sonra da yine Bedir'e iştirak edenler önce yazılmak suretiyle Hz. Peygamber'in kabilesine yakınlıklarına göre diğer Kureyş ailelerini kaydetmelerini istemiştir. Bu esaslar dâhilinde düzenlenen divan defterlerinde, ilk önce Hz. Peygamber'in kabilesinden Bedir Gazvesine iştirak eden Hz. Ali yazılmıştır.¹⁹⁶ Her ne kadar Hz. Ömer divan kayıtlarını, Hz. Peygamber'in kabilesinden başlamak suretiyle düzenletse de verilen atıyyelerin miktarları mensup olunan kabileye göre tertip edilmemiştir. Nitekim Hz. Ömer, divanda hak sahiplerinin durumlarına göre dağıtılmak üzere farklı maaşlar belirletmiştir. Bununla beraber hayatının son döneminde bu uygulamayı kaldırmayı düşündüğünü, en alt düzeyde maaş alan ile en üst düzeyde maaş alanı eşitleyeceğini belirtmiş, ancak ömrü buna yetmemiştir.¹⁹⁷

Netice itibarıyla yukarıda da ifade edildiği gibi divanlar devlet gelirlerinin Müslümanlar arasında adaletli ve sistemli bir şekilde dağıtılması için kurulmuştur. Bunu da

¹⁹² Sabuncu, "Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleri", s. 141.

¹⁹³ "İslâm devletinin gayri müslim tebaadan aldığı cizye, haraç ve ticaret malları vergilerinin ortak adı." Anlamındaki kavram için bkz. Mustafa Fayda, "Fey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1995, c. XII, s. 511-513.

¹⁹⁴ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, s.227-238.

¹⁹⁵ Özhazar, *Adaleti ve Yenilikleriyle Hz. Ömer*, s. 170-174.

¹⁹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, c. III, s.282, 295-296.

¹⁹⁷ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 2*, s. 166-169.

ihtiyaca binaen ilk oluşturan kişi Hz. Ömer olmuştur. Onun bu alandaki uygulamaları bir standart oluşturmuş ve kendisinden sonra geliştirilerek asırlarca devam etmiştir.¹⁹⁸ Bu kurum günümüzdeki Maliye Bakanlığına ve ona bağlı çalışan Gelir İdaresi Başkanlığına benzemektedir.

1.3.2.4.2.3. Adalet Teşkilatını Düzenlemesi

Hz. Peygamber döneminden itibaren titizlikle ifa edilen adalet hizmeti, râşid halifeler döneminde de devletin yerine getirmesi gereken temel görevlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Nitekim halifeler yönetim merkezi olan Medine’de yargı görevinin ifasını bizzat kendileri yerine getirmiştir. Bu bağlamda Hz. Ömer’in halifeliği sırasında da en çok öne çıkan tarafı adalet kurumu ile ilgili oluşu ve getirdiği yeniliklerdir. Öyle ki kendisi bir şeyi emrettiğinde ya da yapılmasını yasakladığında işe kendisi ve ailesinden başlamıştır. Adaleti uygulamada hiç kimseye ayrıcalık tanımamıştır. Kendisine, öz oğluna ve yöneticilerine tatbik ettiği tavizsiz adaletiyle halkın onun ciddiyetini anlayıp hükümlerine razı olmalarını sağlamıştır.¹⁹⁹

Hz. Ömer, kendisinden önceki Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir gibi çarşı-pazarları denetlemiş bu esnada kendisine intikal eden hukukî çıkmazları ve şahsî husumetleri anında çözüme kavuşturmuştur. Halife, dönem dönem de görevlendirdiği şahıslar vasıtasıyla çarşı pazardaki bu vazifeyi yürütmüş, eyaletlerde ise sorumluluğu daha çok valilere bırakmıştır.²⁰⁰ Bununla beraber valilerden ayrı olarak görevlendirdiği kadılarla birlikte yargının yürütmeden ayrılmasını sağlamış, valilikten ayrılmış kadılık teşkilatını kurum olarak ilk o kurmuştur.²⁰¹ Nitekim Halife, yönetimi esnasında bu göreve Medine’de Ebu’d Derdâ’yı, Kûfe’de Ebû Kurre ile Kadı Şüreyh’i Mısır’da Kays b. Ebu’l-Âs’ı, Basra’da Ebû Meryem el-Hanefi’yi, ardından da Ka’b b. Sevr el- Lakîti’yi tayin etmiştir.²⁰² Bunlarla beraber eyalet kadılarının dışında savaş esnasında orduda bulunan askerler arasında çıkması muhtemel ihtilâflara bakmak üzere askerî kadılar da istihdam etmiştir.²⁰³

Hz. Ömer her sene hac mevsiminde Mekke’de bir temyiz mahkemesi kurarak vilâyetlerde kadılar tarafından verilen yargı kararlarını denetlemiştir. Bu denetlemelerden biri sonucunda Basra kadısı Ebû Müsâ el-Eş’arîye bir mektup göndermiştir ki idare ve yargı

¹⁹⁸ Mehmet Azimli, *Hz. Ömer*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, s. 141.

¹⁹⁹ Çil, *Ömer’i Arayan Yüzyıl*, 93-95.

²⁰⁰ Sabuncu, “Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleri”, s. 145.

²⁰¹ Murat Akarsu, “İlk Dönem İslâm Tarihinde Yargının Kurumsallaşmasında Dört Halifenin Rolü” *Eskiye Dergisi*, 37 (2018), s. 61-68.

²⁰² Ebû Ca’fer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Tarihü’l-ümem ve’l-müluk*, Daru İbni’l-Cevzi, Kahire 2020, c. IV, s. 95-101; Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 2*, s. 175.

²⁰³ Taberi, *Tarihü’l-ümem ve’l-müluk*, c. III, s.489.

hukuku açısından oldukça değerlidir. Nitekim bu mektup, ilk kadıların uygulamaları ve yargı usulü açısından zengin bir belge niteliği taşımaktadır.²⁰⁴

Hiz. Ömer'in halifeliğı döneminde adalet sisteminin en önemli unsurlarından biri de hapishanelerin kurumsal hale getirilmesidir. Hiz. Peygamber ve Hiz. Ebû Bekir döneminde bu amaçla geçici mekânlar kullanılırken Hiz. Ömer, Safvân b. Ümeyye'nin evini kamu adına istimlak etmek suretiyle burayı hapishaneye dönüştürmüştür. Medine'deki merkez hapishanenin ardından vilayetler ve büyük yerleşim birimlerinde de hapishaneler kurulmuştur. İlk zamanlarda infazı beklenen hükümlülerin konulduğu bu hapishaneler, daha sonraları borçlarını ödemeyenlerin tutuklanmasında da kullanılmıştır.²⁰⁵

1.3.2.4.2.4. Vergi/Cizye ve Haraç Miktarlarını Belirlemesi

Beytülmâl gelirlerinden olan haraç vergisinin alınmasına Hiz. Ömer zamanında başlanmıştır. Hiz. Ömer fethedilmiş toprakları savaşa katılanlar arasında dağıtmama kararı vermiş, dağıtmadığı bu toprakları haraç karşılığında ziraatı iyi bilen eski sahiplerinin elinde bırakmıştır. Bu sayede kendi dinlerinde kalmak isteyen insanları da esir statüsü dışına çıkarmıştır. Bu kimselerin dışında yeni fethedilen yerlerde İslâm devletinin himayesine giren kimselerden de Tevbe süresi 29. ayeti gereğince cizye alınması ihtiyacı doğmuştur. Bu bakımdan onun emriyle Irak, Suriye ve Mısır'da yaşayan kişilerden ilk defa cizye alınmaya başlanmıştır.²⁰⁶

Gayrimüslimlerden alınan cizye vergisiyle ilgili en önemli düzenlemelerden biri Hiz. Ömer döneminde yapılmıştır. Cizye vergisinin tahsilinde, toplu ya da ferdî, nakdî ya da aynî alınması şeklinde farklı uygulamalar oluşturulmuştur. Halife'nin talimatıyla bir kişiden alınacak yıllık cizye miktarı belirlenmiştir. Buna göre yıllık zenginden 48, orta halliden 24 ve fakirden de 12 dirhem alınması uygun görülmüştür. Hiz. Ömer, asgari sınırı belirlerken çalışan fakir bir kişinin aylık bir dirhemi rahatlıkla ödeyebileceğini ifade etmiştir. Bu dönemdeki uygulamalar, daha sonra mezheplerin bu konudaki görüşlerinin şekillenmesinde de temel referanslardan biri olmuştur.²⁰⁷

1.3.2.4.2.5. Arazi Ölçümü Yaptırması

Hiz. Ömer döneminde Suriye, Irak ve Mısır gibi geniş bölgeler fethedildi ve yukarıda da ifade edildiği üzere buradaki arazilere daha önce müstakil bir vergi olarak bulunmayan haraç vergisi kondu. Bu bağlamda Irak fethedildiğinde Sevad bölgesi arazisinin vergilendirme

²⁰⁴ Abdüsselam Arı "Hiz. Ömer'in Ebû Musa El-Eş'ari'ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi" *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2 (2003), s. 85-99.

²⁰⁵ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi* 2, s. 174-177.

²⁰⁶ Fayda, *Hulefâ-i Raşidin Devri: Dört Halife Dönemi*, s. 305-315.

²⁰⁷ Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Dönemlerinde Önderler ve İhtilaflar*, s. 61.

amacıyla ölçülmesi için Osman b. Huneyf ve Huzeyfe b. el-Yemân görevlendirildi. Yaptıkları ölçüm sonucu tarıma elverişli arazinin 36.000.000 cerib²⁰⁸ olduğu tespit edildi. Böylece Hz. Ömer, yıllarca kullanılan bu ölçümüyle Sevad ve Cebel bölgesinin kadaastro çalışmasını yapan ilk kişi olmuş oldu.²⁰⁹ Bu dönemden seksen yılı aşkın bir süre sonrasına kadar da bu ölçümden yararlanıldı. Emevî halifesi Yezid b. Abdülmelik, Irak valisi Ömer b. Hübeyre'den Hz. Ömer döneminden sonra bir daha kadaastro çalışması yapılmayan Sevad arazisinin tekrar ölçülmesini istedi.²¹⁰

1.3.2.4.2.6. Ticaret Mallarına Öşür Vergisi Koyması

Hz. Ömer devletler arası ilişkilerde karşılıklılık ilkesine önem vermiştir. Onun döneminde İslâm beldelerine ticaret için gelen yabancı tacirlerden vergi alınmamıştır. Sadece Müslüman tacirler başka eyaletlere gittiklerinde vergi alınırsa Müslümanların da onlardan vergi almasını emretmiştir. Rivayete göre Basra valisi Ebû Musa el-Eş'ari, Hz. Ömer'e bir mektup yazarak, *“Buradaki bazı Müslüman tacirle düşman ülkesine ticaret için gidiyorlar. Onlardan 1/10 (onda bir) vergi alınıyor.”* diye bildirdi. Bunun üzerine Hz. Ömer valiye, *“Sen de onların tacirlerinden, Müslüman tacirlerinden aldıkları kadar vergi al! Zimmilerden yirmide bir, Müslümanlardan ise kırk dirhemden bir dirhem al. 200 dirhemden az olan mallardan bir şey alma.”* şeklinde cevap yazmıştır.²¹¹

1.3.2.4.2.7. Asker Gönderme ile ilgili Uygulamaları

Hz. Ömer hilafeti sürecinde aylar süren yolculuklar gerektiren yerlere kadar gidilmiş ve İslâm tebliğ edilmiştir. Müslümanlarla anlaşmayı reddedip savaşımlara karşı da cihat yapılmıştır. Çıkılan mesafenin uzak olması, giden askerlerin geride ailelerinin kalması ve çeşitli sebepler askerlerin sefere çıkması için büyük bir problem oluşturmuştur. Hz. Ömer, bu problemlere çözüm bulmak amacıyla bir yenilik getirerek savaşımların bir kısmını alıkoyup diğer bir kısmını göndermiş, ertesi seferde de ilkinde alıkoyduklarını gönderip diğerlerini dinlenmeleri için memleketlerinde bırakmıştır. Bu durum tüm cephelerde savaşan askerlerin dört ayda bir yenileri ile değiştirilmesi kuralıyla uygulanmıştır.²¹² Nitekim ilerideki savaşlar

²⁰⁸ Yaklaşık 50 milyon dönüm. Bu kavram için bkz. Mustafa Fayda “Cerib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), c. VII, İstanbul 1993, s. 402.

²⁰⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, c. III, s. 262.

²¹⁰ Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Dönemlerinde Önderler ve İhtilaflar*, s. 55.

²¹¹ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Haraç*, s. 135.

²¹² Abdurrahmân Avn, *el-Fennü'l-Harbî fî Sadri'l-İslâm*, Mısır 1961, s. 89; İsmail Pırlanta, “Hz. Ömer Döneminde Askeri Teşkilat”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, ed. Ali Aksu, Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, Sivas 2018, s. 536.

için askerlerin istirahati ve manevi ihtiyaçlarının karşılanması bir gerekliliktir. Böylece sıralı bir askerlik sistemi ilk defa onun tarafından uygulamaya konmuştur.²¹³

1.3.2.4.2.8. Yönetici seçimi için Komisyon Kurulması

Hiz. Ömer hicri 23 (m. 644) yılında hac görevini yapıp idare merkezi Medine'ye dönüş yapmıştı. O sıralarda, Mugîre b. Şu'be'nin Basra valisi olduğu günlerde satın aldığı kölelerden olan Ebû Lü'lüe Fîrûz en-Nihâvendî efendisinin kendisinden fazla ücret aldığı konusunda ona şikâyetle bulundu ve bunun azaltılmasını istedi. Halife onun marangozluk, demircilik ve nakkaşlık gibi meslekleri yaptığını öğrenince efendisinin kendisinden aldığı miktarın fazla olmadığını bildirdi. Ebû Lü'lüe bu durum üzerine ertesi günün sabah namazında Hiz. Ömer'i hançeriyle yaraladı. Kendisinden bunun hesabının Müslümanlar tarafından sorulacağını anlayınca da kendisini öldürdü. Hiz. Ömer aldığı yaradan dolayı ölüm döşegindeyken ondan yerine birini bırakması istendi. O bunu üzerine aşere-i mübeşşereden oluşan altı kişilik şûra heyetinin toplanarak üç gün içerisinde aralarından birini halife seçmelerini istedi. Halife seçilmemek şartıyla oğlu Abdullah'ı da bu şûra heyetine dahil etti. Ayrıca Suheyb b. Sinân'ı namazları kıldırmak üzere, Mikdâd b. Esved'i şûra üyelerini toplamak üzere, Ebû Talha el-Ensârî'yi de seçim oluncaya kadar heyetin rahatsız edilmemesi için görevlendirdi. Hiz. Ömer ise üç gün sonra vefat etti.²¹⁴

Hiz. Ömer'in idare konusunda yaptığı son icraat budur. O, kendisinden sonra halife olmak isteyenlere bu konuda herhangi bir sorun yaşanmamaları için bir komisyon hazırlatmıştır.²¹⁵ Böylelikle kendisinden sonra yapılan halife seçimi sorunsuz bir şekilde gerçekleşmiştir.

1.3.2.4.3. Hiz. Osman Dönemi

Hiz. Osman, Hiz. Ömer'in kurdurduğu seçim komisyonunca seçilerek halife olmuştur.²¹⁶ İdare konusunda tıpkı Hiz. Ebû Bekir gibi Hiz. Osman da Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'in getirdiği ilkelere bağlılık göstermiş, idare konusundaki tüm alanlarda yetkin olmaya çalışmıştır. Her ne kadar iktidarının ilk altı yılını ifade eden "sükûnet dönemi" devlet idaresi bakımından sorunsuz geçse de "karışıklık dönemi" olarak ifade edilen geriye kalan kısmı çok problemlili geçmiştir.²¹⁷ Bu dönemde ortaya çıkan problemler ve sebepleri ile ilgili pek çok

²¹³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, c. III, s. 262.

²¹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, c. III, s. 367.

²¹⁵ Mustafa Fayda, "Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), c.XXXIV, İstanbul 2007, s. 44-51.

²¹⁶ Fayda, "Hiz. Peygamber Sonrasında Halife Seçimi Meselesi ve Hulefâ-i Râşidîn'in Hilafete Gelme Süreçleri", *Geçmişten Günümüze Hilafet*, s. 46-49.

²¹⁷ Adem Apak, "Dört Halife: Hulefâ-i Râşidîn Dönemi", *İslâm Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2014, s. 272.

fikir ileri sürülmüştür. Bunları genel olarak ifade etmek gerekirse; halifenin kendi icraatları sebebiyle oluşan problemler, idarecilerin uygulamalarından kaynaklanan problemler ve toplumda meydana gelen sosyal ve kültürel değişimin neticesinde ortaya çıkan problemler sayılabilir.²¹⁸

1.3.2.4.4. Hz. Ali Dönemi

Hz. Osman'ı şehit eden isyancıların baskısı sonucu oluşan kaos ortamında Hz. Ali halife olarak seçilmiştir. Ona Medine halkının çoğu biat etse de Talha ve Zübeyir gibi bazı kimselerin biat etmediğine dair rivayetler de vardır.²¹⁹ Hz. Ali, Hz. Osman zamanında çıkan fitne olayları sonucu çeşitli düşünceler etrafında gruplaşan bir toplumda halife olmuştur. Buna göre toplum genel bir tasnifle üçe ayrılmıştır. Bunların birincisini Hz. Osman'ın öldürülmesine karşı olanlar ve öldürenlerin cezalandırılmasını isteyenler oluşturmuştur. İkinci grupta ise Hz. Osman'a karşı güçlü bir duruş sergileyen muhalifler vardır. Bu grup onun öldürülmesinde herhangi bir rol oynamamıştır. Son grup ise toplumsal çatışmalardan rahatsızlık duyan ve fitneden uzak durmak amacıyla siyasete karışmayanlardır. Bunlar evlerinde ve beldelerinde kalmanın daha iyi olacağını düşünmüş ve buna göre hareket etmişlerdir.²²⁰

Hz. Ali dönemi tıpkı Hz. Osman döneminin ikinci yarısında olduğu gibi iç problem ve sorunları halletmek ve istikrarı sağlama uğraşlarıyla geçmiştir. Hz. Osman, döneminde kendisini hilafete getirenlerin baskıyla mücadele etmiştir.²²¹ Muhaliflerle “Cemel Olayı”nı çözüme kavuşturmaya çabalamış, sıffın savaşı ve tahkimle ilgili problemleri çözmek için uğraşmıştır.²²²

Şüphesiz ki ekonomik problemler de bu dönemde Hz. Ali idaresini etkileyen önemli unsurlardandır. Hz. Osman döneminde de bazı kesimlerin muhalif olmalarının en önemli gerekçelerinden biri budur. Nitekim Hz. Ali'ye muhalif olanlar, devlet kaynaklarının kullanılış şeklini ve halifenin bu alandaki uygulamalarını beğenmemiştir. Örneğin; atıyyelerin eşit şekilde dağıtılması ve Hz. Osman zamanında ikt'a olarak dağıtılan arazilerin geri alınması

²¹⁸ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Necati Bursalı, *Hazreti Osman / Haya ve Edep İncisi*, Çelik Yayınevi, İstanbul 2019, s. 215; İbrahim Sarıçam, *Hz. Osman*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s. 74-87; Ahmet Ağırakça, *Hz. Osman*, Beyan Yayınları, Ankara 2018, s. 69-115.

²¹⁹ Adnan Demircan, “Dört Halife: Hulefâ-i Râşidîn Dönemi”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2014, s. 286.

²²⁰ Ebu'l Hasan Ali El-Hasani En-Nedvi, *Hz. Ali el-Murteza*, çev. Yusuf Karaca, Risale Yayınları, İstanbul 2015, s. 190; Demircan, “Dört Halife: Hulefâ-i Râşidîn Dönemi”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, s. 287-289.

²²¹ Adnan Demircan, “Hz. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset”, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2013), s. 176.

²²² Mustafa Günel, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, İnsan Yayınları, İstanbul 2019, s. 69-74, 89-113, 146-169, 213-227; Adnan Demircan, *Hz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014, s. 43-59, 79-93; Mustafa Necati Bursalı, *Hz. Ali Allah'ın Arslanı ve Evliyalar Sultanı*, Çelik Yayınevi, İstanbul 2019, s. 292-300.

Hız. Ali'nin muhaliflerce eleştirilmesine sebep olmuştur.²²³ Tüm bunlar Hız. Ali dönemindeki gruplaşmaların oluşumuna etki etmiş ve idare konusunda onu zorlamıştır.²²⁴

1.3.2.4.5. Emevîler Dönemi

Emevîler, İslâm idare hukuku bakımından Hız. Peygamber ve râşit halifelerin uygulamalarını çoğu alanda takip etmiştir. Bununla beraber zamanın ve ihtiyaçların çeşitlenmesine paralel olarak bazı değişiklikler ve yenilikler de yapmışlardır. Bu dönemde idareye hâkim olan başlıca kurumlar şunlardır;

1.3.2.4.5.1. Halifelik

Hız. Peygamber'in vefatından sonra İslâm dünyasında devlet yönetimi hilafet sistemiyle devam etti. Hulefâ-i râşidîn döneminde Müslümanların tek bir halifesi vardı. Hız. Ali döneminde birtakım ihtilaflar ve çatışmalar yaşansa da hiç kimse ikinci bir hilafet sistemi kurmadı. Onun vefatından sonra birçok kişi mevcut hilafet makamına kendisinin layık olduğu düşüncesiyle bu makamı elde etmeye çabaladı. Muâviye b. Ebî Süfyân'ın yaptığı da tam olarak buydu. Babasının vefatından sonra kendisine biat edilen Hız. Hasan, Muâviye'nin Şam'da halifeliğini 41 (m. 661) senesinde ilan ettiğini öğrendi.²²⁵ Yaptığı görüşmeler sonucunda çift başlılığı kaldırmak ve Müslümanlar arasında ayrılık meydana getirmemek için hilafet hakkından vazgeçti.²²⁶ Muaviye'nin hilafetini kabul ettiği 25 Rebîülevvel 41 (29 Temmuz 661) yılına da "birlik yılı" anlamında "âmü'l-cemâa" denildi.²²⁷ Muaviye o yıl ülkenin tamamını yönetimi altında topladı ve doksan yıl sürecek olan Emevî Devleti'ni meydana getirdi.

Ebî Süfyân'ın idareyi eline alması, hilâfet sisteminde büyük değişiklikler meydana getirdi. Oğlu Yezid'i veliaht tayin etmesiyle verâset sistemi ortaya çıktı. Hilâfet kurumu artık dört halife dönemi uygulamalarının aksine babadan oğula ya da hanedanın başka bir üyesine geçmek suretiyle saltanata dönüştü.²²⁸ Sonraki dönemde "câbiye" adı altında yapılan bir toplantıda hilafet el değiştirerek Emevî ailesinin en yaşlı ve tecrübeli üyesi Mervân b. Hakem'e geçti. Mervân'ın kısa süren halifeliği sonrasında da oğlu Abdülmelik 21 yıl gibi uzun bir süre hilafet makamında bulundu. Artık hilâfette Abdülmelik'le birlikte yazı yoluyla

²²³ Şerif er-Radî, *Nehcü'l-belâğa: Hız. Ali'nin Konuşmaları, Mektupları ve Hikmetli Sözleri*, çev., Adnan Demircan, Beyan Yayınları, İstanbul 2006, s. 42.

²²⁴ Demircan, "Hız. Ali'nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset", s. 178.

²²⁵ Mahfuz Söylemez, "Hız. Hasan'ın Hilafeti ve Muaviye Devrinin Arka Planı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 3-4 (2001), s. 456-462.

²²⁶ Adnan Demircan, "Muaviye B. Yezid ve Halifeliği", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1996), s. 109.

²²⁷ İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), c. XXX, Ankara 2020, s. 330-332.

²²⁸ Mahfuz Söylemez, "Emevi", *İslâm Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2004, s. 345.

tain usulü başladı. Veliahtlar bu tarihten sonra yazılı olarak önceden tespit edildi. Biat merasimi ise geri plana atıldı.²²⁹ Emevî halifeleri her ne kadar vasiyet ya da güçle iktidarı ele geçirmiş olsalar da biat usulüne şeklen uyularak halkın biatını da aldılar. Halk ise alınan biatte “İşittik, itaat ettik ve Allâh’ın kitabı, Resûlullah’ın Sünnet’i ile amel ettik”²³⁰ ifadelerini kullandılar.

Netice itibarıyla bu dönemde hilafet kurumu yukarıda da ifade edildiği üzere en önemli değişikliği yaşadı. Artık halifelik dört halife dönemi uygulamalarının aksine babadan oğula ya da hanedanın başka bir üyesine geçmek suretiyle saltanata dönüşmüş oldu.

Halife’nin görevleri ve yasama, yürütme ve yargıdaki fonksiyonu konusunda İslâm alimleri kendi zamanlarına göre farklı bazı görevleri saymışlardır. Örneğin; Cüveynî (v.478/1085)’ bu konuda “*Memleketi koruyup kollamak, halkın haklarına riayet etmek, İslâm davetini hüccet ve kılıçla ikâme etmek, sapkınlıklara, taşkınlıklara, anarşi, oç ve intikamlara, zulüm ve haksızlıklara fırsat vermemek, mazlumların haklarını zâlimlerden almak, hak gaspında bulunanlardan hakları alıp sahiplerine iade etmek*”²³¹ gibi görevleri halifenin yapması gerekenler arasında saymıştır. Bunun yanında Nesefî (v.508/1115)’ ise “*Hükümleri infaz, cezaları tatbik, sınırları korumak, orduları donatmak, zekâtları toplamak, zayıfları korumak, zorbaların ve yol kesicilerin taşkınlıklarını önlemek, Cuma ve Bayram namazlarını edâ etmek, adâleti tam olarak sağlamak, kimsesizleri evlendirmek, ganimetleri taksim etmek*”²³² gibi görevlerin halifenin sorumluluğunda olduğunu bildirmiştir. Bu bakımdan halifenin görev ve sorumlulukları bazı temel noktalarda birleşse de zamandan zamana farklılıklar göstermiştir.

1.3.2.4.5.2. Vezirlik

Vezirin yüklendiği görev ve hizmetleri Emevîlerden önce dört halife döneminde icra eden kimselerin varlığı bilinmektedir. Ne var ki bunlar “vezir” unvanı ile göreve tayin edilmiyorlardı. Muâviye döneminde Ziyâd b. Ebîh, Abdülmelik döneminde ise Revh b. Zinbâ’nın halifeler nezdindeki etkin konumlarından dolayı halk arasında bu ikisine vezir denildiği zikredilmektedir. Emevîlerin sonlarına doğru divanlarda görevli olan katiplerin önemlerinin artması, bu kimselerin de vezir olarak nitelendirilmesine sebep olmuştur. Buna göre Emevîlerde vezirlik, ya halkın bazı kimselere verdiği bir unvan ya da katipliğin bir

²²⁹ Mahfuz Söylemez, “Emevi” s. 345.

²³⁰ İbrahim Sarıçam-İrfan Aycan, *Emeviler*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2014, s. 9-13, 25-26.

²³¹ Ebu'l-Meâ'li Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf b. Muhammed . Abdullah b. Hayve El-Cuveynî, *Gıyasü'l Umem Fi İltiyazi'z-Zulem*, thk., Muhammed Hilmi, Darü'd-Da've, İskenderiye 2012, s. 43, 73.

²³² Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Baḥru'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, thk., Veliyyuddîn Muḥammed Şâlih el-Farfür, Mektebetu Dâri'l-Farfür, Dimeşk 2000, s.3-vd.

devamı olarak nitelendirilmiştir. Vezirliğin kurumsallaşması ise Abbasiler döneminde olmuştur.²³³

1.3.2.4.5.3. Hâciblik

Halifenin ve valinin kapısında duran, halifeyle ya da valiyle görüşmek isteyenleri bir düzen dahilinde huzura alan görevliye hâcib denilmektedir. Hâcib halifenin kapısını bekler, halkın huzura izinsiz girmesine mâni olurdu. Hâciblik kurumunun Bizans ve Sasani tesiriyle saray hayatının başlamasıyla ortaya çıktığı kabul edilmektedir. İlk olarak Muâviye Hâricîlerin suikast girişimleri sonrasında bir tedbir olarak hacib bulundurma ihtiyacı hissetmiştir.²³⁴

Abdûlmelik b. Mervân da hâcibliğe çok önem vermiştir. Muâviye döneminde de hâciblik yapmış olan Ebû Durre el Belevî'yi bu göreve getirmiştir. Eyâlet valilerinin de hacib bulundurdıkları bilinmektedir.²³⁵

Netice itibarıyla hâciblik bugünkü manasıyla “özel kalemlik” veya “şahsi korumalık yapma” olarak nitelendirebileceğimiz işleri üstlenmiş bir kurumdur. Bu işler zamanın ihtiyaçlarına göre çeşitlik göstermiş, hâcibin görev ve sorumlulukları buna göre şekillenmiştir.

1.3.2.4.5.4. Katiplik

Divan kâtipliği, ilk defa Emevî Halifesi Muâviye zamanında “Dîvânü'r-resâil” adı altında kurumsallaştırılmıştır. Edebiyat kabiliyeti bulunan ve devlet mekanizması içerisindeki makamların hiyerarşik düzenini bilen kâtiplerin istihdamı zaman içerisinde eyalet valilikleri tarafından da benimsenmiş ve kâtiplik önemli bir meslek haline gelmiştir. Emevîler zamanında kâtipler mektup, haraç, ordu, emniyet ve mahkeme kâtipleri olmak üzere en az beş sınıftan teşekkül etmiştir. Bunlardan en önde geleni mektupları kaleme alanlar olmuştur. Divanlarda görev yapan kâtiplerin büyük çoğunluğu o bölgelerin yerlileri arasından seçilmiştir.²³⁶

Emevî devleti Suriye'de bulunan eski Bizans eyaleti Dımeşk'ı aldıktan sonra burayı başkent haline getirmiştir. Devlet idaresinin burada sağlıklı olarak yürütülebilmesi için de buradaki katipler ve vergi memurları gibi gayrimüslim çalışanları görevlerine devam ettirmiştir. Bunun neticesinde devletin idarî yapısı en azından bu iki kurum özelinde Bizans tesiri altında kalmıştır. Bu gayr-ı müslim kâtip topluluğunun sayısında Abdûlmelik'in

²³³ Fatih Yahya Ayaz, “Vezir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), c. XLIII, İstanbul 2013, s. 90-92; Mahfuz Söylemez, “Emevi” s. 346-347; Halil İbrahim Hançabaz, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2016, s. 26.

²³⁴ Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, s. 102.

²³⁵ Fatih Erkoçoğlu, “Emeviler Medeniyet Tarihi”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2004, s. 346.

²³⁶ Mustafa Sabri Küçükbaşcı “Kâtip”, c. XXV, Ankara 2022, s. 53-55.

Divânları Arapçaya çevirme faaliyeti sayesinde bir azalma görülmüştür. Sonraki dönemlerde bu göreve daha çok Arapça bilenlerle Arap kökenliler getirilmiştir.²³⁷

Katiplerin idareyle ilgili pek çok konuda önemli görevleri olmuştur. Emevîler döneminde İslâmiyet'in yayılması ve topraklarının genişlemesiyle beraber divanlar çeşitlenmiş, oluşturulan pek çok divanda katipler görev almıştır. Buradaki görevlerinde divan hesaplarını tutmuşlar, askerlerin isimlerini ve maaşlarını kaydetmişlerdir. Katipler bunun yanı sıra halifelerin özel katipliğini yapma, bazı bölgelerdeki haraç bilgilerini kayıt altına alma, nesep ile ilgili kayıtları tutma ve mahkemelerdeki kararları yazma gibi pek çok görevleri de üstlenmişlerdir.²³⁸

Hükümdarların adına resmî devlet evrakını yazmak ve siyasî yazışmaları yapmak gibi vazifeleri sebebiyle kâtiplerin edebiyat ve nesir konusunda bilgili ve yetenekli olması önemsenmiştir. Nitekim siyasi ilişkilerin sorunsuz bir biçimde yerine getirilebilmesi ileri düzey bir edebiyat bilgisi ve üstün bir hitap gerektirmiştir. Bu sebeple katipler iç bürokraside “erbâbü’l-kalem” adı ile adlandırılmış ve “erbâbü’s-seyf” kadar devlet için muteber kabul edilmiştir. İleriki dönemlerde idari işlerin sorunsuz yürütülebilmesi adına kitâbet kurumunun gelişimi için çalışmalar sürdürülmüştür. Bunun için belirli bir standart yakalayabilmeleri adına defter tutma, muhasebe ve resmî yazışma usullerinin nasıl olması gerektiğini öğreten eserler kaleme alınmıştır. Katipliğin sahibine vezir olma imkânı gibi büyük imtiyazlar kazandıran bir kurum haline gelmesiyle de bu sıfatı kazanmak oldukça zor bir iş haline gelmiştir.²³⁹

1.3.2.4.5.5. Divanlar

Emevîlerden önce de zaten var olan divan kurumunun merkezi Emevîlerin başa gelmesiyle Dimaşk'taki Dîvânü'l-harâc olmuş ve “Dîvân” olarak adlandırılmaya devam etmiştir. Toprak vergilerinin takdiri ve toplanmasıyla ilgili işler, cizye, haraç ve ticari vergilerden elde edilen gelirleri sistemli bir şekilde Müslümanlara dağıtabilmek amacıyla kurulan divanların sayısında zamanla bir artış olmuştur. Yaptıkları işlere göre çeşitli isimler alan bu divanların başlıcaları şunlardır:²⁴⁰

1.3.2.4.5.5.1. Divanu'l-Cünd/Askerî Divan

Hz. Ömer'in kurduğu divanın devamı niteliğinde olup, Emevîler döneminde merkezde ve her eyalette bu işle ilgili özel bir divanın bulunduğu kabul edilmektedir. Askeri harcamalar

²³⁷ Erkoçoğlu, “Emevîler Medeniyet Tarihi” *İslâm Tarihi El Kitabı*, s. 347.

²³⁸ Mustafa Sabri Küçükbaşcı, “Kâtip”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), c. XXV, Ankara 2022, s. 49-52.

²³⁹ Küçükbaşcı, “Kâtip”, c. XXV, s. 49-52.

²⁴⁰ Dürî, “Divan”, s. 386-387.

ve askerlerin aldıkları maaşlar ile ilgilenmiştir. Divan kayıtlarında sadece askerlerin değil askerlerle birlikte ailelerinin kaydedildiği ve bu kayıtların saklandığı da görülmektedir.²⁴¹ Bununla birlikte ordu divanının, zamanla askerlik hizmetlerinin daha profesyonel hale gelmesinde de rolü olmuştur.²⁴²

1.3.2.4.5.5.2. Divanu'l-Haraç/Mali İşler Divanı

Haraç divânları ganimet, cizye, öşür, zekât gibi devlet gelirlerinin tamamının toplanması ve gerekli yerlere harcanması ile ilgilenmiştir. Çok ciddi bir şekilde kayıtları tutulmakta olan bu divanlar Abdülmelik b. Mervan dönemine kadar Irak ve İran'da Pehlevîce, Suriye ve Anadolu'da Latince, Mısır'da ise Kıptiçe tutulmuştur. Abdülmelik döneminde Arapçanın zorunlu dil haline gelmesinden sonra ise bu kayıtlar Arapça tutulmaya başlanmıştır.²⁴³

1.3.2.4.5.5.3. Divanu'l-Hâtem/Damga veya Mühür Divanı

Bu divan özellikle Halife yazışmaları gibi üst düzey yazışmaların düzenli olarak yürütülebilmesi adına faaliyet göstermiştir. Hz. Muhammed döneminden itibaren mektuplara resmî hüviyet kazandırıldığı da tarihi verilerin aktardığı örneklerle sabittir. “Divanü'l-Resail” içinde bir birim olarak faaliyetlerini yürütürken önemine binaen zaman içinde müstakil hale gelmiş olduğu düşünülmektedir. Başka divanlardaki yazışmaların da bu divan tarafından kontrol edildiği bilinmektedir.²⁴⁴

Muâviye döneminde geliştirilen kurumların en üstünü olan divânu'l-hatemde halifenin emirlerinin ve ilanlarının istinsahı yapıp mühürlenerek arşivde muhafaza edilmiştir. Böylece daha Muâviye döneminde ilk defa devlet arşiv dairesi oluşturulmuştur. Bu arşiv dairesi Abdülmelik zamanında daha da geliştirilmiş, dairenin başına da Kabîsa b. Züeyb getirilmiştir.²⁴⁵ Bu bakımdan Divanu'l-hâtem bir nevi Resmî Gazete özelliği taşımıştır.

1.3.2.4.5.5.4. Divanu'l-Berîd/Posta Teşkilatı

Haberleşme, istihbarat ve resmi posta işlerinin yürütüldüğü Divanu'l-Berîd, merkezin, çok geniş bir alana yayılan taşra üzerindeki etkinliğini sağlamada önemli kurumlardan birisi olarak işlev görmüştür. Bu kurumun yaptığı işlere benzer olarak Hz. Muhammed döneminden itibaren habercilerin kullanıldığı bilinmektedir. Halife Hz. Ömer ve sonraki halifeler ise özel ulaklarla emirlerini göndermiştir. Halife Muaviye ile istihbarat işlevi de üstlenen bu kurumun

²⁴¹ Belazuri, *Fütühu'l Büldan*, çev. Mustafa Fayda, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 219.

²⁴² Mustafa Necati Barış, “Hz. Ömer'in Yönetim Anlayışı”, *Diyanet İlmî Dergisi*, 54 (2018), s. 121-148.

²⁴³ Erkoçoğlu, “Emeviler Medeniyet Tarihi”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, s. 348.

²⁴⁴ Dürî, “Divan”, s. 386-387.

²⁴⁵ Belazuri, *Fütühu'l Büldan*, s. 222.

o zamanlar oldukça gelişmiş olan Bizans haberleşme teşkilatından etkilendiği düşünülmektedir. Ayrıca merkezi hükümete yönelik isyanlar da bu teşkilatın güçlenmesine katkı sağlamıştır. Nitekim ifade edildiği üzere bu kurum istihbarat işlevini de yerine getirmiştir. Halife Hişam b. Abdülmelik zamanında ise yeniden düzenlenmiş ve daha fazla önem gösterilmiştir.²⁴⁶

1.3.2.4.5.6. Şurta/Polis Teşkilatı

Başkanına “Sâhibü’ş-şurta” denilen bu teşkilat, şehirlerde emniyet ve asayişin sağlanması, suçluların takibi ve yakalanması görevlerini yürütmüştür. Bu kuruma benzer olarak Hz. Peygamber hayattayken sahabîlerden bazılarını hares (bekçi) olarak vazifelendirdiği bilinmektedir. Mesela Hz. Peygamber’i Medine’ye ilk geldiği sıralarda Sa’d b. Ebû Vakkâs korumuştur. Kays b. Sa’d b. Ubâde ise onun yanında daha çok bulunarak sâhibü’ş-şurta mevkiinde olmuştur. Devamlı bekçilik ve asayiş görevi ise Hz. Ebû Bekir zamanında Abdullah b. Mes’ûd’un gece bekçiliğine (ases) getirilmesiyle başlamıştır. Hz. Ömer idaresi döneminde ise bu görevi bizzat kendisi yapmış, yalnızca yanında bazı azatlılarından yardımcılar bulundurmıştır.²⁴⁷

Sâhibü’ş-şurtayı ilk defa Hz. Osman’ın tayin ettiği bildirilmektedir. O bu göreve Abdullah b. Kunfûz et-Teymî’yi getirmiştir. Onun zamanında yönetim merkezi olan Medine’nin yanı sıra diğer şehir merkezlerinde de “sâhibü’ş-şurta” unvanlı kişiler görevlendirilmiştir. İlk etapta sâhibü’ş-şurtanın görev yaptığı şurta teşkilatı kadılık kurumuna bağlı olarak çalışmıştır. Asayişin sağlama adına suçluların yakalanması ve şikayetlerin kovuşturulmasının yanı sıra, kadı tarafından suçu sabit görülenlere verilen cezaların infazı yerine getirme görevlerini de yapmıştır. Hz. Ali de kendi döneminde bu teşkilâtı sürdürmüş, şurtaların denetiminde hapisaneler oluşturmuştur. Mahkûmların masrafları da devlet hazinesinden karşılanmıştır.²⁴⁸

Teşkilat Muâviye ile önemli gelişme kaydetmiştir. Muâviye genel polis teşkilatından ayrı olarak sadece kendi güvenliğini sağlamak üzere özel bir muhafız birliği de kurdu muştur.²⁴⁹ Başlangıçta şurta kadılık makamıyla birlikte çalışmış, Hişam b. Abdülmelik döneminde ise bağımsız hale getirilmiştir. Onun zamanında büyük merkezlerin dışında

²⁴⁶ Metin Yılmaz, “Emevi ve Abbasi Döneminde İç İstihbarat”, *İslâm Tarihi ve Sanatları Dergisi (İSTEM)*, 12 (2008), s. 175-193; İbrahim Harekât, “Berîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1992, c. V, s. 498-501.

²⁴⁷ Metin Yılmaz, “Şurta”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 2010, c. XXXIX, s. 242-244.

²⁴⁸ Halife b. Hayyât, *et-Târih*, thk., Ekrem Ziyâ el-Ömerî, DâruTaybe, Riyad 1985, s.179.

²⁴⁹ Metin Yılmaz, “Şurta”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 2010, c. XXXIX, s. 242-244.

güvenliğin tesisi için çalışmalar da yapılmıştır. Örneğin; günümüzün jandarma teşkilatı gibi bir işleve sahip olan sâhibu'l-ahdâs kurumu bu amaçla oluşturulmuştur.²⁵⁰

1.3.2.4.5.7. Hac Emirliği/ Emir-i Hac/Hac Bakanlığı

Hac emirliği Mekke'nin fethinden sonra ihdas edilmiş bir görevdir. Emîr-i hac olarak da isimlendirilir. Bu görevi ifa edenler hac kervanlarını güvenlik içinde götürüp getirmenin dışında cezaların uygulanmasına nezaret etmek, hacıların güvenliğini temin etmek, onların ihtiyaçlarını karşılamak ve halifenin temsilcisi olarak görev yapmak gibi önemli işlevleri de yerine getirmiştir. Bu bakımdan bu görev İslâm öncesi cahiliye Araplarının yaptığı “Rifâde”, “Sikâye” ve “Kıyâde” gibi görevlerden izler taşımaktadır. Birden çok kişi aynı anda bu görevi ifa edebilmiştir. Nitekim Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân devrinde halifelik iddiasında bulunan her şahıs kendi adına bir emîr-i hac tayin etmiştir. Hicrî 68 yılı hac mevsiminde dört emîr-i hac Arafat'ta toplanmış ve birbirleriyle çatışmadan görevlerini ifa etmişlerdir. Emevî ve Abbâsî halifeleri hacca gittiklerinde bu vazifeyi bizzat kendileri üstlenmişler, diğer zamanlarda ise emîr-i hac tayin etmişlerdir.²⁵¹

Hac emirliği dini ve siyasi bakımdan önemli bir görevdir. Emevî hanedanının siyasi gücünün bir simgesi olarak addedilen hac emirliği, genelde halifenin akrabaları ve çocukları tarafından ifa edilmiştir.²⁵²

1.3.2.4.5.8. Hisbe / Muhtesib

Hisbe kelimesi “h-s-b” kök harflerinden gelen bir isimdir. Kelime anlamı olarak; mükâfat, sevap, ölünün defnedilmesi, sevabını Allah'tan umarak iş yapmak gibi anlamlara gelmektedir.²⁵³

İstılah manası ise “*Emr-i bi'l ma'ruf nehy-i a'nîl münker prensibi uyarınca gerçekleştirilen genel ahlaki ve kamu düzenini koruma faaliyetlerini ve özellikle bununla görevli müesseseyi ifade eder.*”²⁵⁴ şeklinde tanımlanmaktadır.

Hz. Peygamber “üsve-i hasene”²⁵⁵ yani en güzel örnek olarak her zaman iyiliği ve güzelliği emretmiştir. Ashab-ı Kiram onun sözlerini, davranışlarını ve hatta susmalarını bile bir ibret vesilesi saymıştır. Bu sebeple her türlü hareketi bir iyiliği emir ve kötülükten men

²⁵⁰ Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, s. 106.

²⁵¹ Münir Atalar, “Emîr-i Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1995, c. XI, s. 131-133.

²⁵² Erkoçoğlu, “Emeviler Medeniyet Tarihi”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, s. 351.

²⁵³ Yusuf Ziya Kavakçı, *Hisbe Teşkilâtı / Bir İslâm Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gelişmesi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1975, s. 11.

²⁵⁴ Cengiz Kallek, “Hisbe” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1998, c. XVIII, s. 143-145.

²⁵⁵ Ahzab 33/21-24

olan Hz. Peygamber, başlangıcındaki anlamıyla hisbenin ilk uygulayıcısıdır. Nitekim pazarlarla ilgili şikâyet ve istekler doğrudan doğruya Hz. Peygamber'e yapılmış, başvurular sonucunda Müslümanlar arasındaki anlaşmazlık ve haksızlıkları o çözüme bağlamıştır.²⁵⁶ Bunlardan başka o, zaman zaman çarşı-pazara çıkıp denetimler yapmış, pazara yaklaşmakta olan malların dışarıda karşılanmaması konusunda önlemler de aldırılmıştır.²⁵⁷ Buna göre hisbe, bizzat Hz. Peygamber'in uygulamasıyla ortaya çıkmış İslâm'a has bir müessesedir.

Hz. Peygamber'in bu uygulamalarıyla ortaya çıkan hisbe teşkilatına genel olarak Kur'an-ı Kerîm'den şu ayet delil getirilmiştir;

*“Sizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.”*²⁵⁸

Hisbe konusunda en çok verilen hadis örneklerinden birine göre ise, Hz. Peygamber bir defasında tahıl satan birisinin tezgahına uğramıştır. Buradaki incelemesinde elini buğday çuvalına daldırmış ve üst kısmının kuru olmasına rağmen alt kısmının yaş olduğunu görmüştür. Sonrasında satıcıya şunları söylemiştir;

*“Altını üstüne getirseydin ya!.. Müşteri görür ve ona göre davranırdı. Bizi aldatan bizden değildir”*²⁵⁹

Hz. Peygamber ayrıca Medine pazarına Hz. Ömer'i, fetihten sonra da Mekke pazarına Saîd b. el-Âs'ı muhtesib olarak tayin etmiştir. Ayrıca hanımları da bu göreve getirmiştir. Örneğin; “Semra bint Nuheyk el-Esediyye ve Şifâ bint Abdillâh” gibi hanımlar bunlardandır.²⁶⁰

Hisbe kurumu dört halife zamanında da devam ettirilmiştir. Kısa süren Hz. Ebû Bekir döneminden sonra Hz. Ömer zamanında kurumun faaliyetlerinde bir artış meydana gelmiştir. Kendisinin Hz. Peygamber zamanında muhtesib olarak çalışmasının bu duruma katkısı olmuştur. Hz. Ebû Bekir dönemine ait kaynaklarda bilgi olmaması ve bu konudaki ilk atamaları onun yapması bu müesseseyi kurumsallaştırdığını göstermektedir. Pek çok

²⁵⁶ Kallek, “Hisbe”, c. XVIII, s. 100.

²⁵⁷ Hayrettin Karaman, “İslâm'da İçtimâî Terbiye ve Kontrol İhtisab Müessesesi”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 5 (1972), s. 273-274.

²⁵⁸ Al-i İmran 3/104

²⁵⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî İbn Mace, *Sünen-i İbn Mace Tercemesi ve Şerhi*, çev., Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yayınları, İstanbul 2012, c.VI, s. 36.

²⁶⁰ Ahmed Duran, “İslâm Hukukunda Sosyal Terbiye ve Kontrol Kurumu Olarak Hisbe Müessesesi” *Ekev Akademi Dergisi*, 64 (2015), s. 20.

uygulamasından bazısı; bir deveciyi himayesi altındaki hayvana taşıyamayacağı kadar yük yüklediği için dövmesi, pazara çıktığı bir gün sokağın düzenini bozan bir dükkânı yıktırması, pazar çevresine oturup halkın serbestçe alışveriş yapmalarına imkân tanımayanlara kırbaç cezası vermesi şeklindedir.²⁶¹

Abbassiler döneminde bu kurumun başına muhtesib adı verilen bir kişi getirilmiştir. Muhtesib kelimesi ıstılah olarak “iyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak görevini yerine getiren kimse” anlamına gelmektedir.²⁶² Dini ve sosyal pek çok görev ve sorumluluğu bulunan muhtesip aynı zamanda hisbe teşkilatının idarecisi konumunda olmuştur. Muhtesib iyiliği emretmek ve kötülüğü ortadan kaldırmak ilkesine bağlı olarak toplumda huzuru sağlamaya yönelik pek çok işle meşgul olmuştur. Genel ahlak, asayiş ve acele sonuçlandırılması gereken davalarla ilgilenmek bunlardan bazılarıdır. Yetkileri oldukça geniş olan bu kişi, zaman zaman da devlet kuvvetini kullanarak meseleleri halletmiştir. Bunun dışında çarşı ve pazarları, ölçü ve tartı aletlerini ve gıda maddelerini kontrol etmiştir. Ayrıca borçluların borçlarını zamanında ödemelerini sağlamış, komşular arasındaki ihtilafları da çözmeye çalışmıştır.²⁶³

Neticede Hz. Peygamber’ce iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak amacıyla başlatılan bu uygulama, Emevîlerde ve Abbassilerde İslâm toplumunun her alanında Müslümanca düşünülmesi ve yaşaması amacıyla kurumsallaştırılmıştır. Şurta teşkilatı hisbeden daha sonra geliştirilmiş, böylece hisbenin asayişle ilgili bazı görevlerini üstlenmiştir.

1.3.2.4.5.9. Kadılık

Kadı kelimesi “ka-zâ” kök harflerinden gelir ve Arapça bir kelimedir. Sözlükte ise “hüküm, karar, hâkimlik” gibi anlamlara gelmektedir.²⁶⁴

Terim anlamı ise insanlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlık ve şer’i davaları İslâm hükümlerine göre çözüme kavuşturmak için yetkili kimselerce tayin edilen şahısları ifade etmektedir.²⁶⁵ İslâm dünyasında Hz. Peygamber döneminden IX. yüzyılın ortalarına kadar yargılama ve mahkeme işlerine bakan görevliye bu isim verilmiştir. XVIII. yüzyılın ortalarından sonra ise kadıya “hâkim” şeklinde hitap edilmeye başlanmıştır.²⁶⁶

²⁶¹ Kallek, “Hisbe”, c. XVIII, s. 143-145.

²⁶² Kallek, “Hisbe”, c. XVIII, s. 143-145.

²⁶³ Meliha Yılmaz, “Hizmet Sektörü”, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, ed. Mehmet Azimli, Bilimsel Araştırma Yayınları, İstanbul 2018, s. 79-87; Bozkurt, “Abbassiler Medeniyet Tarihi”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, s. 494.

²⁶⁴ Fahrettin Atar, “Kadı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), c. XXIV, 2001 İstanbul, s. 69-73.

²⁶⁵ Kevser Ceylan Koca, *Osmanlı Hukuk Sisteminde Kadılık Kurumu* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2019, s. 5.

²⁶⁶ Ali Şafak, *Osmanlı Devleti’nde Dinin Yargı Üzerinde Etkisi*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara 1999, s. 420.

Kur'an-ı Kerîm'de adalete çokça vurgu yapılmış, şahısların birbirlerinin haklarına saygı duymaları istenmiştir. Bununla beraber insanlar arasında ortaya çıkacak sorunların çözüme kavuşturulması, hakların sahiplerine iade edilmesi ve suçluların cezalandırılmasının gereği üzerinde de durulmuştur.²⁶⁷ Kur'an'daki bu mesajın bir tamamlayıcısı olarak Hz. Peygamber'in hukuki işlerle de vazifelendirildiği açıkça ifade edilmiştir.²⁶⁸ Zaten o da İslâm devletinin idarecisi olmanın yanında ilk kadısı olma vasfıyla da insanlar arasında meydana gelen birçok hukukî anlaşmazlığı karara bağlamıştır.²⁶⁹

H. Peygamber İslâm devletinin genişlemesi ve bakılacak davaların sayısındaki maddi artışa paralel olarak Hz. Ömer, Ukbe b. Âmir, Huzeyfe b. Yemân ve Amr b. Âs gibi sahâbîlere yargılama yetkisi vermiştir. Bunun yanında bazı kimseleri cezaların uygulanmasında memur olarak görevlendirmiş, Güney Arabistan ve Hicaz bölgesinde idarî işleri yürütmek üzere tayin ettiği valilere de yargı görevi vermiştir.²⁷⁰

Emevîlere gelindiğinde devletin kurucusu Muâviye, başkentte olan bir kadıya hukuken sahip olduğu yargı yetkisinin tümünü devretmiş ve yargı işleriyle hiç meşgul olmamıştır. Sonraki süreçte eyaletlere atanan valilerin de yargı yetkilerini kendi tayin ettikleri kadılara bırakmaları bu kurumu oldukça müstakil hale getirmiştir. İşlerin bırakıldığı bu kadılar adli ve idari davaların hepsine bakmıştır. Eyalet valileri ve Halife ise yalnızca temyiz mahkemesi konumunda olan mezâlim mahkemelerine gelen davalarla ilgilenmiştir. Ayrıca Emevîlerde kadılara malî, idarî, sosyal ve eğitimle ilgili görevler de verilmiştir.²⁷¹

1.3.2.4.6. Abbâsiler Dönemi

Abbâsiler iktidara geldiğinde idarî yapıda Emevîler döneminde şekillenen pek çok kurumu daha da geliştirdiler ve aynı zamanda yeni kurumlar oluşturdular. Buna göre Emevîler döneminde olan ancak Abbasîlerde gelişen ve yeni ortaya çıkan bazı kurumların burada ele alınması uygun olacaktır. Emevîlerde açıklanan ve aynen devam eden kurumlar ise yeniden tekrar edilmeyecektir.

1.3.2.4.6.1. Halifelik

Halifelik Emevîlerden aynen geçmiş bir kurumdur. Merkezîyetçi bir idarî yapının var olduğu Abbâsîlerde, bu yapının en üst noktasında devlet başkanı sıfatıyla yer alan kişi halife idi. Halife, her çeşit kuvvet ve kudretin kaynağı sayılırdı. Abbâsî halifeleri kendilerini sadece

²⁶⁷ Bakara 1/ 282; Âl-i İmrân 3 /18, 21; Nisâ 4/58; Mâide 5/8.

²⁶⁸ Nisâ 4/65, 105; Mâide 5/48

²⁶⁹ Doğan, *Hadislerde Kamu Hukuku Kavramlarının Semantik Tahlili*, s. 137.

²⁷⁰ Atar, “Kadı”, s. 70.

²⁷¹ Atar, “Kadı”, s. 72.

hükümdar olarak değil, Allah'ın yeryüzündeki temsilcileri olarak da görürlerdi.²⁷² Mansûr kendisini “Sultanullâh” “Allah'ın otoritesi” olarak nitelendirirken hilâfetin onlarla birlikte kazandığı bu anlamına vurgu yapıyordu.²⁷³

Emevîlerde olsun Abbasilerde olsun halifeler bazı yetkilerini kadı, vezir ve komutan gibi kişilere verseler de hükümetle ilgili bütün işlerde daima son söz kendilerine aitti. Bunun yanında siyasi otoriteleri de mutlakı. Abbasilerde Samarrâ dönemi ile birlikte halifenin mutlak otoritesi kalmamıştı. Bu dönem halifenin otoritesinin bir kenara bırakıldığı, onun üzerinde nüfuz kuran komutanlar ve vezirlerin yönetimde hâkim olduğu bir dönemdi. Özellikle Abbasilerin Arap olmayanlara da ilerleme fırsatı veren siyasetleri Türk ve İran asıllı komutan ve idarecilerin üst rütbelere çıkarak yönetimde söz sahibi olmasını sağladı. Halifelik büyük ölçüde sembolik bir anlam taşımaya başlamıştı.²⁷⁴

Abbâsiler, bazı küçük farklar dışında halifelikte veliahtlık sistemini tıpkı Emevîlerdeki gibi sürdürmüşlerdir. Emevîlerde daha çok babadan oğula geçen bir veliahtlık görülürken Abbasilerde bu durum biraz daha farklı olmuştur. Nitekim Abbasilerde halife yakın olduğu bir kimseyi veya yüksek vasıflarla bezenmiş gördüğü akrabalarından birini de veliaht tayin edebilmiştir. Abbâsioğullarından veliaht tayin etme geleneğinden radikal bir şekilde dönüş yapan tek halife ise Me'mun olmuştur ancak veliaht tayin ettiği kişi kendisinden önce ölünce bu durum gerçekleşmemiştir.²⁷⁵

1.3.2.4.6.2. Vezirlik

İslâm tarihinde vezirliği “vezir” adı altında Abbâsiler kurumsallaştırmıştır. Bu kurumun Sasaniler'den alındığı düşünülmektedir.²⁷⁶ Abbâsîlerin idarî devlet yapılanmasında halifelikten sonra en önemli kurumu vezirliktir. Vezir halifenin vekili ve idarî yapının başı olarak konumlandırılmıştır. Bu bakımdan vezir halifeden sonra gelen en yetkili kişi olmuş, halifenin en yakında bulunmuştur. Buna rağmen hiçbir zaman halifenin yönetimdeki etkinliğine zarar verebilecek bir konumda olmamıştır. Vezirler yetkili olarak zaman zaman mezâlîm mahkemelerine başkanlık yapmış, savaflara karar vermiş, hazineden gerekli gördüğü harcamaları yapmış, valileri tayin ve azledebilmiştir. Abbâsîler zamanında kendisine ilk defa

²⁷² Numan Durak Aksoy, “Tarihsel Bakımdan Halifelik”, *Hikmet Yurdu Dergisi*, 3 (2009), s. 222-223.

²⁷³ Taberi, *Tarihü'l-ümem ve'l-müluk*, c. VIII, s. 89.

²⁷⁴ Taberi, *Tarihü'l-ümem ve'l-müluk*, c. VIII, s. 90; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara 1992, s. 15; Nahide Bozkurt, “Abbasiler Medeniyet Tarihi”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2004, s. 493.

²⁷⁵ Bozkurt, “Abbasiler Medeniyet Tarihi”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, s. 493.

²⁷⁶ Ayaz, “Vezir”, s. 90.

vezirlik unvanı verilen kişi ise Ebû Seleme el Hallâl olmuştur. Emevîlere karşı yapılan Abbâsî ihtilâlın son aşamasında kendisine “Vezir-u Âl-i Muhammed” unvanı da verilmiştir.²⁷⁷

Abbâsiler döneminde vezirler görev ve yetkileri bakımından ikiye ayrılmıştır. Bunlar tam yetkili vezirlik olan “tefviz vezirliği” ve yetkileri sınırlı vezirlik olan “tenfiz vezirliği” dir. Tefviz vezirliği, veliaht tayin etme ve halifenin istifasını istemenin dışında halife adına bütün diğer devlet işlerini yapmaya yetkili olan kişidir. Tenfiz vezirliği ise halifenin kendisine işlerinde yardımcı olması için atadığı vezirdir. Bu vezir sadece halifenin şahsıyla ilgili emirlerini yerine getirmiştir. Kendisinde Müslüman olma şartı da aranmamıştır. Halife birden fazla tenfiz veziri tayin edebilmiştir.²⁷⁸

Vezir olacak kimsede güvenilirlik, dürüstlük ve güçlü bir hafızaya sahip olma gibi pek çok özellik aranmıştır. Bunun yanı sıra mal ve para hırsı, kötü alışkanlıklar, halka düşmanca ilişki içinde olma gibi kötü özelliklerin de bu kişilerde bulunmaması istenmiştir.²⁷⁹

1.3.2.4.6.3. Hâciblik

İdarî yapılanmada yer alan hâcibliğin görevi Emevîlerde de ifade edilmişti. Buna benzer olarak Abbasilerde de hacibin görevleri için aynı şeylerin geçerli olduğu söylenebilir. Nitekim halkı dinlemek, onların sıkıntılarını azaltmak, halifeyi görme gereksinimini daha aza indirmek ve diplomatları halifeye takdim etmek bunlardandır.²⁸⁰ Hâciblik kurumunun Abbâsiler döneminde önemi artmış, pek çok devlet işinde kendisine danışılan, vezire rağmen nüfuzu ele geçiren bir görevli haline gelmiştir. Öyle ki Hâcib divan başkanlarına devletin bütün işlerinde kendisine başvurulmasını şart koşmuş, kendisinin onayı alınmadan herhangi bir işe karar vermemesini istemiştir.²⁸¹

1.3.2.4.6.4. Kadılık

Abbâsiler, Emevîlerde olduğu gibi merkezde var olan vezirlik ve hâciblik kurumları dışında ülke geneline kadılar tayin etmiştir. Onların Emevîlerden farkı ise bütün kadınların üstünde bir kâdı'l-kudâtlik yani baş kadılık kurumu meydana getirmeleridir. Bu müesseseyi kuran kişinin beşinci Abbasi halifesi Harun Reşid olduğu kabul edilmektedir. Nitekim ilk defa Hanefi mezhebine mensup İmam Ebû Yusuf'u bu göreve o atamıştır. Ebû Yusuf'un Hanefi mezhebinden olması ondan sonra atanacak olan kadınların birçoğunun kendi mezhebinden

²⁷⁷ Ahmed Muhtâr Abbâdî, *Fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l Fâtûmî*, Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, İskenderiye 1987, s. 34. Bozkurt, “Abbâsiler Medeniyet Tarihi”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, s. 493.

²⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem* thk., Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, c. XI, s. 391; Ayaz, “Vezir”, s. 87-89.

²⁷⁹ Fatih Yahya Ayaz, “Başlıca İslâm Kurumları”, *İslâm Kurumları Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2013, s. 73-93.

²⁸⁰ Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, s. 102.

²⁸¹ Bozkurt, “Abbâsiler Medeniyet Tarihi”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, s. 493.

olmasına yol açmıştır ancak diğer mezheplere de yer verilmiş, aralarında ayrımcılık yapılmamıştır. Bundan sonraki süreçte taşra yönetimindeki kadılar halifeler yerine başkentte bulunan kâdı'l-kudât tarafından atanmaya başlanmıştır. Tabii ki bu durum halifeden tamamen bağımsız bir şekilde olmamış onun denetimi altında sürdürülmüştür.²⁸²

Kadıların halifenin bilgisi ve onayı ile kâdı'l-kudât tarafından atanması yürütmenin yargı kurumuna müdahalesi gibi bir sonuç doğurmamıştır. Aksine kadılar verecekleri kararları bağımsız olarak verme imkânına kavuşmuşlardır.²⁸³ Böylelikle bu sistemle günümüzde “yargı bağımsızlığı” denilen şey gerçekleştirilmiştir. Nitekim halife kadı atama, terfi ve tayin işlerinden uzaklaşmış, böylece yürütme ve yargı birbirinden kısmen de olsa ayrılmıştır. Halifeler kâdı'l-kudâtları yalnızca adalet işlerini idare etmek üzere değil, kendi özel işlerini halletmek için bir bakıma danışman olarak da kullanmışlardır.²⁸⁴

Kâdılkudât, görev bakımından günümüzdeki adalet bakanına benzer bir konumda olmuş ve devletin merkezinde ikamet etmiştir. Bununla beraber devletin tüm adlî işleri ile ilgili olan “Dîvân-ı kazâ” da kâdılkudât tarafından idare edilmiştir.²⁸⁵ “Halife, sultan veya vezirlerin başkanlık ettiği mezâlim mahkemelerinde bilirkişi sıfatıyla mutlaka hazır bulunan kâdılkudâtlar, zamanla ülkenin yargı idaresindeki sorumluluklarının yanı sıra müderrislik, şeyhlik, merkez camisi imam ve hatipliği, maliye, ölçü ve tartıların denetimi, miras taksimi, hapishanelerin, yetim mallarının, vakıfların ve vakıf mallarının idaresi, cami ve mescidlerin bakımı ve buralara yetkili şahıslar görevlendirme, muhtelif sebeplerle düzenlenen devlet törenlerine ve biat merasimlerine katılma, halifeye vekâlet etme, halife ve sultanların nikâh akidlerine katılma, hükümdar adına yabancı ülkelere gidecek diplomatik heyetlerde yer alma, halife ile görüşecek yabancı elçilere önceden muhatap olma, taşradaki devlet memurlarıyla halife adına yazışmalar yapma ve bu konularda halifeyi bilgilendirme, sınır boylarındaki malî, idarî ve askerî faaliyetleri teftiş edip yapılması gereken işleri merkeze bildirme, savaş düzeni alınması ve ordunun savaş bölgesine götürülmesi gibi vazifeler de ifa etmişlerdir.”²⁸⁶

Kurumun meydana gelmesiyle ilgili söylenen birden çok sebep olmakla birlikte, Abbâsîler döneminde devletin merkezî bir anlayışa sahip olması bunlar arsında en önde gelenidir. Nitekim Emevî hanedanlığı döneminde daha feodal bir yönetim anlayışı

²⁸² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk., Mustafa Abdulkadir Ata, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, c. XIV, s. 345.

²⁸³ Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Hars Yayınları, İstanbul 2005, s. 128.

²⁸⁴ Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdâd*, (yayımlanmamış doktora tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2010, s. 292.

²⁸⁵ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel ve Sosyal İslâm Târîhi*, çev., İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1996, s. 168.

²⁸⁶ Şükrü Özen, “Kâdılkudât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 2001, c. XXIV, s. 77-78.

benimsenmiş, idarî tasarrufların önemli bir kısmı umûmî valilere bırakılmıştır.²⁸⁷ Bununla beraber Abbâsî devletinin merkezî yönetim anlayışı yerel tasarrufların etkisini oldukça azaltmıştır. Kurdukları bu kurumla valilerin yetkilerini kısıtlamış ve merkezi otoriteyi arttırmışlardır.²⁸⁸

1.3.2.4.6.5. Valilik

Eyaletlerin yönetimi Emevîlerde olduğu gibi Abbasîlerde de halifeler tarafından atanan valilerce yapılmıştır. Valiler halifelerin yardımcıları konumunda olmuşlardır. Abbâsîlerde eyalet valilerinin görevi; namaz kıldırarak, ordulara komutanlık yapmak, haraç ve zekât vergilerini toplayıp gerekli yerlere dağıtmak ve halk arasındaki anlaşmazlıklara hüküm vermek olmuştur. Halifeler bölge valilerini bizzat kendileri seçmişlerdir.²⁸⁹ Emevîlerde olduğu gibi Abbâsî halifeleri de hilâfet merkezinden uzak olan vilayetlerin valiliklerine hanedan ailesine mensup fertleri ve büyük komutanları tayin etmişlerdir. Bu göreve tayin edilen kimseler Bağdat ya da Sâmarra'da kalmayı tercih etmiş, bu vilayetleri ise onların adıyla iş gören naipleri yönetmiştir. Devlet kuvvet ve kudretinin zirvesindeyken bu yeni uygulama devletin güvenliği için büyük bir tehlike oluşturmamıştır. Merkezi otorite zayıflayınca bu vilayetlerde durum değişmiştir. Nitekim bazı vali vekilleri oldukça bağımsız hareket etmeye başlamış ve bu durum ileride büyük problemlere yol açmıştır.²⁹⁰

1.3.2.4.6.6. Divânlar

Abbasîler Emevîlerden daha ayrıntılı bir idarî sistem oluşturmuşlardır. Emevîler döneminden beri devam eden Divânü'l-ceyş, Divânü'l-harâc, Divânü'r-resâil, Divânü'l-hatem ve Divânü'l-berid kurumunu olduğu gibi muhafaza etmişler, ayrıca bunlara bazı yeni divanlar da eklemişlerdir. Bunlar kısaca şu şekillerde sıralanabilir:

Divânü'l-Ezimme: Devletin gelir-giderlerinin kontrolü ve muhasebe işleriyle ilgili dairesidir.²⁹¹

Divânü'l-mezâlim: Yüksek devlet görevlilerinin, haraç memurlarının ve toplumda söz sahibi kişilerin devlet aleyhine veya halka karşı işledikleri suçlara bakan divandır. Bu divan aynı zamanda kadıların verdiği kararlara itirazlara da bakmıştır. Bu bakımdan bir temyiz mahkemesi niteliği taşımıştır. Başkanlığını zaman zaman halifenin de yaptığı bu kurum

²⁸⁷ İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1995, c. XI, s. 96.

²⁸⁸ Yavuz Selim Göl, "Abbâsîler Döneminde Kâdî'l-Kudâtık", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2018), s. 14-15.

²⁸⁹ Ünal Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Yediveren Kitap Yayınları, İstanbul 2004, s. 103-116; Ünal Kılıç, "Vâli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 2012, c. XLII, s. 492-494.

²⁹⁰ Bozkurt, "Abbasiler Medeniyet Tarihi", *İslâm Tarihi El Kitabı*, s. 496.

²⁹¹ Dürî, "Divan", s. 386-387.

“*Sâhibu’l-Mezâlim*” denilen hâkimler tarafından idare edilmiştir. Eyaletlerdeki kadıların iş yoğunluğundan bakamadığı normal davalar da mezâlim mahkemelerinde görülmüştür.²⁹²

Divânü’-d-diyâ: Savâfi²⁹³ denilen devlet arazilerinden şahıslara işletilmek üzere verilen toprak parçası ile ilgilenen divandır. Geçimlik olarak verilen bu arazilerin öşrünü toplama işlerini yürütmüştür.²⁹⁴

Divânü’-t-tevki: Resmi yazıların kaleme alındığı divandır. Bu divanın görevi halifenin halktan veya idarecilerinden isteklerini özlü ve anlaşılır bir şekilde kaleme almaktır. Günümüz tabiriyle halifenin özel kalemidir.²⁹⁵

Divânü’-n-nafakât: Saray harcamaları ile ilgili divandır. Emevîlerle başlayan saray hayatının Abbasilerde de devam etmesi sonucu böyle bir kuruma ihtiyaç duyulmuştur.²⁹⁶

1.3.2.4.6.7. Şurta/Polis Teşkilatı

Şurta teşkilâtının Emevîler döneminde kurumsallaştığını ifade etmiştik. Muâviye sadece kendisinin güvenliğini sağlamak üzere özel bir muhafız birliği bile kurdurmuştu. Onun başlattığı bu uygulama valiler ve kendisinden sonraki halifeler tarafından da devam ettirilmiştir. Nitekim bu teşkilat Abbasiler devrinde devlet bürokrasisinin aslî unsurlarından biri haline gelmiştir. Sâhibü’ş-şurtalar Emevîlerde olduğu gibi bu dönemde de halife ve valilerin en sadık adamları veya akrabaları arasından seçilmiştir.²⁹⁷

Abbâsîler döneminde şurta teşkilâtının adlî ve idarî görev alanı genişlemiştir. İkinci halife Ebû Ca’fer el-Mansûr şurtayı dört önemli devlet teşkilâtından biri olarak görmüş, sâhibü’ş-şurta hilâfet merkezi olan Bağdat’ta emîr yahut valilere denk sayılmıştır.²⁹⁸ Hisbenin de müstakil bir kurum haline geldiği bu devirde emniyet ve adaletin sağlanması bu iki kurumun iş birliğiyle gerçekleştirilmiştir.²⁹⁹

²⁹² Bozkurt, “Abbasiler Medeniyet Tarihi”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, s. 496.

²⁹³ Savâfi: Doğrudan devlet başkanının tasarrufunda bulunan sahihsiz topraklar ve işletmeler. Bkz. Mustafa Demirci, “Savâfi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 2009, c. XXXVI, s. 184-185.

²⁹⁴ Mustafa Kılıç, “Yönetim”, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, ed., Mehmet Azimli, Bilimsel Araştırma Yayınları, İstanbul 2018, s. 52-56.

²⁹⁵ Bozkurt, “Abbasiler Medeniyet Tarihi”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, s. 496.

²⁹⁶ Fârûk Ömer Fevzî, *Târihü’-n-nazmü’l-islâmî*, Dârüş-şurûk, Ramallah 2010, s. 369-370.

²⁹⁷ Yılmaz, “Şurta”, c. XXXIX, s. 242-244.

²⁹⁸ Taberi, *Tarihü’l-ümem ve’l-müluk*, c. VIII, s. 67.

²⁹⁹ Ebu’l-Hasen Ali b. Ebu’l-Kerem Muhammed b. Abdülkerim İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, thk., Ebi’l-Fida Abdullah El-Kadi, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2010, c. V, s. 51.

1.2. İslâm İdare Hukukunun Kaynakları

1.2.1. Kur'an-ı Kerim

İslâm idare hukukunun öncelikli kaynakları hiç şüphesi Kur'an ve Sünnet'tir. Nitekim İslâm toplumu Kur'an-ı Kerim'in buyrukları ve Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla 22 yıl zarfında oluşmuştur. Günlük hayattan aile ilişkilerine, ticari ilişkilerinden sosyal hayata, siyasi ilişkilerinden Müslüman toplumun idaresine kadar temel konular bu iki kaynaktan beslenmiştir. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerîm yönetim hukukuyla ilgili anayasal mahiyetli genel ilkeler getirmiş, idare hukukunun ana hatlarıyla genel çerçevesini çizmiştir.³⁰⁰ Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm bu konuya işaret ederek sık sık geçmişte yaşayan toplumlara ve yöneticilere atıflarda bulunmuş, bu toplumlardaki yaşam biçimine ve yönetici-adâlet ilişkisine değinmiştir. Müslümanlar idare konusundaki içtihatlarında ise serbest bırakılmışlar, böylece yaşanan devrin ihtiyaçlarına göre gerekli olan hukuki düzenlemeleri yapabilmişlerdir.³⁰¹

Kur'ân-ı Kerîm idare hukukuyla ilgili herhangi bir siyasi sistem önermemiştir. Bu konuda bariz olarak yönetenler ve yönetilenler arasında kurulacak düzenin âdil bir düzen olmasını emretmiştir.³⁰² Ayrıca siyasi yetkiyi elinde bulunduracaklara temel kanunlar ve çerçeve hükümler koymuştur. Hz. Peygamber de Kur'an'ın yönetimle ilgili önerdiği genel çerçeveye göre hareket etmiş, idareci olacak kişinin özellikleri ve sorumluluklarını ifade etmiştir. Neticede Kur'ân-ı Kerîm hukuki, iktisadi ve siyasi konularda temel kurallar koymuş, bunların uygulanmasındaki ayrıntıları ise insanlara bırakmıştır. Bu durumda idare hukuku ve diğer bazı alanlarda yapılacakların Müslümanlarca organize edilmesi ve yürütülmesi istenmiştir.³⁰³

Şimdi Kur'an'ın idare hukukuyla ilgili ortaya koyduğu çerçeve hükümleri sıralayıp ayetlerle açıklayalım.

1.2.1.1. Allâh'a, Peygamber'e ve İdarecilere İtaat

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا.

“Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere) de. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah'a ve

³⁰⁰ Sağlam, “İslâm idare hukukunda yönetim şekli”, s. 55.

³⁰¹ Sad 38/20-24; Enbiya 21/78-79.

³⁰² Maide 5/42-49; Nahl 16/90; Şurâ 42/38; Nur Muhammed Denek, *İslâm'da Eşitlik ve Sosyal Adâlet*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2010, s. 1-124.

³⁰³ Sağlam, “İslâm idare hukukunda yönetim şekli”, s. 55.

ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Resûlü'ne arz edin. Bu, daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir."³⁰⁴

Bu ayette de ifade edildiği gibi Kur'an-Kerim'de sık tekrar edilen ifadelerin başında Allah'a itaat etme gelmektedir. Nitekim insanın yaratılış gayesi Allah'a kulluk yapmak, ona layıkıyla itaat etmektir. Bu itaat, toplumsal ve bireysel hayatın tamamını içine alacak şekilde Kur'an-ı Kerim'de ifade edilmiştir.³⁰⁵ Hz. Peygamber de bu ayetleri bizzat uygulayarak bizlere ortaya çıkan fayda ve menfaatleri en güzel şekilde göstermiştir. Bu bakımdan ayetleri anlama ve uygulamada onun metodunu örnek almamız gerekmektedir.

Allah'a itaati emreden pek çok ayete baktığımızda hemen ardından Hz. Peygamber'e itaatin de emredildiğini görürüz. Bu Hz. Peygamber'e itaatin de imanın bir gereği olduğunu ayetlerin ifadesiyle göstermektedir.³⁰⁶ Bu bakımdan Müslümanca bir yaşamı tercih edecek olan kişilerin Kur'an'ın emir ve yasaklarının yanında Hz. Peygamber'in buyruklarına da uyması gerekecektir. İdare hukuku açısından da bu iki kaynağın gösterdiği doğrultuda hareket edecek ve buna özen gösterecektir.

Allah'a ve Hz. Peygamber'e itaatten sonra üçüncü sırada "ülü'l-emre" (emir sahipleri) itaat gelmektedir. Bu ifade genel olarak Müslüman toplumların kendi içlerinden seçtikleri veya yetkilendirdikleri yöneticiler için kullanılmaktadır.³⁰⁷ Bu kelimenin birkaç anlamının daha bulunması alimlerin yukarıdaki ayette hangi anlamı ifade ettiği konusunda ihtilafa düşmelerine sebep olmuştur. Onunla ifade edilenin kim veya kimler olduğu hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Mesela bu ifade sahabeden Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) tarafından tüm yöneticileri ifade ettiği şeklinde yorumlanmıştır.³⁰⁸ Buna paralel olarak İbn Âşûr'a göre ülü'l-emr, emir ve yetki sahibi yani otoritenin temsilcisi güvenilir kişi demektir.³⁰⁹ Bu anlamdan farklı olarak mütekaddimin müfessirlerinden olan Mücahid'e (ö.102/719) göre ise ülü'l-emr tabiriyle ifade edilen: dini konularda hüküm koyabilecek bir anlayış ve bilgiye sahip olan üstün yetenekli âlimlerdir.³¹⁰ Bu ifade Mukatil b. Süleyman tarafından ise Hâlid b. Velîd gibi ordulara komutanlara komutanlık yapan kimseleri ifade ettiği şeklinde yorumlanmıştır.³¹¹

³⁰⁴ Nisa 4/59.

³⁰⁵ Nisa 4/37.

³⁰⁶ Maide 5/92; Enfal 8/20; Nur 24/5; Ahzab 33/36; Nisa 4/13-14,69,80.

³⁰⁷ Talip Türkan, "ülü'l-emr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDV İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul 2012, c. XLII, s. 295-297.

³⁰⁸ İbnü'l-Cevzi, *Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, thk., Zuheyr eş-Şâvîş, Dâru İbn. Hazm, Beyrut 2002, c. II, s. 117.

³⁰⁹ İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tedmiriyye, Riyad, 2015, c. VII, s. 98.

³¹⁰ Ebü'l-Haccac Mücahid b. Cebr El-Mekki El-Mahzumi, *Tefsîrü'l-İmam Mücahid b. Cebr*, thk. Muhammed Abdüsselam Ebü'n-Nîl, Mektebetü'l-Felah, Kuveyt 2003, s. 285.

³¹¹ Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr, *Tefsîru Mukatil b. Süleymân*, thk., Ahmed Ferid, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2003, c. I, s. 392.

Netice itibarıyla Müslüman olmanın gereği Allah ve Resül'üne itaat etmek, idare konusu da dahil olmak üzere her konuda bu iki kaynağın yolundan gitmektir. Aynı zamanda anlamı ne olursa olsun adaletle hükmeden ülü'l-emre de itaat etmek müminin yerine getirmesi gereken bir emirdir.

1.2.1.2. Adaletli Olma

تَذَكَّرُونَ لَعَلَّكُمْ يَعْظُمُكَمُ وَالْبَغْيِ وَالْمُنْكَرِ الْفَحْشَاءِ عَنْ وَيَنْهَى الْقُرْبَى ذِي وَإِيتَائِي وَالْإِحْسَانَ بِالْعَدْلِ يَأْمُرُ اللَّهُ إِنَّ.

“Şüphesiz Allah, adâleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”³¹²

يَعْدِلُونَ وَبِهِ بِالْحَقِّ يَهْدُونَ أُمَّةٌ خَلَقْنَا وَمِمَّنْ

“Yarattıklarımızdan, hakka sarılarak doğru yolu gösteren ve hak ile adaleti gerçekleştiren bir topluluk vardır.”³¹³

Kur'an-ı Kerîm'de üzerinde en çok durulan konulardan bir tanesi de insanların yaptıkları işlerde adaletli olmalarıdır. İdare hukuku konusunda da yöneticilerden ilk beklenen husus onun adaletle hükmetmesidir. Nitekim adalet devletin devamlılığı için geçmişte de bugün de en zorunlu unsurlardan bir tanesidir. Kur'an-ı Kerîm bu konuda tüm topluma ve idarecilere yol göstermiş, uygulamaları gereken adalet esaslarını bir bir ifade etmiştir.³¹⁴

1.2.1.3. Sorumluluğu Ehline Verme

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ

اللَّهُ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا

“Allah, size, emânetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”³¹⁵

Kur'an-ı Kerîm'de ifade edilen bu husus daha önce değinildiği gibi Hz. Peygamber'in hayatında titizlikle dikkat ettiği hususlardan bir tanesidir. O bu konuda hiçbir taviz vermemiş, kendisine bu konuda saygı duyulmasını ve kararlarına itaat edilmesini istemiştir. Görev ve sorumluluk vermeyi Allah'ın bir emanetini teslim etmek olarak görmüş, onu en iyi koruyacağını düşündüğü kimselere vermiştir. Bunu yaparken kişilerin liyakatini dikkate

³¹² Nahl 16/90.

³¹³ A'râf 7/181.

³¹⁴ Nahl 16/90; A'râf 7/181.

³¹⁵ Nisa 4/58.

almış, rengi, cinsiyet, soyu ve zenginliği gibi unsurları bu konuda kıstas kabul etmemiştir. İdare hukuku konusunda çok dikkat edilmesi gereken bu ilkeyi bizlere miras bırakmıştır.

1.2.1.4. Yönetimde Danışma

يُنْفِقُونَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُبْنِيهِمْ شُورَى وَأَمْرُهُمْ الصَّلَاةُ وَأَقَامُوا لِرَبِّهِمْ اسْتَجَابُوا وَالَّذِينَ

*“Rablerinin çağrısına cevap verirler, namazı kılarlar. İşleri/yönetimleri, aralarında bir şûrâ’dır. Kendilerine verdiğimiz rızıklardan infak ederler.”*³¹⁶

Kur’an-ı Kerîm’in idare hukuku konusunda dikkat edilmesi için Müslümanlara emrettiği hususların başında yönetimde danışma prensibi vardır. Hz. Peygamber bu prensibi, önceki bölümlerde ifade edildiği üzere, hayatı boyunca uygulamıştır. Özellikle önemli konularda arkadaşlarına danışmış sonrasında uygulamaya koymuştur. Karar verilen konularda ise üzerinde fikir birliği yapılan hususları uygulamaktan geri durmamış, gerekli olmadıkça bu fikirleri değiştirmeden uygulamıştır.

1.2.1.5. Doğru Dürüst Olma

تَعْمَلُونَ بَصِيرًا بِمَا إِنَّهُ تَطْعَوْنَ وَلَا مَعَكُمْ تَابَ وَمَنْ أَمَرْتُ كَمَا فَاسْتَقَمَّ

*“Öyle ise emir olunduğun gibi dosdoğru ol. Beraberindeki tövbe edenler de dosdoğru olsunlar. Hak ve adâlet ölçülerini aşmayın. Şüphesiz O, yaptıklarınızı hakkıyla görür.”*³¹⁷

Kur’an-ı Kerîm’de ifade edilen bu husus şüphesiz tüm Müslümanların yerine getirmesi gereken emirlerden bir tanesidir. Özellikle idare işleriyle ilgilenen ve elinin altında pek çok imkân bulunan kimseler daha dikkatli olmalıdır. Nitekim bu kişiler tarafından ayette de ifade edilen *“Hak ve adâlet ölçülerini aşma”* topluma diğer kişilerden daha çok zarar vermektedir. Toplumun idarecisi olan ve insanların kendilerini emanet ettikleri bu kimselerin yanlış bilerek ve isteyerek yapmaları onların güvencini sarsacaktır. İnsanlar önder ve örnek olan bu kimselerin hatalarından daha çok etkilenecektir. Bu bakımdan idare hukuku konusunda bu ilke titizlikle uygulanmalıdır.

1.2.2. Sünnet

Sünnet Kur’ân-ı Kerîm’i anlama ve açıklamada en başta gelen kaynaklardandır. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de birçok ayette bu hususa işaret edilmiştir.³¹⁸ Bu bağlamda Sünnet’in idare hukuku açısından kaynak olması en başta Kur’an-ı Kerîm’i açıklaması dolayısıyladır. Bunun yanı sıra söz fiil ve takrirleri de bu konuda bizlere kaynaklık etmiştir.

³¹⁶ Şurâ 42/38

³¹⁷ Hud 11/112.

³¹⁸ Âli İmran 3/31; Haşr 59/7.

Ayetlerin genel çerçevesini çizdiği idareyle ilgili bu uygulamalar bizzat Hz. Peygamber tarafından yapılmış, sonraki tüm devirlere de yol gösterici, rehberlik edici bir model olmuştur. Şimdi örnek olması açısından Hz. Peygamber'in idare hukukuna dair icraatlarına birkaç madde sıralayalım:

1.2.2.1. Siyasi Yapı Kurması

Hiz. Peygamber'in hicreti sonrasında yaptığı ilk faaliyetlerden biri Mekke-Medine yolu üzerinde yer alan Kuba'da bir mescit inşa ettirmesi ve orada cuma namazını kıldırmasıdır. Hiz. Peygamber'in bundan sonraki faaliyeti ise mescid-i nebiyi inşa ettirmesidir. O, idare merkezi olacak olan bu yapıyı Medine'ye gelip 15 gün gibi bir süre akrabasının yanında kaldıktan sonra yaptırmaya başlamıştır. Burada kendi ailesi için birkaç oda ve "suffa" denilen fakir ve bekar olan Müslümanların kalması için mekanlar oluşturmuştur. Hiz. Peygamber tüm bunlar olurken yedi ay boyunca Ebû Eyyûb el Ensârî'nin evinde misafir olmuştur.³¹⁹

Bir devletin oluşması için belirli bir toprak parçası, ortak anlayış ve siyasi otorite gereklidir. Hiz. Peygamber bu uğurda ilk olarak bilirkışı eşliğinde Medine'de sınır tayini yapmış, işaretli sınır etrafında düzenli askeri müfreze birlikler oluşturmuş, yukarıda ifade edildiği gibi bir karargâh, mescit oluşturmuştur. Sonrasında kardeşlik uygulamasıyla Medine halkının kalplerini birleştirmiş ve burada bir İslâm toplumu meydana getirmiştir. Birinci ve ikinci akabe biatleri Medine'de kurulacak olan bu devletin ön görüşmesi mahiyetindedir. Hiz. Peygamber, davetine uymayı kabul eden ve onu beldelerinde en iyi şekilde ağırlama sözü veren insanlara bu bitallerle olumlu cevap vermiştir. Sonrasında ise kabileler halinde yaşayan ve düşmanca geçinen bu halkı dayanışma gösteren bir topluluğa çevirmiştir.³²⁰

Hiz. Peygamber'in Medine'de siyasi yapıyı oluşturmak için yaptığı icraatlardan biri de hicretin ilk yılında nüfusu ilk defa saydırmasıdır. Nitekim artık bir devletin meydana gelmesi için gereken unsurlar oluşmuş, bunun önündeki engeller bir bir ortadan kaldırılmıştır. Hiz. Peygamber Müslümanların sayısını bilerek toplumsal birliği sağlamak, Müslümanların davranışlarını belirli konularda yönlendirebilmek ve savaş gibi kritik durumlarda doğru kararlar alabilmek için kardeşleştirme uygulamasından hemen sonra Medine'de bu nüfus sayımını yaptırmıştır. Müslümanların ilk nüfus sayımı olarak varsayılan bu sayımda olan Medine'deki toplam nüfus 10.000 civarında, Müslüman nüfus ise 1500 civarında çıkmıştır.³²¹

³¹⁹İbn Hişam, *es-Siret'ün Nebeviyye*, c. II, s. 138.

³²⁰ Hamidullah, *İlk İslâm Devleti*, s.8.

³²¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. I, s. 183.

1.2.2.2. İdare İle İlgili Bir Metin Hazırlatması

Devlet oluşturma'nın ilk şartı toplumsal anlaşma niteliği taşıyan bir anayasaya sahip olmaktır. Dolayısıyla yeni kurulan Medine şehir devletinin ilk olarak anayasası meydana getirilmiştir. Bu anayasa “Medine vesikası” olarak bilinir. Bu vesikayla birlikte Medine’de yaşayan Müslüman, Müşrik ve Yahudi halkın temel hak ve görevleri belirli şartlara bağlanmıştır. Böylelikle de halkın huzur ve güvenliği teminat altına alınmıştır.³²²

Medine vesikası 47 maddelik genel esasları içeren bir anayasadır. Bu vesika öncelikle Kureyşli ve Yesribli Müslümanlar arasında kaleme alınmış, sonrasında oluşturulan birliktelik içine Yahudiler de katılmıştır. Medine anayasası ayrıcalıklar konusunda herkese eşit haklar içermiştir. Hatta Yahudilerin kendi kabileleri arasındaki tüm üstünlükleri de kaldırılmıştır. Öyle ki Medine sözleşmesiyle tüm halk tek çatı altında toplanmış ve tek ümmet kabul edilmiştir. Ayrıca her kesim kendi dini hayatında ve iç hukukunda serbest bırakılmıştır. Aralarında ihtilafa düştüklerinde ise konu devlet başkanı olan Hz. Peygamber’e götürülmüştür. Vesikanın en önemli yönlerinden biri de Hz. Peygamberin bir devlet başkanı olarak tüm Medine halkı tarafından kabul edilmesi olmuştur.³²³

Medine Anayasası, tamamen bağımsız bir devletin meydana gelmesiyle yapılmıştır. Devletin kurulması ve kurumsallaşması işini Hz. Peygamber bizzat üstlenmiş, Müslümanlara ve Medine’de bulunan diğer toplumlara haklarını güvence altına alan anayasal mahiyetteki antlaşmayı hazırlamıştır.³²⁴ Sonrasında da tüm kabilelerin onayına sunmuştur. 46 maddeden oluşan anayasanın 1. ve 25. maddeleri dinî olmanın yanında siyasî bir topluluk oluşturma amacına da yöneliktir. Bu maddelerle Muhacirler, Ensar ve Yahudiler iktidarın merkezileşmesine rıza gösterip bununla beraber bir savaş halinde beldeleri için birlikte savaşmaya razı olmuşlardır. Bu bakımdan Medine anayasasını kabul eden kesimler inançları açısından farklılıklar gösterebilirler de aynı siyasî yapılanma içerisinde yer aldıklarından bir topluluk meydana getirmişlerdir. Müslüman ve gayr-i müslim kesimler ayrıcalığa tâbi olmadan karşılıklı hak ve menfaatler kazanmışlardır. Aynı zamanda sorumluluklar yüklenme temeli üzerine ittifak eder bu ittifakta buluşmuşlardır.³²⁵

1.2.2.3. Kardeşlik Tesisi

Sosyal hukuk alanında Medine’de Hz. Peygamber’in en önemli icraatlarından biri kardeşlik uygulamasıdır. Nitekim bu kardeşlik uygulaması idareye hâkim olan “sosyal güvenlik ve toplumsal bütünleşme” ilkesine pek çok katkı sağlamıştır. Hz. Peygamber o

³²² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. II, s. 195-206.

³²³ Sağlam, “İslâm idare hukukunda yönetim şekli”, s. 42.

³²⁴ İbn Hişam, *es-Siret’ün Nebeviyye*, c. II, s. 147-150.

³²⁵ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. I, s. 189; Davut Dursun, *Siyasî-İdarî Sistemle İlişkileri Açısından Din Bürokrasisi Yapısı, Konumu ve Gelişimi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992, s. 88;

zamanki durum bunu gerektirdiği için öncelikle Medine’de Ensar ile Muhacirler arasında sınırlı olan bir kardeşlik oluşturmuştur. Sonrasında bu uygulamaya diğer Müslümanlar da dahil edilmiş, “*Müslümanlar ancak ve ancak kardeştir*”³²⁶ ilkesi hayata geçirilmiştir. Böylelikle İslâm medeniyet ve sosyal hukuk düzeninin esas kardeşlik olmuştur.

Neticede bu durum Hz. Peygamber’in Medine’de sosyal adâlet ve birleşmenin temini için icraya soktuğu en önemli uygulamalardan biridir. Pratiğe sokulan bu kardeşlik ilkesi Müslümanların dünya görüşünü ve mülkiyete bakışını baştan aşağı değiştirmiştir. Bu uygulama sayesinde kısa sürede sosyal adâlet gerçekleştirilmiş ve toplumsal bütünleşme sağlanmıştır.³²⁷ Elbette bu durum idare konusunda pek çok kolaylığı beraberinde getirmiş, örnek bir idare ortaya konmasına yardımcı olmuştur.

İç huzurun temin edilmesi devletin diğer faaliyetlerini gönül huzuru ile yapmayı temin eder. Bu durum dış dünya ile mücadelede, toplumsal kalkınma ve ilerlemede son derece önemli olup; bu iç huzur sağlanmadan bunların yapılması mümkün değildir. Nitekim Evs ve Hazreç kabilelerinde eksik olan şey iç huzur yokluğuydu ve onlar bu sebeple yukarıda saydığımız tüm güzelliklerden mahrumdu. Bu bakımdan Hz. Peygamber’in bu uygulaması bizlere idare hukuku bağlamında da bir şeyler söylemektedir.

1.2.2.4. Hz. Peygamber’in İdaresi

Hz. Peygamber’in risâlet vazifesi insanların bireysel kurtuluşlarına ve manevî hayatlarıyla olduğu kadar sosyal, siyasi ve maddi hayatlarıyla da ilgilidir. Hz. Peygamber tüm bu alanlarda mükemmellik ölçüsünü yakalamayı, tüm insanlığa kılavuzluk yapmayı amaçlamıştır. Müslümanlar da inançlarının bir gereği olarak Hz. Peygamber’in tüm bu alanlardaki otoritesini ve kılavuzluk kabul etmiştir. Sosyal hayatın tamamını Kur’ân-ı Kerim ve Sünnet’lerde ifade edilen temel esaslar çerçevesinde şekillendirmişlerdir.

Şüphesiz Hz. Peygamber’in zaferlerle dolu siyasi liderliğindeki başarısında savaş ve devlet yönetiminin gerektirdiği tüm özelliklere sahip olması önemli rol oynamıştır. Nitekim o bu konuda gerekli taktik ve stratejilere başvurmuş, ne yapılması gerekiyorsa yapmıştır. Tabii güzel ahlakının da bu konudaki rolü çok büyüktür. O oluşturduğu Müslüman toplumu idare edecek esasları koyarak bizatihi uygulamış ve hicretten sonra meydana gelen İslâm devletinin ilk idarecisi olmuştur. Bir liderde var olması gereken idare kabiliyeti Hz. Peygamber’de Mekke döneminden itibaren gözükmeyle birlikte bu dönemden başlayarak açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. O idaresinde pek çok yeniliği beraberinde getirmiştir. Cahiliye dönemindeki anlayışların aksine idaresindekilerden kendisine kayıtsız şartsız teslim olmalarını

³²⁶ Hucurat 49/10

³²⁷ Ekrem Ziya Umeri, *Medine toplumu*, çev. Nurettin Yıldız, Risale Yayınları İstanbul 2021, s. 69-80.

istememiştir. Hz. Peygamber devlet yönetiminde esas olarak biat ve istişareyi kabul etmiştir.³²⁸

Hz. Peygamber yasama, yürütme ve yargı yetkilerini kendi üzerinde toplamıştır. Yasama yetkisi ilahi vahiy ile bağlantılıyken yürütme ve yargı yetkisi ise direkt olarak Hz. Peygamber'in tasarrufunda olmuştur. O, ilk dönemlerde tüm bunları tek başına yapsa da İslâm toplumunun büyümesi ve genişlemesiyle birlikte vali ve kadılar tayin etmiştir. Böylece yürütme ve yargı yetkilerini kısmen de olsa başkalarına devretmiş, kendisi yürütme işleriyle daha çok ilgilenmiştir. Tabii ki bu konuda görev verdiği kimseleri denetlemiş, onlara talimatlarda ve nasihatlerde bulunmuştur. Bunlardan biri de Muaz b. Cebel'i Yemen'e hem vali hem de kadı olarak tayin etmesidir. Bu İslâm idare tarihi açısından önemli bir husustur. Nitekim Muaz, Medine'den ayrılacağı sırada Hz. Peygamber'le aralarında şu konuşma geçmiştir:

Hz. Peygamber:

“Sana hâlli için herhangi bir dava getirildiği zaman nasıl ve neye göre hüküm verirsin?”

Muaz:

“Allah'ın kitabındaki hükümlerle hüküm veririm.”

Hz. Peygamber:

“Eğer Allah'ın kitabında onunla ilgili bir hüküm bulamazsan neye göre hüküm verirsin?”

Muaz:

“Resûlullah'ın Sünnet'ine göre hüküm veririm.”

Hz. Peygamber:

“Resûlullah'ın Sünnet'inde de onunla ilgili bir hüküm bulamazsan, ne yaparsın?”

Muaz:

“O zaman, kendi görüşüme göre içtihad eder, hüküm veririm.”

Hz. Peygamber:

*“Allah'a hamdolsun ki, Resûlullah'ın elçisini, Resûlullah'ın razı olduğu şeye muvaffak kıldı.”*³²⁹

Bir devlet idarecisinde bulunması gereken bazı önemli vasıflar vardır. Bunlardan birisi de cesarettir. Hz. Peygamber'in cesaretinin en güzel örnekleri ise savaşlarda gösterdiği kahramanlıklardır. Bu konuda Hz. Ali onun cesaretini anlatmak için şunları söylemiştir:

³²⁸ İbn Hişam, *es-Siret'ün Nebeviyye*, c. II, s. 70-73; Gadban, *İslâm'da Siyasi Antlaşma (Hilf)*, s. 33-42.

³²⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, c. III, s. 584.

*“Bedir savaşında baktım ki Rasûlullah’a (s.a.s.) sığınyor, O’nun arkasına sokuluyoruz. O ise düşmana hepimizden daha yakın durumdaydı. Hepimizin en cesuru O idi”*³³⁰

Liderlerde bulunması gereken özelliklerden biri de kararlılıktır. Her idarecinin hızlı ve sıhhatli karar verebilme özelliğine sahip olması gerekmektedir. Nitekim karar verme yapılacak işlerin ilk aşamasıdır. Hz. Peygamber hızlı karar aldığı anlarda bile çok isabetli kararlar alabilmiş bir liderdir. Verilen kararlarda isabetli olabilmenin yanı sıra bunları sürdürebilmek de oldukça önemlidir. Bu bakımdan Hz. Peygamber hangi şart ve zamanda olursa olsun davasındaki kararlılığından vazgeçmemiştir. İslâm’ın tebliğinde müşriklerin her türlü maddi ve manevi ezalarına katlanmış fakat yolundan asla dönmemiştir. Sıkıntılara karşı metin olduğu gibi müşriklerin onu davasından vazgeçirmek için teklif ettiği dünyevî imkânları da elinin tersiyle itmiştir.

Problemlerin üstesinden gelebilme de bir liderde bulunması gereken özelliklerin arasındadır. Nitekim yöneticinin varlık sebebi bir bakıma problem çözmektir. Bir idarecinin yönettiği kimselerce kabul görmesi içtimai, ekonomik ve siyasal sorunları çözebilme kabiliyetine bağlıdır. Hz. Peygamber de idaresi boyunca bu hususa dikkat ederek daima sorunlara çözüm üretebilen bir lider olmuştur.

Hz. Muhammed’in kurduğu devletin sınırları Râşit halifeler ve sonraki dönemi uygulamalarıyla güneyde Yemen kıyılarından, kuzeyde Tebük ve Eyle’ye, doğuda İran Körfezi’nden batıda Kızıldeniz’e kadar genişlemiştir.³³¹ Müslümanların Hz. Peygamber’den sonra on yıllık bir zaman aralığında 3 milyon kilometrekareye yaklaşık topraklarıyla bir devlet kurması, Hz. Peygamber’in idari uygulamalarını takip etmeleriyle mümkün olmuştur.³³²

1.2.3. İctihâd

İslâm idare hukukunda Kur’an-ı Kerîm ve Hz. Peygamber’in Sünnet’inden sonra en çok başvurulmuş kaynaklardan biri de ictihattır. Müslümanlar Kur’an-ı Kerîm’de idareye ilişkin ilkelere oldukça bağlılık göstermiş, Hz. Peygamber’in idare tarzını ve bu konuda ortaya koyduğu uygulamaları da sıkıca takip etmiştir. Özellikle hulefâ-i râşidîn dönemi ve sonrasında içtihadla sıkça başvurulmuş, idare konusunda yeni bazı uygulama ve kurallar bu kaynak kullanılarak getirilmiştir. Böylelikle Müslümanların idaresini kolaylaştıracak uygulama ve kuralların önü açılmıştır.

³³⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, c. I, s. 86.

³³¹ Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev., Nejdî Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, c. I, s. 150.

³³² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, c. II, s. 760.

İslâm dininde Kur'an-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in Sünnet'i dinî hükümlerin çıkarılmasında ilk başvuru kaynakları olmuştur. Buralarda bulunamayan bazı hükümler için ise içtihadla başvurulmuştur. İctihâd sayesinde değişen zaman ve şartlara göre Kur'an ve Sünnet'teki hükümlerden yararlanılmış, zamanın ihtiyaçlarına göre hükümler ictihâdla belirlenmiştir.

Asli kaynaklarda İslâm idare hukukuyla ilgili açık hüküm bulunan konularda ictihâda başvurulamaz.³³³ İctihâd bir fikir açıklamasıdır. Yani müctehid olan kimseler herhangi bir konu hakkında fikirlerini yaptıkları ictihâdlarla ortaya koyabilirler. Kimse onlara böyle bir özgürlüğü olmadığını söyleyemez. İctihâd İslâm hukukunda yetkilerine haiz kimseler için geniş tatbik alanına sahip hürriyetlerden biridir.³³⁴ Bu bakımdan idare hukuku alanında müctehidler görüşlerini ictihâdlarıyla ortaya koyabilirler. İctihâdla ilgili bir diğer husus onun yapılması zorunlu bir vazife olmasıdır. Kendisinde ictihâd yapabilme kabiliyeti ve bilgisi olan kimseler ihtiyaç anında bunu yapmalıdırlar. Nitekim Müslümanların ihtiyacının giderilmesi söz konusu olduğunda bu durumun en kısa sürede uygun kimselerce giderilmesi gerekir. Bu bakımdan ehliyetli olup da bu hususta gevşek davrananlar sorumlu olurlar. İctihâdla ilgili diğer bir husus da onu gerçekleştirecek olan kimsenin araştırma yaparken ve hüküm verirken tüm gücünü sarfetmesidir.³³⁵

İdare hukuku konusunda günümüz toplumları diğer bazı kaynaklarla beraber burada sayılanları da kullanmaktadır. Halihazırda Dünya devletlerinin çoğu egemenliğin kullanılmasında görev taksimatı yapmıştır. Bu konuda kuvvetler birliği ilkesi terk edilmiş, kuvvetler ayrılığı ilkesi benimsenmiştir. Böyle bir idari yöntem adâletin sağlanmasında daha uygun görülmüştür. Buna göre yürütmeyi halkın seçeceği bir kişi yapacak, yasama görevini halkın temsilcileri yerine getirecektir. Yargı ise devleti denetleme ve toplumsal adaleti sağlama kurumu olarak görüldüğünden bağımsız olacaktır.³³⁶

³³³ Servet Armağan, "İslâm Hukukunda İctihad Müessesesi ve Benzer Kurumlar", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 5(2005), s. 218.

³³⁴ Hayrettin Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, Ensar Yayınevi, İstanbul 2015, s. 25-30.

³³⁵ Armağan, "İslâm Hukukunda İctihad Müessesesi ve Benzer Kurumlar", s. 218-219.

³³⁶ Sağlam, "İslâm idare hukukunda yönetim şekli", s. 44.

İKİNCİ BÖLÜM SAİD HALİM PAŞA

2.1. Hayatı

Said Halim Paşa 19 Şubat 1864'te Mısır'ın Kahire şehrinde doğmuştur. Paşa'nın babası vezir Halim Paşa, dedesi ise Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dır.³³⁷ Aktarılan bazı bilgilere göre, Paşa'nın soyu Arnavut, kimilerine göre ise Araplardan gelmektedir. Ne var ki, Paşanın dedesi Mehmet Ali Paşa'nın bizatihi kendisi, iddiaları asılsız hale getirecek şekilde babasının Konya doğumlu olduğunu Kavala'ya ise sonradan göç ettiğini ifade etmiştir.³³⁸ Bununla beraber birçok önemli tarihçi de bu konuda Mehmet Ali Paşa'nın Türk olduğunu ifade etmiştir.³³⁹

Said Halim Paşa, babasının Mısır yönetimiyle yaşadığı bazı problemler sebebiyle ailesiyle birlikte Mısır'ı terk ederek İstanbul'a yerleşmek zorunda kalmıştır. Bu duruma babasının Mısır valiliğinin muhtemel adaylarından olması ve Mısır'ın ilk Hidivi³⁴⁰ olan İsmail Paşa'nın düşmanlığına maruz kalması sebep gösterilmektedir. Bununla beraber bu zorunlu taşınma sırasında Said Halim Paşa'nın 6-7 yaşlarında, henüz çocukluk çağında olduğu da bilinmektedir.³⁴¹

Said Halim Paşa'nın babası Mehmet Halim Paşa ailesiyle İstanbul'a yerleştikten sonra oğlunun eğitimiyle yakından ilgilenmiştir. Onun özel hocalar tarafından ders almasını sağlamıştır. Paşa da Batı ve Doğu dillerinden Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizceyi iyi derecede öğrenecek kadar kendini geliştirmiştir.³⁴² Ayrıca babası öğrenim hayatını tamamlaması için onu İsviçre'ye de göndermiştir. Said Halim Paşa burada kardeşi Abbas Halim ile siyasal bilimler alanında beş yıl süren bir tahsil hayatı geçirmiştir. Bu eğitimi aldığı okulların ismine dair herhangi bir bilgi yoktur.³⁴³

Said Halim Paşa, 1903 tarihinde Jön Türklerle bağlantılı olduğu ileri sürülerek İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Bu süreçte ilk etapta Mısır'a gitmiş, daha sonra Avrupa'ya geçerek Jön Türklerle doğrudan ilişki içinde olmuştur.³⁴⁴ Ortalama iki sene sonrasında

³³⁷ Hanefi Bostan, *Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa*, İrfan Yayınları, İstanbul 2014, s. 10-20.

³³⁸ Vahdettin Işık, *Said Halim Paşa Bir Islah Düşünürlüğünün Hayatı, Düşüncesi ve Eserleri*, Ketebe Yayınevi, İstanbul 2020, s. 31-41; Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser kültür Yayınları, İstanbul 1977, s. 319.

³³⁹ Bu konudaki önemli tarihçilerden Ahmet Cevdet Paşa, Yusuf Akçura, Rıza Nur gibi bazı Osmanlı tarihçilerinin verdiği bilgiler için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarih c. II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 89.

³⁴⁰ Kavmin büyüğü anlamına gelen bu kelime, 1867 yılından itibaren Osmanlı Hanedanlığının Mısır valilerine verilen ünvandır. Bkz. Suna Doğaner, "Hidiv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), Ankara 2004, c. XXIX, s. 555-557.

³⁴¹ Ahmet Saygun, *Said Halim Paşa*, çev., Derya Göçer, Everest Yayınları, İstanbul 2010, s. 54.

³⁴² Bostan, *Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa*, s. 19.

³⁴³ Işık, *Said Halim Paşa*, s. 31-41.

³⁴⁴ Ahmet Şeyhun, *Said Halim Paşa Osmanlı Devleti Adamı ve İslâmcı Düşünür (1865-1921)*, çev., Derya Göçer, Everest Yayınları, İstanbul 2010, s. 53-64.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetlerini teftiş için müfettişlik görevine atanmış, 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı ile diğer ittihatçılarla birlikte İstanbul'a geri dönmüştür. Bununla beraber devlet görevi yurt dışındayken de devam etmiş, ancak aynı yıl Şûrâ-yı Devlet kurumundaki düzenlemeler gerçekleştiğinde görevinden alınabilmiştir. Böylece aktif siyasetten geri kalmış ancak çalışmalarını münferit olarak sürdürmüştür.³⁴⁵

Paşa, I. Dünya Savaşı'na girilmesi, Ermeni Meselesi'nde payı olması ve savaşın kaybedilmesi konusunda suçları olanlarla yargılanmak üzere divanı harbe³⁴⁶ sevk edilmiştir. Dönemin başbakanı Damat Ferit Paşa liderliğinde tutuklanan bu kişilerin bir kısmı, yargılamaları sürerken İngiliz gemileriyle Malta'ya sürgün edilmiştir. Bu sürgüne sebep olarak da İzmir'in işgali sonucunda halkın galeyana gelip tutuklu bulunan siyasi suçluların firarı için yardım etme ihtimalleri gösterilmiştir.³⁴⁷ Bununla birlikte Paşa, sürgün hayatı boyunca birçok devlet başkanına mektup ulaştırmaya çalışmıştır. Yazdığı mektuplar konusunda farklı söylemler olmakla birlikte Paşa'nın bu faaliyetleriyle ülkeler arası siyasette etkili olduğu yorumu yapılmaktadır.³⁴⁸ Mektupların ana fikri ise Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının onların da aleyhine olacağıdır.

İki buçuk yıl süren hapis hayatı neticesinde sürgüne gönderilen ve suçlu sayılan bu kimseler hakkında herhangi bir kanıt bulunamamış, sonrasında da serbest bırakılmışlardır. Paşa ilk etapta İstanbul'a dönmeyi düşünse de Tevfik Paşa hükümeti tarafından bu isteği tehlikeli görülerek geri çevrilmiştir. Daha sonra Roma'ya yerleşmiş, iki yıl kadar da burada yaşadıkdan sonra 5 Aralık 1921 tarihinde Roma'da Ermeni asıllı bir suikastçi tarafından şehit edilmiştir.³⁴⁹ Paşanın cenazesi ise ancak bir sene sonra İstanbul'a getirilebilmiştir. Şu an kendisi babasının yanında II. Mahmut türbesinde metfundur.³⁵⁰

2.1.1. Görevleri ve Şahsiyet Olarak Önemi

Öğrenim serüvenini bitirdikten sonra İstanbul'a dönen Paşa, 21 Mayıs 1888 yılında Şûrâ-yı devlet azalığına atanmıştır. 23 Şubat 1889'da ikinci rütbeden Nişan-ı Ali-i Osmanî ile onurlandırıldıktan sonra 23 Nisan 1892'de aynı rütbenin birinci derecede nişanına terfi

³⁴⁵ Samih Nafiz, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2003, s. 51.

³⁴⁶ Olağanüstü zamanlarda (özellikle savaş, sıkıyönetim, ihtilâl, büyük felâket vb.) kanunlara aykırı hareket ederek mevcut siyasî, askerî ve içtimai düzeni değiştirme çabasında olan veya içinde yaşadığı topluma kanun dışı eylemlerle zarar verenleri yargılamak üzere kurulan yüksek mahkemedir. İlk defa 1837 tarihli ceza kanunnâmesinde Dîvân-ı Harb-i Dâimî, Dîvân-ı Harb-i Mahsûs ve Dîvân-ı Harb-i Tecessüs adıyla üç mahkemeden bahsedilir. Bkz. Zekerîya Türkmen, "Dîvân-ı Harp" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), Ankara 202, c. I, s. 334-337.

³⁴⁷ Nafiz Tansu, *Teşkilât-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk İki Devrin Perde Arkası*, Nokta Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 223.

³⁴⁸ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, thk. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul 2022, s. 249.

³⁴⁹ Hasan Aksu, *Osmanlı Basınında Said Halim Paşa Suikastı*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu 2018. s. 93-94.

³⁵⁰ Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Dergah Yayınları, İstanbul 2000, c. IV, s. 1912.

ettirilmiştir. Bundan sonraki sekiz yıllık dönemde ise Sadrazam Halil Rıfat Paşa'nın onayıyla en şerefli rütbelerden sayılan Rumeli Beylerbeyliği rütbesine yükseltilmiştir.³⁵¹ Paşa Osmanlı devlet yöneticileri tarafından verilen bu unvanla sarayın itibarlı şahsiyetleri arasına girmiş, şahsına karşı önceden de var olan kıskançlıklar bu dönemden sonra daha da artmıştır. Ne var ki bu kıskançlıkların geldiği nokta o kadar ileri gitmiştir ki evinde sakıncalı evrak ve silah barındırdığı suçlamasıyla saraya şikâyet bile edilmiştir. Paşa bu durumu önemsemeyerek çalışmalarına devam ettiyse de bir süreliğine yurtdışına çıkmak zorunda kalmıştır.³⁵²

Paşa doğduğu yer olan Mısır'a II. Meşrutiyet ilan edilmeden önce gitmiş, burada bir Osmanlı Gazetesi çıkarılması için Ethem Ruhi Balkan'a para yardımıyla bulunmuştur. Belirli bir süre sonra buradan da Avrupa'ya geçerek Osmanlılık Cemiyeti ile temas kurmuştur. Paşa'nın Osmanlılık fikir akımından dolayı bu dönemden önce de onlarla ilişki içinde olduğu tahmin edilmektedir. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yazışma kayıtlarında rastlanan bilgilere göre; Osmanlılık fikir akımından olanlarla kurulan ilk temas, ona verilen müfettişlik göreviyle başlamıştır.³⁵³

Paşa İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne maddi açıdan destek vermiştir. Bununla birlikte içeriği hakkında pek bilgi sahibi olunmasa da fikri açıdan da katkıda bulunduğu söylenilmektedir. Nitekim 1908 yılından sonra İstanbul'a dönmüş, İttihat ve Terakki Partisi listesinden girdiği Yeniköy Belediye Dairesi Riyasetine seçilmiştir.³⁵⁴ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1909 yılında Selanik'te yapılan gizli kongresine ayan azası olarak katılan Paşa, sonraları bu cemiyetin ileri gelenleri arasında yer almıştır. Bununla beraber 1912 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından gerçekleştirilen meclisin feshi çalışmalarında fiilen bulunmuştur. Bu olaydan 3 sene sonra da alınmış olduğu Şurâ-ı devlet azalığına tekrardan atanmıştır. Tarafına verilen yetkiler sayesinde bu döneme denk gelen Trablusgarp Savaşında İtalyanlarla yapılan gizli görüşmelerde Osmanlı Devleti'ni temsil eden yetkililer arasında yer almıştır. Ayrıca Paşa, "Müdafa-i Milliye" teşkilatının kurucuları arasında yer almıştır.³⁵⁵

Paşa; hükümetin başbakansız kalmasına sebep olan Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi olayının ardından sadaret makamına tavsiye edilmiştir.³⁵⁶ Böylelikle vezirlik rütbesine yükseltilerek sadaret kaymakamlığına tayin olunan Paşa, Hüseyin Hilmi

³⁵¹ Bostan, *Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa*, s. 22.

³⁵² Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılap Hareketleri*, Tür Yayınları, İstanbul 1959, s. 387-389.

³⁵³ Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki'nin Son Günleri*, Bengi Kitap Yayın, İstanbul 2008, s. 61-67.

³⁵⁴ Ferhat Ağırman, *Yaşadığı Dönemdeki Fikirler Işığında Said Halim Paşa ve Düşünceleri*, (yayınlanmamış doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2007, s. 3.

³⁵⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, c. I, s. 293-294.

³⁵⁶ Bostan, *Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa*, s. 23.

Paşa başkanlığındaki hükümette İttihat ve Terakkici ilk sadrazam olarak göreve başlamıştır.³⁵⁷ Tabii ki bunun olmasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin saraya yapmış olduğu baskılar etkili olmuştur. Kurulan hükümetten hemen sonra Paşa'nın ilk icraatı kabinesiyle birlikte Sadrazam Mahmut Şevket Paşa suikastıyla alakası olanları bulmak ve bu kimseleri cezalandırmak olmuştur.³⁵⁸

Paşa'nın sadrazam olmasından hemen sonrasında yaptığı önemli icraatlarından biri de Edirne kazasının Osmanlı sınırlarına tekrar dahil edilmesi için çalışmalar başlatmasıdır. I. Balkan harbinde kaybedilmiş olan bu yer, İngilizlerin çok çetin korkutma ve baskısına rağmen, Paşa ve kabinesince “Edirne ilinin istirdadına ilişkin harekât kararı” alınmasıyla yeniden Osmanlı topraklarına dahil edilmiştir³⁵⁹ ancak İngiltere, 7 Ağustos 1913 tarihinde Osmanlı Devleti'ne bu olayla ilgili olarak nota vermiştir. Paşa'nın başında olduğu hükümet de bu notayı reddettiğini bildirmiştir.³⁶⁰ Paşa, tüm bu olaylardan sonra Osmanlı Devleti sınırları içine Edirne'yi tekrar dahil etmesindeki faaliyetlerinden dolayı, “Murassa İmtiyaz Nişanı” ile ödüllendirilmiştir.³⁶¹

Paşa'nın görevleri ve şahsiyet olarak önemi Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak amacıyla ittifak arayışına girişmesinde de kendisini göstermiştir. Nitekim başbakanlığı döneminde devlet yöneticileri tarafından Alman yetkililere bu doğrultuda bir teklif götürülmüştür. Fakat bu teklif Almanlar tarafından olumsuz cevaplanmıştır. Ne var ki kısa bir süre sonra bizzat Alman hükümeti Osmanlı Devleti'ne ittifak teklifinde bulunmuştur.³⁶² Enver ve Talat Paşalar gibi yöneticilerle beraber Said Halim Paşa da Almanya'dan gelen bu teklife sıcak bakanlardan olmuştur. O dönemlerde bıçak sırtı bir durum olan bu olaya Paşa'nın da olumlu bakmasının en önemli sebebi, her an olabilecek bir Rus saldırısında lazım olan desteğe sahip olma düşüncesidir.³⁶³ Netice itibarıyla taraflar arasındaki ittifak antlaşması iki ülke liderinin de onaylamasıyla Sadrazam Said Halim Paşa ile Alman büyükelçisi Wangerheim arasında imzalanmıştır.³⁶⁴

Almanya'nın Ruslara savaş açma ihtimalinin yüksekliğinin Osmanlı Devleti idarecilerince bilinmemesi olanaksızdır. Fakat Osmanlı başlangıçta bu müttefiklik antlaşmasını saldırı veya savaş amaçlı yapmamıştır. Bundan kısa bir süre sonra I. Dünya Savaşı Said Halim Paşa'nın sadrazam olduğu sırada Osmanlı Devleti'nin kapısını çalmıştır.

³⁵⁷ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 100.

³⁵⁸ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıralarım*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992, c. II, s. 428-429.

³⁵⁹ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 110.

³⁶⁰ Bayur, *Türk İnkılabı Tarih* c. II, s. 450-451.

³⁶¹ İnal, *Son Sadrazamlar*, c. I, s. 1896.

³⁶² Ağırman, *Yaşadığı Dönemdeki Fikirler Işığında Said Halim Paşa ve Düşünceleri*, s. 4.

³⁶³ Işık, *Said Halim Paşa*, s. 31-41.

³⁶⁴ Ağırman, *Yaşadığı Dönemdeki Fikirler Işığında Said Halim Paşa ve Düşünceleri*, s. 5.

Ne olduğu anlaşılmadan dahil olunan bu savaştan Paşa'nın da sonradan haberi olduğu tarihi verilerden anlaşılmaktadır.³⁶⁵ Paşa; Osmanlı'nın kendisini bir savaşın ortasında bulmasına sebep olacak bazı olayları çok geç öğrenmesine rağmen savaşın içine girmemenin yollarını aramış, daima barış durumunu korumaya çabalamıştır. Örneğin; Rus gemilerinden kaçan ve bize sığınan Alman savaş gemilerinin Osmanlı Devleti tarafından satın alındığını o açıklamıştır.³⁶⁶ Bunun yanı sıra İtilaf bloğunun elçiliklerine Osmanlı Devleti'nin tarafsız olduğunu ifade ederek, barış ortamını tekrardan inşa etmeye çabalamıştır. Ne var ki savaş sebebi olan bu olaylara hazırlıksız yakalanan hükümet tüm uğraşlara rağmen savaştan uzak durmayı başaramamıştır. Bunların üzerine Paşa, Osmanlı'yı savaşa sürükleyen bu olaylardan haberdar edilmemesi sebebiyle sadrazamlıktan istifa etme denemesinde bulunmuştur. Onu bu kararından ise hükümet mensuplarından bazıları ve dönemin padişahı V. Mehmet Reşad vazgeçirmiştir.³⁶⁷

Günümüze ulaşan tarihi belgelerin bir kısmında paşanın ilk dönem sadrazamlığının ardından İttihat ve Terakki Partisi kongresinde ikinci kez genel başkan adaylığının olduğu dile getirilmektedir.³⁶⁸ Paşa, İttihat ve Terakki Partisinde oldukça etkin konumda olan Talat Paşa'nın farklı kulisler yapmaya başlaması sebebiyle kabinesinde tek başına kalmıştır. Osmanlı Devleti'ni savaşa sokan olaylar hakkında geç haberdar olan Paşa'nın bu durumu problem haline getirmesi de sorunu iyice derinleştirmiştir. Paşa'nın müdahil olamadığı ve içerisinden çıkılması giderek zorlaşan bu olaylar, onu sağlık sorunlarını ileri sürerek sadrazamlıktan çekilmek zorunda bırakmıştır. Osmanlı Devleti'nin en sıkıntılı olduğu dönemlerin birinde sadrazamlık yapan Said Halim Paşa'nın bu makamda geçirdiği süre ise üç buçuk yıldan fazladır.³⁶⁹ Paşa'nın boşalttığı sadrazamlık koltuğuna da Talat Paşa oturmuş, yeni hükümet onun başkanlığında kurulmuştur. Sadrazamlıktan çekildikten sonra ayan azalığı görevini sürdüren Paşa, bir sonraki yıl İttihat ve Terakki Partisi'nin Merkez-i Umumi üyeliğine getirilmiş ve parti ile olan bağı koparılmamıştır.³⁷⁰

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda yenilmesi üzerine, İttihat ve Terakki mensuplarından hızlı davranabilenler ülkeyi terk etmişlerdir. Nitekim bu kimseler devleti yıkıma sürükleme ithamına maruz kalmışlardır. Savaşa dahil olunmasını önlemek için elinden geleni yapan Paşa ise, kendisine karşı bazı suçlamalarda bulunulmasına rağmen ülkeyi terk

³⁶⁵ Vahit Çabuk, "Said Halim Paşa ve Talat Paşa Kabinelerinin Divan-ı Ali'ye Sevki, İlk Soruşturma Tutanakları" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 15 (1986), s. 38-39.

³⁶⁶ Necmettin Alkan, *İmparatorluğun Son Savaşı Birinci Dünya Savaşı'na Neden ve Nasıl Girdik?* Timaş Yayınları, İstanbul 2020, s. 166-211.

³⁶⁷ Ağırman, *Yaşadığı Dönemdeki Fikirler Işığında Said Halim Paşa ve Düşünceleri*, s. 5-6.

³⁶⁸ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 241.

³⁶⁹ Bostan, *Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa*, s. 72.

³⁷⁰ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 241-243.

etmemiştir. Paşa, bu dönemde görev yapan devlet adamlarından biri olarak kendisiyle ilgili söylenen iddialara cevap vermek istemiştir. Bu amaçla Meclis-i Âyan yönetimine bir rapor sunmuştur. Raporunda “Divan-ı Âli” kurulmasını bütün medeni cesaretiyle talep etmiş ve kendisi adına Heyet-i Celile’nin en kısa sürede karar vermesini istemiştir.³⁷¹

Birinci Dünya savaşı biter bitmez işgal güçleri Osmanlı Devleti’ni baskı altına almıştır. Bu devletlerin baskısıyla aralarında Said Halim Paşa’nın da bulunduğu yöneticilik yapmış üst düzey 78 kişi savaş suçlusu ithamıyla Malta’ya sürgün edilmiştir.³⁷² Bu durumun nedeni ise imza atılmak zorunda kalınan Sevr Antlaşması’dır. Nitekim burada Türk olup da savaş suçu işledikleri düşünülen kimselerin müttetik mahkemelerinde yargılanması kabul edilmiştir.³⁷³ Sürgündeki bu kimseler hakkında ilk resmi görüşme, Birinci İnönü Savaşı’ndan sonra yapılan Londra Konferansı’nda olmuştur. Tarafların heyetleri arasında yapılan bu görüşmeden istenilen sonuç alınamamıştır. Sonraki dönemde ise ikinci görüşme yapılarak Malta’daki 64 Türk sürgünün serbest bırakılmasına mukabil Osmanlı’nın elinde bulunan İngiliz esirlerinin serbest bırakılması kararlaştırılmıştır. Bunun haricindeki kişilerin ise tutukluluk durumları muhakeme sonuçlanıncaya kadar orada devam etmiştir.³⁷⁴ Bu antlaşmanın hemen akabinde 29 Nisan 1921 tarihinde 64 kişinin Malta’daki sürgün hayatı sona ermiştir. Said Halim Paşa sonraki hayatında ilk etapta İstanbul’a dönmeyi düşünse de Tefvik Paşa hükümeti tarafından bu isteği tehlikeli görülerek geri çevrilmiştir. Daha sonra Roma’ya yerleşmiş ve burada 2 yıl kadar yaşadktan sonra şehit edilmiştir.³⁷⁵

Netice itibarıyla Said Halim Paşa sadrazamlık yani başbakanlık yaptığı sürecin öncesinde ve sonrasında olduğu gibi her süreçte devletin ve toplumun meseleleriyle yakından ilgilenmiştir. Bu bağlamda ilgili düşüncelerini sürekli olarak kaleme almış, devlet ve toplum sorunlarını kendince değerlendirmiştir. Ayrıca sorunlara çözüm yolları sunmaya çalışmış, hatta bu yönde birtakım eserler de yazmıştır.³⁷⁶

2.1.2. Fikir Dünyası

Said Halim Paşa İsviçre’de eğitim görmesi sebebiyle İslâm medeniyetinin yanında Batı medeniyetini de yakından tanıyan ama İslâmî değerlerden de vazgeçmeyen bir düşünürdür. Paşa ne olursa olsun başkalarının kafasıyla düşünmeyen, İslâm’a uygun kendi bakış açısına sahip eşsiz bir şahsiyettir. O, İslâm dininin bir yaşam ve düşünme tarzı olduğu

³⁷¹ Işık, *Said Halim Paşa Bir Islah Düşünürünün Hayatı, Düşüncesi ve Eserleri*, s. 31-41

³⁷² Bilal Niyazi Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2020, s. 408-420.

³⁷³ Mehmet Şeref Aykut, *Trakya Millî Mücadele Tarihi Malta Hatıratı ve Malta’da Türkler*, Alfa Yayınları, İstanbul 2011, s. 38-46, 207-232.

³⁷⁴ Fevziye Abdullah Tansel, *Ziya Gökalp Külliyyatı Limni ve Malta Mektupları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1989, c. II, s. 604-605.

³⁷⁵ Aksu, *Osmanlı Basınında Said Halim Paşa Suikastı*, s. 93-94.

³⁷⁶ İlgili eserler için bkz. Vahdettin Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019, s. 24-463.

fikrini sonuna kadar savunmuştur. Hayatın tüm alanlarında; siyasal, sosyal ve ahlaki konuları benzer bir düşünce yapısıyla İslâmî olarak ele almıştır. İslâm dininin getirdiği esasların doğruluğuna ve yüceliğine kesin olarak inanan Paşa, bu temele bina ettiği görüşlerini inançlı bir kişinin sorumluluğu ile savunmuştur.³⁷⁷

Paşa'nın masaya yatırdığı sorunlara bulduğu çözümlerde, İslâm dininin kurallarına önem verdiğini ifade etmiştir. Bununla beraber içinde yer aldığı "İslâmcılık"³⁷⁸ akımının mensuplarından farklı tarzda düşünceler ortaya koyduğu da görülmektedir. Nitekim o; diğerleri gibi yalnızca dini referansları kullanmak yerine düşüncelerini aklî, mantıkî ve sosyolojik bilgiler doğrultusunda ispatlama yoluna gitmiştir.³⁷⁹ Bundan dolayı bazıları Paşa'nın İslâmî deliller hakkında tam bir bilgiye sahip olmadığını ileri sürmüştür. Bu durum, onun Batı ile ilgili meselelerde aklî ve felsefî bilgilerin kullanılmasını daha uygun olduğu düşüncesiyle açıklanmış, bilgisizlikten kaynaklanmadığı vurgulanmıştır. Nitekim Paşa diplomatik ve halkı ilgilendiren durumların irdelenmesinde daima İslâm'ın esas ve kurallarına riayet edilmesi gerektiğini söylemiş, bunu da İslâm tarihindeki yaşanan olaylar ve fikhî hükümlerle desteklemiştir.³⁸⁰

Paşa bir devlet adamı olmasının yanı sıra İslâm dünyasının problemleri hakkında ayakları yere basan fikirler üreten ve çözüm önerileri ileri süren bir düşünürdür. Onun diplomatik ve halkla ilgili meseleleri analiz edebilme yeteneğini devlet adamlığı tecrübesi geliştirmiştir. Bu özelliği çağdaşı olan diğer müfekkirelerden önemli ölçüde ayrılarak ön plana çıkmasını sağlamıştır. Nitekim o; siyasal ve toplumsal olaylara gerçekçi bir şekilde bakabilmiş, kesin ve köklü çözümler üzerinde durmuştur. Devletin diplomatik ve sosyal problemlerle karşı karşıya kaldığı zor dönemlerde, ileri sürdüğü çözüm önerileriyle bu dönemlerin daha sorunsuz atlatılmasına katkıda bulunmuştur. Nitekim bu husus II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yazdığı eserlerde oldukça açık bir şekilde kendisini göstermektedir.³⁸¹ Bu bağlamda Paşa, İttihat ve Terakkî Cemiyeti dahilindeki aşırı fikirleri frenleyen ve özellikle Enver Paşa ile Cemal Paşa'yı dengede tutmaya çalışan bir siyaset

³⁷⁷ Mehmet Edip Beki, *İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa ve Siyasi Düşünceleri*, (basılmamış doktora tezi), Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2021, s. 107.

³⁷⁸ *İslâmcılık; 19 ve 20. Yüzyıllarda İslâm'ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset, hukuk, eğitim gibi) yeniden hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslâm dünyasını Batı sömürüsünden, kötü yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden kurtarmak; medenileştirmek, birleştirmek ve kaldırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikri ve ilmi çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününi ihtiva eden bir hareket olarak ifade edilebilir.* Bkz. İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi I*, Dergah Yayınları, İstanbul 2011, s.17.

³⁷⁹ Paşa'nın bizzat kendisi, felsefî ve sosyolojik düzeyde ortaya koyduğu fikirlerinden ve aldığı tavırlardan dolayı İslâmcı mütefekkirlerle birlikte anıldığını ifade etmektedir. bkz. Ağırman, *Yaşadığı Dönemdeki Fikirler Işığında Said Halim Paşa ve Düşünceleri*, s. 19-22.

³⁸⁰ İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1*, Dergah Yayınları, İstanbul 2014, s. 546-562.

³⁸¹ İsmail Kara, "Said Halim Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, ed., Ekrem Çakıroğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 487.

gütmüştür. Yine bu cemiyetin önde gelenlerinin aşırılıklarına karşı Sultan Reşad'ın yanında yer almış ve ona destek olmuştur.³⁸² Mareşal Liman von Sanders hatıratında konuyla ilgili olarak şunları söylemiştir:

*“Türklerin en büyük makam sahibi olan Sadrazam Prens Said Halim Paşa, şahsında bir Asya büyüğü ile modern bir diplomatin vasıflarını topluyordu. Sadrazam diğer bütün nâzırlar gibi mükemmel Fransızca konuşuyordu ve gayet nazık bir kişiydi. Kısa boylu ve çok hareketli olan Sadrazam, sonradan tam bir devlet adamı olduğunu ispat etmiştir. Genç Türklerin (İttihat ve Terakkinin) genellikle haddini aşan emellerini, 1917 Şubat'ında görevi bırakmaya mecbur olduğu zamana kadar büyük bir dirayetle dizginlemeye muvaffak olmuştur.”*³⁸³

Bir düşünür olarak Paşa, dönemindeki pek çok münevver gibi gazete aracılığıyla fikirlerini topluma yayma yoluna gitmemiştir. O daha çok yazılarını kitap olabilecek kısa makaleler şeklinde kaleme almıştır. Böylelikle “mensup olduğu gazetenin fikirlerine uygun yazılar yazma” gibi bazı kısıtlamaları hiç yaşamamıştır, yani herhangi bir sansüre uğramamıştır. Bunun yanında eserlerinde belirli bir seviyeye hitap etme gibi bir sıkıntısı olmamış, zamanındaki pek çok Türk münevveri arasında yaşanan polemiklere de dahil olmamıştır.³⁸⁴

Paşa'nın mesaisini ayırdığı fikir dünyasında önemli bir yeri olan konulardan biri de Osmanlı toplumuyla Batı arasındaki bazı temel farklılıklardır. Paşa dikkat çekici bir şekilde Batı dünyasını bir Hıristiyan medeniyeti olarak ifade etmiş, istifade edilecek tarafları dışında temelde İslâm uygarlığına düşman olduğunun altını çizmiştir.³⁸⁵ Buna göre Batı medeniyetini ileri bir uygarlık olarak görmekle beraber, birtakım özellikleri açısından örnek alınabileceğini kabul etmiştir. Bu yapılırken de İslâm medeniyetinin ortaya koyduğu dünya görüşünden tamamen kopulmaması gerektiğini vurgulamıştır. Nitekim ona göre Batı düşüncesi bizdeki batıcılığı savunan münevverler tarafından dahi tam olarak anlaşılamamıştır. Ona göre böyle aydınlar Osmanlı devlet ve toplumuna son derecede yüzeysel bir Batı anlayışı sunmuştur. Dolayısıyla gelişen bir medeniyet ve bazı eksileri olan Batı'yı yanlış tanıtmışlardır.³⁸⁶

Paşa, Batı tarzı bir değişim ve gelişimin sağlanabilmesi için onlarda ne varsa birebir taklit etmeye gerek olmadığını ifade etmektedir. Zaten böyle bir şeyin Osmanlı'nın Batı

³⁸² Halit Bekiroğlu, *Said Halim Paşa ve Siyaset Ahlakı*, İlke Yayıncılık, İstanbul 2015, s.149-161.

³⁸³ M. Hanefi Bostan, “Said Halim Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, c. 35, s. 557-560.

³⁸⁴ Işık, *Said Halim Paşa Bir Islah Düşünürünün Hayatı, Düşüncesi ve Eserleri*, s. 31-41.

³⁸⁵ Düzdağ, *Said Halim Paşa Buhranlarımız ve Son Eserleri*, s.139-153.

³⁸⁶ Ahmet Özalp, *Said Halim Paşa Bütün Eseleri*, Büyüyen Ay Kitapevi, İstanbul 2015, s. 7-15.

toplumları gibi bir tarihi süreç geçirmemesi sebebiyle mümkün olmadığını dile getirmektedir. Onun bu konuda üzerinde durduğu nokta, toplumun özünün korunarak kendimize has bir şekilde değişim sürecinin geçirilmesidir. Nitekim Said Halim Paşa bir devlet adamı olarak Osmanlı idare sisteminde bazı değişiklikler olmasını temenni etmiştir. Bununla birlikte toplum ve idari sistemin mevcut haliyle bunlara uyum sağlayamayacağının farkına vararak bunun zamanla gerçekleşeceğini söylemiştir.³⁸⁷

Paşa, yüksek mevkilerde bulunan devlet ricalinin umursamaz, sorumsuz ve teslimiyetçi bir tavırda olmalarını eleştirmiştir. Batı toplumlarındaki elit tabakanın yaptıklarını yapma arzusu taşıyan Osmanlı diplomatlarını da bu usulsüz ve cahilane tavırları dolayısıyla kınamıştır. Hemen hemen tüm eserlerinde rastlanmakla beraber özellikle “taklitçiliğimiz” adlı eserinde aydınları ülkenin sosyal çevresini tanımadıkları ve pervasız bir biçimde Batılılaşmayı öne sürdükleri için yermiştir. Hatta o, her şeyin çözüm yolunu Batı’da bulacağını düşünen Batılılaşma taraftarlarının devlete ve millete zarar verdiklerini de söylemiştir.³⁸⁸

Said Halim Paşa ile ilgili bu başlıkta bahsedilmesi gereken bir başka husus da hürriyet kavramıdır. Paşa aldığı eğitimlerin bir sonucu olarak geliştirdiği bakış açısıyla hürriyet kavramını kendince ifade etmiştir. Örneğin; Paşa, şahsın hürriyet hakkının bir devlet veya diktatörün baskısıyla zorla kendisinden alınamayacağını ifade etmiştir. Nitekim ona göre Hürriyet; birey tarafından elde edilmesi veya kazanılması gereken bir menfaat, insanın ahlaki ve toplumsal vazifelerini yerine getirebilmesi için zorunlu olan bir unsurdur. Hürriyet hakkı korunup geliştirilmesi gereken bir haktır. Dolayısıyla Paşa Müslümanlar için hür olmanın dini bir zorunluluk olduğunu ifade etmiş, birey hür değilse hürriyetini elde etmesi için çaba göstermesi gerektiğini savunmuştur.³⁸⁹

Netice itibarıyla Said Halim Paşa, Osmanlı devlet ve toplumunu bir adım öteye taşımak, vatanı ve milleti için elinden geleni yapmak adına tüm çabasını göstermiştir. En başta girilen bütün yenilik denemelerinde Batı toplumlarının körü körüne taklit edilmesine karşı çıkmıştır. Batı uygulamalarını tek çıkar yol olarak görenlere de Batı’nın çıkmazlarını eserlerinde ele alarak oldukça müsbet bir şekilde cevap vermiştir.³⁹⁰

Onun yukarıda ifade edilen tavırlarının anlaşılması için yaşadığı dönemin iyi kavranması gerekmektedir. Nitekim Paşa, ondan önce var olan ve her geçen gün hızını daha da arttıran bir değişim ve yenilik furçasının içinde hayatını geçirmiştir. Osmanlı Devleti’nin

³⁸⁷ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 50-68.

³⁸⁸ Ağırman, *Yaşadığı Dönemdeki Fikirler Işığında Said Halim Paşa ve Düşünceleri*, s. 23.

³⁸⁹ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 200-230.

³⁹⁰ Halis Çetin-Fatih Yıldız, *Said Halim Paşa- Meşrutiyet ve Cumhuriyet Arasındaki Son Halka*, Kadim Yayınları, İstanbul 2022, s. 96-114.

tarih sahnesinden silindiği ana kadar da devam eden bu durum elbette onun düşüncelerini dolayısıyla eserlerini de etkilemiştir.³⁹¹

Bu bağlamda dönemin siyasi özelliklerini ele almanın konuyu daha anlaşılır kılacağı düşüncesindeyiz.

2.2. Döneminin Siyasi Özellikleri

Said Halim Paşa'nın doğduğu yıl Osmanlı Devleti'nin yönetiminde Sultan Abdülaziz yer almaktadır. Padişah tahta çıktığında devletin en önemli gündemi, ekonomik kriz ve dış müdahaleye sebebiyet verebilecek isyanlardır. Bundan dolayı Sultan Abdülaziz hükümete ilk olarak iç isyanların bastırılması ve dış devletlerle ilişkileri yumuşatacak olan borçların ödenmesi talimatlarını vermiştir. Bundan sonraki dönemlerde ise Balkanlar'da Slavların isyanı, Lübnan bölgesinde Dürziler'in çıkardığı sorunlarla ilgilenmiştir. Dönemin Padişah'ı Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati Osmanlı siyasi politikasını etkilemiştir. Bu seyahat Osmanlı Devleti'nin kalkınma politikası ile ilgili fikirlerinin şekillenmesinde odak noktası haline gelmiş, Batı her yönden örnek alınmaya başlanmıştır. 1861 yılında Said Halim Paşa'nın doğumuyla tahta çıkan padişah, 1876 yılında bir darbeye tahtan indirilmiştir.³⁹² Ondan sonra ise Mayıs 1876 yılında tahta V. Murad geçmiştir ancak tahta geçişinden 3 ay sonrasında akli problemleri sebebiyle yerine kardeşi II. Abdülhamid (Sultan Abdülhamit Han) geçirilmiştir.³⁹³ Paşa'nın da devlet adamı kimliği bu dönemde şekillenmiş, sadrazamlık ve diğer önemli görevlerinin çoğunu burada gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla Sultan Abdülhamid Han dönemini detaylandırmakta fayda vardır.

Sultan Abdülhamid'in idarecilik yılları önceki dönemlerle mukayese edildiğinde hem iç hem de dış politikada çok daha karmaşık sorunların yaşandığı bir dönem olarak ön plana çıkmaktadır. Sultan Abdülhamid pek çok yönüyle geleneksel Osmanlı idare anlayışını devam ettirirken, diğer yandan sosyal değişim ve modernleşmeye de imkân tanımıştır. Nitekim tanzimat yıllarında başlayan batılılaşma uygulamalarının kararlı bir destekçisi ve uygulayıcısı olmuştur. Bununla beraber kendi toplumunu batı kültürüne karşı korumuş, muhafazakâr bir sultan profili ortaya koyarak Batıyla ilişkilerini sürdürmeye gayret göstermiştir.³⁹⁴

Çok sıkıntılı bir dönemde Osmanlı devletinin başına geçen Sultan Abdülhamid, uluslararası arenada yer almayı sürdürme mücadelesi veren bir İmparatorluğun devamlılığını sağlamak için Çaba harcamıştır. Toplumun ve devletin içine düştüğü sorunları çözmek

³⁹¹ Bekiroğlu, *Said Halim Paşa'da Siyaset Ahlakı*, s. 18-24,40-53

³⁹² Ömer Faruk Yılmaz, *Bir Şehid Sultan Abdülaziz Han*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2012, s. 19-33.

³⁹³ Ziya Şakir, *Çırağan Sarayı'nda 28 Sene V. Murad'ın Hayatı*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2011, s. 20-50.

³⁹⁴ İbrahim Halil Ozan, "II. Abdülhamid ve İslâmcılar: Muhalefet, Yanılgı ve Pişmanlıklar" *Van İlahiyat Dergisi*, 8 (2020), s. 3.

maksadıyla kendisine doğrudan bağlı diplomatik bir sistem oluşturmuştur. Nitekim toplumun ve devletin içinde bulunduğu durumda devamlılığının sağlanabilmesi için bunu bir zorunluluk olarak görmüştür. Bu sistem Yıldız Sarayından komuta edilmiş ve az sayıda personelle bütün yürütme ve yasama yetkileri kullanılmıştır. Dolayısıyla devlet gücünün organize edilmesi ve tek merkezden kontrolü devlet tarihindeki en yüksek noktaya varmıştır. II. Abdülhamit'in geliştirdiği bu yönetim tarzı, iç siyasette güçlü bir muhalefete sebep olmuştur. Osmanlı'nın dağılmasını önlemek maksadıyla farklı çözümler ileri süren aydınların çoğu Abdülhamid karşıtlığı temeli olan Meşrutiyet talebinde bulunmuştur. Hatta ve hatta padişahın kendisi de İslâmcı kesimde olmasına rağmen bu kesimden aydınlarca da eleştirilmiştir.³⁹⁵

Mutlakiyetçi yönetime karşı çıkan İttihatçılar, Abdülhamid'in Meşrutiyet yönetimini ilan etmesini toplumun ve devletin içine düştüğü sorunların çözümünde tek çare olarak görmüşlerdir. Yukarıda da ifade edildiği üzere II. Meşrutiyet dönemi İslâmcıları da bu fikirleri paylaşan kimseler olarak padişaha karşı oluşan muhalefetin yanında yer almışlardır.³⁹⁶ Nitekim İslâm alimleri karar alma sürecinden giderek kendilerini soyutlanmış ve değersiz hissetmeye başlamıştır. İslâmcı aydınlar İttihatçıların Meşrutiyet isteklerine her ne kadar destek vererek Abdülhamid'e muhalefet etseler de içinde yer aldıkları grubun geleceği hakkında bazı kaygılar taşımışlardır. Tabii ki bu kaygıların dayanağı devletin batılılaşma amacıyla içine girdiği sürecin giderek toplumun dini karakterini zayıflatmasıdır. Buna ek olarak ulema ve medrese kökenli kimselerin etkinlik alanlarının daha da daralması bir diğer kaygılarıdır.³⁹⁷

İslâmcılar tüm kaygılarına rağmen Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra yönetime geçen İttihatçıları desteklemişlerdir. Nitekim Abdülhamid'e karşı oldukça güçlü bir karşı duruş sergileyen bu kimselerin ortak amacı olan meşrutiyet onların sayesinde ilan edilmiştir. Hatta bu yüzden 1908 yılında meydana gelen bu olay "ulema devrimi" olarak nitelendirilmiştir.³⁹⁸ 31 Mart Olayı sonrasında ise II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle beraber iktidar büyük oranda İttihat ve Terakki'nin kontrolüne geçmiştir. Devlet yönetiminde tecrübesi olmayan bu kimseler hiç de iyi bir yönetim ortaya koyamamışlardır. Yalnızca Abdülhamid'in bıraktığı kadroları bir zamana kadar kontrol edip yönlendirmekle yetinmişlerdir. Bu şartlarda ortaya koydukları kötü yönetim uygulamaları İttihatçılara karşı tepkilerin hızla artmasına sebep olmuştur. Zamanında Abdülhamid'e karşı çıkmış olan

³⁹⁵ Kemal Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması-Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, çev., Şiyar Yalçın, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 270.

³⁹⁶ Mevlanzade Rıfat, *31 Mart Bir İhtilalin Hikayesi*, çev., Berire Ulgenci, Pınar Yayınları, İstanbul 2010, s. 61-63.

³⁹⁷ Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, İmge Kitabevi, Ankara 2015, s. 106-117.

³⁹⁸ Ozan, "II. Abdülhamid ve İslâmcılar: Muhalefet, Yanılgı ve Pişmanlıklar" s. 4.

İslâmcılar da İttihatçıların kötü yönetimi karşısında hayal kırıklığına uğramış, bu durumdan onlar da şikayetçi olmuşlardır.³⁹⁹

İslâmcılar, İttihatçıların kötü yönetimi karşısında Abdülhamid hakkında söyledikleri bazı şeylerden pişmanlık duymuşlardır. Nitekim İttihat ve Terakki'yi kimi zaman doğrudan eleştirmişler kimi zaman da Abdülhamid dönemine yapılan övgülerle pişmanlıklarını dile getirmişlerdir.⁴⁰⁰

İşte Sait Halim Paşa böyle karışık ve yoğun bir siyasi ortamda rol almış önemli bir devlet adamıdır. Abdülhamit Dönemini Said Halim Paşa açısından değerlendirecek olursak öncelikle onun; şurâ-ı devlet reisliği, şurâ-ı devlet üyeliği, ayân meclisi görevi, hariciye nazırlığı ve sadrazamlık gibi devletin üst kademelerinde görev yapmış biri olarak bu dönemde oldukça önemli biri olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim kendisi bu görevlerin çoğunda Abdülhamid'le mesai arkadaşlığı yapmıştır. Bu bakımdan Abdülhamid'in şahsı ve döneminin uygulamaları konusunda oldukça isabetli gözlem ve değerlendirmeleri olmuş, bunları da onunla paylaşarak Sultan Abdülhamit'in sırdaşlığını yapmıştır. Paşa'nın düşüncelerini ve eserlerini bu tecrübelerin ışığı altında değerlendirmek gerekir.

Paşa, Abdülhamid dönemindeki sıkı yönetimin toplumda yarattığı ahlaki infiali kabul etmekle birlikte bunun tek sorumlusunun padişah olmadığını da söylemektedir.⁴⁰¹ Abdülhamid'in yönetim şekline pek çok yönden muhalefet etmesine rağmen eleştirilerinde hakkaniyetli yorumlarda bulunmuştur. Nitekim Abdülhamid dönemini genel hatlarıyla değerlendirirken dönemin sosyal yapısını göz ardı etmeden, olumlu bir bakış açısıyla şu ifadeleri kullanır:

*“İslâm'ı çepeçevre sarmış olan uyşukluktan kurtarma başarısı Abdülhamid'e aittir. O, sonsuz bir sabır ve sanatkârane bir dikkat harcamıştır... İçtimaî, ahlakî ve entelektüel bir yeniden doğuş yönündeki yoğun ve heyecanlı bir arzu, siyasi bağımsızlık fikri ile birleşiyordu ki, bunun gerçekleşmesinin özellikle de İslâm'ın yurdunun modern gereçlere daha çok uygun olarak donanmış olmasına bağlı olacağı anlaşılmıştı.”*⁴⁰²

Yukarıda Paşa'nın Malta Adası'nda sürgündeyken söylediklerine bakarak onun Abdülhamid dönemini geniş bir perspektiften ele aldığını söyleyebiliriz. Nitekim zaman ve mekâna dayalı koşullar, iç ve dış gelişmeler ve tarafsız bir bakış açısı paşanın söylediklerine

³⁹⁹ Cemil Hakan Korkmaz, *İttihat ve Terakki*, Profil Yayınları, İstanbul 2015, s. 112-115, 137-139.

⁴⁰⁰ İlber Ortaylı-Erol Şadi Erdinç, *İttihat ve Terakki*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2016, s. 73-83.

⁴⁰¹ Düzdağ, *Said Halim Paşa Buhranlarımız ve Son Eserleri*, s. 56.

⁴⁰² Sait Halim Paşa, *Türkiye ve Hilafet Hilafet Risaleleri 4*, thk. İsmail Kara, Klasik Yayınları, İstanbul 2004, s. 405.

yansımıştır. Okullaşmaya ve eğitime değer vermesi sebebiyle Abdülhamid döneminin müspet olan belirgin yönleri üzerinde önemle durmuştur.⁴⁰³ Hatta Abdülhamid'i toplumun kültürel ve ahlaki olgunlaşmasını hızlandıran, modernleşmenin mimarı olarak kabul etmiştir. Paşa, II. Meşrutiyetle başlayan bilimsel ve kültürel ilerlemede Abdülhamid'in de katkısını takdir etmiştir. Ondan önce ve ondan sonrası arasındaki ilerleme farkını gören ender İslâmcı aydınlardan biri olmuştur. Böylece Said Halim Paşa Abdülhamit döneminde yürüttüğü siyasetle İslâm coğrafyasında birliktelik ruhunu yeniden canlandırmıştır.⁴⁰⁴

2.3. Etkileşimde Olduğu Kimseler

Said Halim Paşa'nın kendisi gibi sadrazamlık görevini ifa etmiş olan Tunuslu Hayreddin Paşa (ö. 1890), Mısırlı âlimlerden Cemaleddin Afgâni (ö. 1897), Reşid Rızâ (ö.1935) ve Muhammed Abduh (ö. 1905) gibi kimselerden etkilendiği düşünülmektedir.⁴⁰⁵ Nitekim onun ve bu âlimlerin düşünceleri arasında benzerlikler oldukça fazladır. Ancak bu alimlerin neredeyse tamamı Hristiyanlıktaki rönesans gibi gelenekten kurtulmuş, temel nasları akıl süzgecinden geçirerek batı normlarında bir yenilikten yana olmuşlardır. İslâm'da da böyle bir yeniliği öngörmüşler fakat Said Halim Paşa bu bakımdan onlar gibi düşünmemiştir. Paşa'nın devlet idarecisi olması yanında çok okuyup araştırmalar yapan ilmi bir tarafının olması bu alimlerden etkilenmiş olma ihtimalini arttırmaktadır. Ne var ki o, fikirlerini kaleme alırken yararlandığı eserleri belirtmemiştir. Bu sebeple yukarıda bahsedilen kişilerden etkilenmiş olduğunu kesin bir şekilde söylemek mümkün değildir.⁴⁰⁶

Paşa'nın fikirlerinin olgunlaşmasında Ahmed Cevdet Paşa (ö.1895)'nın fikirlerinin de bir miktar etkili olduğu ifade edilmektedir. Nitekim eşitlik, hürriyet ve adalet gibi bazı fikirlerinin onunkiyle aynı olması ve batılılaşmaya karşı aynı tavırları alışı ondan etkilendiğine kuvvetli delillerdir.⁴⁰⁷ Ayrıca Paşa'nın Koçi Bey (ö. 1060/1650) ve Namık Kemal (ö.1888)'den de etkilendiği belirtilmektedir. Siyaset ahlakı konusunda ise görüşlerine Gazzâlî(ö. 505/1111), Fârâbî (ö.339/950), (İbn Haldûn (ö.808/1406), Kınalızâde Ali Efendi (ö.979/1572) ve yine Koçi Bey (ö. 1060/1650)'in tesir ettiği düşünülmektedir.⁴⁰⁸

⁴⁰³ İbrahim Halil Ozan, "II. Abdülhamid ve İslâmcılar: Muhalefet, Yanılgı ve Pişmanlıklar" s. 18.

⁴⁰⁴ Şeyhun, *Said Halim Paşa Osmanlı Devleti Adamı ve İslâmcı Düşünür (1865-1921)*, s. 164-208.

⁴⁰⁵ Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 113; Atilla Çetin, "Tunuslu Hayreddin Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1993, c. XVII, s. 57-60.

⁴⁰⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, çev., Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 414; 10 Kudret Bülbül, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Said Halim Paşa*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994, s. 98.

⁴⁰⁷ Bostan, "Said Halim Paşa", s. 557-560.

2008, s. 557-560.

⁴⁰⁸ Bekiroğlu, *Said Halim Paşa ve Siyaset Ahlakı*, s. 67,107,151, 155, 157.

Said Halim Paşa kendinden sonra gelen düşünürler tarafından İslâmcı ve yenilikçi kimliğiyle örnek alınmış, özellikle İslâmî referanslardan ayrılmadan yenilik yapılması görüşleri sonrakilere örnek olmuştur. nitekim eserlerinden birçok düşünür yararlanmış ve alıntı yapmıştır. Muhammed İkbal gibi bazı düşünürler eserlerinde Said Halim'in düşüncelerine yer vermiştir.⁴⁰⁹ Yine Cemil Meriç (ö.1987), Said Halim Paşa'yı 1972'de yayımlanan Hisar dergisinin 72. sayısında "Batı Çıkmazı" adlı makalesiyle ele almış ve onun hakkında methedici sözler söylemiştir.⁴¹⁰ Önemli hukukçu ve tarih yazıcılarından olan Tarık Zafer Tunaya (ö.1991) da "*İslâmcılık Cereyanı*" adlı eserinde "*Said Halim Paşa'nın Tenkitleri*" başlığı altında görüşlerini zikretmiştir.⁴¹¹ Yakın dönem Osmanlı tarihi uzmanlarından merhum Kemal Karpat (ö.2019) ise eserinde Paşa'nın İslâmcıların önde gelenlerinden olduğunu ifade etmiştir.⁴¹² Yine son dönem tarih ve edebiyat yazarlarından olan Ercüment Kuran (ö.2009) ise Said Halim Paşa'nın fikirlerindeki muhafazakârlığın bu fikirlerin değerini eksiltmediğini söylemiştir. Ancak görüşlerinin Osmanlı Devleti'nin devamı olan yeni Türk devletine herhangi bir tesiri olmadığını da ifade etmiştir.⁴¹³

Paşa'nın 1908'de II. Abdülhamid tarafından Âyan Meclisi üyeliğine tayin edilmesiyle birlikte Dârüşşafaka'nın idare meclisi üyeliğine seçildiği de bilinmektedir. Paşa bu durumu kullanıp Padişah'ın onayıyla Âyân Meclisi mensubiyetinden ayrılarak 12 ayı aşkın bir süre Paris'te incelemelerde bulunmuştur. Ünlü Fransız sosyolog Gustave Le Bon'le (ö. 1931) de bu sırada görüşmüştür. Bu düşünürle "İslâmcılık" fikirleri hakkında konuşmuş, fikirlerini ona aktarmış ve onunla bazı konuları ele almıştır.⁴¹⁴

Yukarıda sayılanlara ilaveten Said Halim Paşa ile aynı doğrultuda fikirler ileri süren, benzer konulara atıf yapan ve onun görüşlerini destekleyen düşünürler de olmuştur. Onların da Paşa'dan etkilendiğini varsayanlar; Mehmed Akif Ersoy (ö.1936), Muhammed İkbal(ö.1938), Eşref Edip Fergan (ö.1971), Marmaduke W. Pickthall (ö.1936), Mümtaz Turhan(ö.1969), Meryem Cemile (ö.2012), Sezai Karakoç (ö.2021), Erol Güngör (ö.1983), Cemil Meriç (ö.1987), Taha Akyol (d.1946), İsmet Özel (d.1944) ve Süleyman Hayri Bolay (d.1937) gibi isimleri de bu bakımdan zikretmiştir.⁴¹⁵ Said Halim Paşa Kavalalı Ahmet Paşa'nın torunudur ve Mısır coğrafyası üzerinden Araplarla bir bağlantısı bulunmaktadır.

⁴⁰⁹ Muhammed İkbal, *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, çev., Rahim Acar, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 200-215.

⁴¹⁰ Tülay Gencer, "Cemil Meriç ile Türk Modernleşmesine Bir Bakış" *Bitlis Eren Üniversitesi Dergisi*, 1 (2007), s. 21.

⁴¹¹ Tarık Zafer Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, Yeni Gün Haber Ajansı Yayınları, Ankara 1998, c. I, s. 73- 77.

⁴¹² Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 107.

⁴¹³ Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, s. 112, 188.

⁴¹⁴ M. Hanefi Bostan, "Said Halim Paşa ve Fikirleri", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, 8 (2019), s. 56.

⁴¹⁵ Kudret Bülbül, *Said Halim Paşa*, Kadim Yayınları, Ankara 2006, s. 252;
<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/said-halim-pasa-1864-1921/>

Ancak bunlardan dolayı Paşa'nın eserlerinin Arap diline çevrilmesi ve görüşlerinin Araplarca da ele alınması söz konusu olmamıştır.⁴¹⁶

Netice itibarıyla İslâmcılık akımının kurucularından kabul edilebilecek Said Halim Paşa, bu alanda başvurulacak İslâm mütefekkirlerinin en büyüklerinden biridir. Kendisi bu başvuruları cevapsız bırakmayacak düzeyde engin bir kültüre, İslâm hukuku ile felsefesine ait bilgi donanımına ve idari yaşanmışlığa sahiptir.⁴¹⁷ Tabii ki çoğu ünlü şahsiyette olduğu gibi onu da çekemeyenler olmuştur. Yeniköy'deki evinde gizli belgeler ve silâh bulundurduğu iddiasıyla saraya ihbar edilmiştir. Bu olayın etkisiyle Şûrâ-yı Devlet ile alakasını azaltmış, kendi adıyla anılan yalısına çekilmiştir.⁴¹⁸ Bu yıllarda da boş durmayan Paşa, bir yandan kitap okumakla ve sosyal sorunları incelemekle bir yandan da eski eserleri bir araya getirmekle meşgul olmuştur. Değerli gördüğü sanat eserlerini ömrünün sonuna kadar toplamaya da devam etmiştir. Yalısında siyasetçi, edebiyatçı ve ilim adamlarıyla bir araya gelerek sohbet etmiştir. Bu sohbet toplantılarına Mehmed Akif Ersoy (ö.1936), Neyzen Tevfik (ö.1953), İbnülemin Mahmud Kemal (ö.1957) ve Celalettin Arif (ö.1928) gibi seçkin şahsiyetler katılmıştır.⁴¹⁹

2.4. Eserleri

Said Halim Paşa çoğunlukla eserlerini kaleme alırken “Mehmed” adını kullanmış ve bu adla sekiz kitap yazmıştır. Bunun yanında mektupları, hâtıratları ve Dîvân-ı Âlî'ye yazılı olarak sunduğu cevaplar bulunmaktadır. Her ne kadar Kitapları hacimli olmasa da derin bir muhtevaya sahip olması açısından oldukça değerlidir.⁴²⁰ Paşa, Osmanlı'nın son zamanlarında yetişmiş ufku açık kimselerden biri olarak Osmanlı'nın toplumsal ve siyasal sisteminde ortaya çıkan eksiklikleri dile getirmiştir. Bu eksiklerin giderilmesine yönelik olarak fikirlerini ifade etmek üzere de birçok eser kaleme almıştır. Tabii ki Paşa, kaleme aldığı eserlerde son zamanlarda ortaya çıkan sorunların sebep olduğu karışıklık ve huzursuzluğun giderilmesine yönelik çözüm önerileri üzerinde durmuştur. Yapılması gerektiğini düşündüğü şeyleri kendi bakış açısıyla kısa ve net çözümler şeklinde sunmaya çalışmıştır. Ele aldığı meseleleri derinlemesine incelemiş ve önyargılı bir tavır takınmamıştır. Sorunların izalesi için çözüm sunduğu toplumsal ve siyasal konularda akılcı ve mantıklı olmayı daima ön planda tutmuştur. Bununla beraber duygusal açıdan da olaylara yaklaşmayı ihmal etmemiştir. Paşa'nın hemen

⁴¹⁶ Merve Yücetürk, *İslâm Medeniyetinin Geri Kalması Tartışmaları: Said Halim Paşa Örneği*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021, s. 19.

⁴¹⁷ Bostan, “Said Halim Paşa”, s. 557-560.

⁴¹⁸ Işık, *Said Halim Paşa Bir İslah Düşünürünün Hayatı, Düşüncesi ve Eserleri*, s. 31-41

⁴¹⁹ Salâh Bırsel, *Ah Beyoğlu Vah Beyoğlu*, Sel Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 200.

⁴²⁰ Bostan, “Said Halim Paşa”, s. 558.

hemen tüm eserlerinde bu tarza riayet ettiği görülmektedir.⁴²¹ Eserleri yayınlanış sırasına göre, içeriklerinden kısa bahsedilmek koşuluyla şunlardır:

2.4.1. Ta'assup

Ta'assup Said Halim Paşa'nın düşünce dünyasının ürünlerinden ilkidir. Bu eser miladi 1910, hicri 1326 yılında makale olarak Sırat-ı Müstakim dergisinde yayınlanmıştır. Paşa bu makalesinde yukarıda da belirttiğimiz "Mehmed" takma adını kullanmıştır. Eserini döneminde Osmanlı münevverleri arasında yaygın olarak kullanılan Fransızcayla kaleme almıştır. Bu eser sonraki dönemlerde Türkçeye Tahir Hayrettin Paşa tarafından aktarılmıştır.⁴²²

Said Halim Paşa bu eserinde Doğu ve Batı arasında meydana gelen çekişmeleri ele almaktadır. Bunu yaparken de ilk olarak medeniyetçe İslâm'a mensup toplumlarda var olduğu iddia edilen dini bağnazlığı ele alır. Batılıların ileri sürdüğü bu görüşün asılsız olduğunu ifade eder. Yine böyle bir düşüncenin oluşmasına Müslümanların maruz kaldığı haksızlıkların neden olduğunu iddia eder. Bu bağlamda Müslüman halklar karşılaştıkları kötü itham ve uygulamalar karşısında kendilerini savunma zorunluluğu hissetmişlerdir. Bunu da özlerine dönme çabası ve kendi içine kapanarak uygulamaya çalışmışlardır. Paşa, Müslümanların mensup olduğu medeniyetten önce Batı Medeniyeti'nde var olan taassubunun incelenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Eserinde önceleri İslâm medeniyetine karşı düzenlenen haçlı savaşlarının şekil değiştirerek son yüzyıllarda sömürgecilik ve emperyalizm şeklini aldığını da belirtmiştir.⁴²³

Paşa her ne kadar bu eserinde doğrudan idare hukukuyla ilgili ifadeler kullanmasa da burada idare hukukuna temel teşkil edebilecek görüşlere yer vermiştir.

2.4.2. Mukallidliklerimiz

Mukallidliklerimiz; günümüz basımlarıyla taklitçiliğimiz, miladi 1919 hicri ise 1335 yıllarında *Buhranlarımız* adlı kitapta ikinci eser olarak yayınlanmıştır.⁴²⁴ O dönem üç kez yayınlanan eser ile Paşa; Batı kurumlarının körü körüne alınıp, Osmanlı idari ve sosyal sistemine uygulanmasının yanlış olacağını anlatmıştır. Nitekim ona göre Batı'nın kendisine göre oluşturduğu bu siyasal ve toplumsal sistem Osmanlı Devleti'nin yararına olmayacak, aksine zararına olacaktır. Paşa sadece yenilik yapmak amacıyla her türlü değişikliği

⁴²¹ Ercan Yıldırım, "İslâmcı Hareketin Özgün Fikir Adamı: Said Halim Paşa", *Umran Dergisi*, 12 (2003), s. 60-76.

⁴²² Bostan, *Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa*, s. 111.

⁴²³ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s.230-232; Mehmed, *Ta'assub*, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul 1333.

⁴²⁴ Said Halim Paşa, "Mukallidliklerimiz", *Buhranlarımız*, Şems Matbaası, İstanbul 1919.

uygulamaya razı olmanın özü itibarıyla yenilik sayılmayacağına da dikkat çekmiştir. Dolayısıyla bu tür uygulamalarda toplumun yapı taşlarının dikkate alınması gerektiğini ifade etmiştir. Aynı zamanda toplumsal yapıların uyum sağlayamayacağı uygulamaların devleti çökme tehlikesine maruz bırakacağını da vurgulamıştır.⁴²⁵

Paşa'ya göre Osmanlı Devleti ortaya konulabilecek en uygun siyasal politika uygulamasını tarihten bu yana gelen anlayış farklılıklarını dikkate alarak belirlemelidir. Nitekim bu şekilde hareket edilmesi, Osmanlı Devleti'nin Batı medeniyetinden siyasal ve toplumsal alanlarda en iyi şekilde faydalanması demektir.⁴²⁶ Dolayısıyla eğer farklar dikkate alınmaksızın bunun tersi bir anlayışla faydalanılma yoluna gidilirse, siyasal ve toplumsal sistemin hiç umulmadık risklerle karşılaşmasına zemin hazırlanmış olacaktır. Paşa'ya göre bu durumun sebebi; Batı Medeniyetinin bugünkü hale gelmeden önce kat ettiği tarihi süreçlerle, Doğu medeniyetinin başından geçen evreler arasında büyük farklılıkların olmasıdır.⁴²⁷ Bu bakımdan eser taklitçiliğin yanlış bir şey olduğunu vurgulamakta, diğer sahalarda olduğu gibi idare hukukunda da Müslümanların müstakil bir şekilde kendi değerlerini üretmesi gerektiğini savunmaktadır.

2.4.3. Meşrutiyet

Said Halim Paşa'nın yine "Mehmed" ismiyle kaleme aldığı bu eser İstanbul Araks Matbaasınca hicri 1329, miladi ise 1911 yılında basılmıştır. Bu eserin birkaç bölümü "Sebilürreşad Dergisi"nde de yayınlanmıştır.⁴²⁸

Paşa bu kitabında Kanun-i Esasi'nin Osmanlı tarihindeki en mühim olaylarından biri olan II. Meşrutiyet'in ilanına katkısını değerlendirmiştir. Bunu yaparken de Kanun-i Esasi ile II. Meşrutiyete kadar uzanan dönemi ve bu dönemin aktörlerini detaylı olarak ele almıştır. Eserinde ortaya konan yeniliklerin toplumsal etkileri üzerinden değerlendirmelerde bulunmuş, meşrutiyet yanlılarıyla Abdülhamid'in padişahlığındaki vekillerin Kanun-i Esasi etrafında toplandığını belirtmiştir. Bu durumun iki ayrı düşüncenin mensuplarının bir araya gelmesi bakımından garipliğine de dikkat çekmiştir.⁴²⁹

Paşa'nın bu eseri idari hukuku açısından önemli olan konuları ele almasıyla "*İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiye Risâlesi*" ile oldukça ilintilidir. Nitekim Osmanlı idare tarihinin dönüm noktalarından biri olan Kanun-i Esasi ve sonraki süreçler burada ele alınmıştır.

⁴²⁵ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 50-64.

⁴²⁶ Özalp, *Said Halim Paşa Bütün Eseleri*, s. 15-35.

⁴²⁷ Bostan, "Said Halim Paşa", s. 560.

⁴²⁸ Mehmet, *Meşrutiyet*, Araks Matbaası, İstanbul 1911, s. 1-40

⁴²⁹ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 28-68; Mehmet, *Meşrutiyet*, s.1-40.

2.4.4. Buhrân-ı İctimaimiz

Said Halim Paşa bu eseri sadrazamlık, yaptığı sıralarda kaleme almıştır. Eser ilk defa miladi 1916 hicri 1332 yılında Ahmed İhsan ve Şürekası matbaası tarafından “Mehmet” ismiyle basılmıştır.⁴³⁰ Külliyyat olarak “*Buhranlarımız*” içerisinde yer alan bu eser, “*Ta’assub*” adlı eserden hemen önce konumlanmaktadır. Eser aynı zamanda Sebîlürreşâd mecmuasının 1918 senesinde çıkardığı sayılarında da aynı şekil ve başlık atılarak yayınlanmıştır.⁴³¹

Said Halim Paşa bu kitabında Osmanlı toplumunda var olan ahlak, inanç ve kültür gibi değerlerin yozlaşmasına değinmiştir. Bunlara kanun ve nizam boşluğunun da eklenmesiyle Osmanlı Devleti’nin zor günler geçirdiğini, hatta sosyal ve idari yapısındaki sıkıntılardan dolayı yıkılma riskiyle karşı karşıya olduğunu ifade etmiştir. Sıkıntılar olarak da bazı dış sebepler, toplumsal ahlakın yozlaşması, halkın aydınlardan uzak kalması, aydınların kendi ülkesine ve milletine yabancılaşması, toplumun ve ailenin bozulması, bürokratların bilgisizliği ve yanlışları gibi hususları saymıştır.⁴³²

Paşa dönemindeki sorunlara çözüm mahiyetinde topluma liderlik yapacak bir gruba duyulan beklentiyi dile getirmiştir. Sosyal dokuyu güçlendirecek esasları ve yekpare şekilde bu esasları tertip eden İslâm dininin temel ilkelerine sahip çıkmayı savunmuştur. Osmanlı toplumunun ilerlemesine mâni olan maddi ve manevi unsurların izale olmasını bunlara bağlamıştır. Ayrıca ahlaki çöküşün durdurulması ve her kişinin kendisini düzeltmesi gerektiğini vurgulamıştır. Paşa bu kitabında bugün olduğu gibi o gün de gündemde olan kadının özgürlüğü konusundaki düşüncelerini de ifade etmiştir. Bu bakımdan toplumdaki feminist hareketlerin Osmanlı sosyal hayatına verdiği zararları ayrıntılı bir biçimde ele almıştır.⁴³³

Paşa’nın sosyolog tarafının ön plana çıktığı bu eser her ne kadar doğrudan idare hukukuna dair ifadelere yer vermese de sağlam ve sürekli bir idarenin var olabilmesi için gerekli unsurları ifade eder. Buna göre buradaki tespitler sosyal dokunun yeniden inşasını, ilerideki eserlerde idari yapının yeniden inşasını ele alması bakımından birbiri ile ilintilidir.

⁴³⁰ Bostan, *Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa*, s. 113.

⁴³¹ Said Halim Paşa, “Meşrûtiyet”, *Buhranlarımız*, Şems Matbaası, İstanbul 1919, s. 1-46; Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 152-200.

⁴³² Özalp, *Said Halim Paşa Bütün Eseleri*, s. 59-76.

⁴³³ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 152-200;

2.4.5. Buhrân-ı Fikrimiz

Said Halim Paşa'nın bu eseri de yine "Mehmet" adıyla yayımlanmış ve Ahmed İhsan ve Şürekası matbaasında basılmıştır. Eserin bir sonraki baskısı ise "Prens Mehmet Said Halim Paşa" ismiyle Sebilürreşad Kütüphanesi yayınları tarafından 1919'da İstanbul'da bir Hukuk Matbaasında yapılmıştır.⁴³⁴ Bu eser kitap olarak basılmadan önce Sebilürreşad Dergisi'nde kitap ismiyle aynı şekilde iki bölüm olarak yayımlanmıştır.⁴³⁵

Said Halim Paşa bu eserinde içinde yaşadığı toplumun ilerleyebilmesi için Batı'dan istifade edilmesi gerektiği iddialarını eleştirmektedir. Batı'ya duyulan hayranlığın sonucu olarak ortaya çıkan bu durumu; Batı'nın etkisi altına giren, benliğini yitirmiş aydın kesimin fikrî buhranları olarak değerlendirmiştir. Batı'nın her şeyine hayran olan bu kesimi; kendi toplumundan bihaber, Batı'nın da zihniyetini tam olarak idrak edememiş ve yol-yöntem bilmeyen kimseler olarak değerlendirmiştir.⁴³⁶ Yine toplumsal reform süreçlerine vakıf olunmadan ve kültürel açıdan konu analiz edilmeden kalkınmak uğrunda "sırf Batılılaşmak için Batılılaşma" şeklindeki fikrinin yanlış olduğunu da ifade etmiştir. O, kitabının ilerleyen bölümlerinde Batılılaşmanın öz kültür ve medeniyetimizi terk etmek olduğunu ifade etmiş, Batı kültür ve medeniyetinden istifade edilecekse bunun hangi şartlarda olabileceğini söylemiştir. Ayrıca var olan milli kültür ve medeniyet unsurlarının nasıl canlı tutulacağının yollarını da göstermiştir.⁴³⁷

Paşa bu eserinde doğrudan idare hukukuna dair ifadelere yer vermese de her alanda Batılılaşmayı eleştirmesi bakımından diğer eserlerde işlenen konulara destek mahiyetinde ifadelere yer vermiştir. Değişimin batılılaşmak olmadığını, değişim için öncelikle bir bilinç oluşturulması gerektiğini ifade etmiştir. Sonrasında burada genel olarak ifade edilen hususları ayrıntılarıyla konu konu ele almıştır. Bu bakımdan ele aldığımız "*İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiye Risâlesi*" adlı eser, bir bakıma Paşa'nın bu eserde ele aldığı konuların idare hukuku açısından detaylandırılmasıdır.

2.4.6. İnhitat-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye

Bu eser de yine "Mehmed" adıyla miladi 1334, hicri ise 1918'de Matbaa-i Âmire'de basılarak yayımlanmıştır.⁴³⁸ Eserin üst kapağında Muhammed yazmakta, arka kapağında ise Fransızca bir nüshasının olduğuna işaret eden bir ibare yer almaktadır. Eserde ele alınan konu

⁴³⁴ Prens Mehmet Said Halim Paşa, *Buhran-ı Fikrimiz*, Sebilürreşad Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 1918, s. 1-2.

⁴³⁵ Bostan, *Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa*, s. 113.

⁴³⁶ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve İctimai Hayatımız*, Çağdaş Kitap, İstanbul 2020, s. 107-142.

⁴³⁷ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 118-120.

⁴³⁸ İstanbul'da bulunan bir darphane.

da toplamda 31 sayfada tamamlanmıştır.⁴³⁹ *Buhranlarımız* külliyyatının içerisinde de paşanın bu eseri aynı başlık ve formla altıncı sırada basılmıştır.⁴⁴⁰

Paşa'nın bu eserindeki amacının geri kalmışlık nedenlerinin neler olduğunu belirlemek olduğunu görmekteyiz. Nitekim Müslümanların Dünya çapında geri kalmış olduğunun en yoğun hissedildiği dönemlerden biri, tam da Paşa'nın yaşadığı asır olmuştur. İşte bu çalışma Paşa'nın asrında açık bir şekilde görülen bu geri kalmışlığı önleme amacıyla kaleme alınmış ilmî bir çalışmadır. Paşa, kendine göre tespit edebildiği sıkıntıların ortadan kaldırılması için İslâmî kurallara azami derecede uyulması gerektiğini söylemiştir. Bunun yanında yüz yüze gelinen bu bunalımlı durumdan da ancak bu sayede kurtulunabileceği görüşündedir. Paşa'ya göre, toplum olarak İslâm Medeniyetine mensup olanların hepsi, İslâm kurallarına uygun hareket ettikleri sürece, geri kalmışlıktan kurtulabilecek ve kendi çözüm yollarını bulabileceklerdir.⁴⁴¹

Eserde ifade edilenlere bakıldığında Paşa'nın İslâm dinine olan bağlılığı açıkça görülmektedir. Paşa idari, siyasi, ekonomik ve sosyal hayatların tümünde bu kurallara uyulması gerektiğini söyler. Bu bakımdan Paşa'nın zaten kısa olan “*İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiye Risâlesi*”ni tam olarak anlayabilmek için onun bu gibi diğer risalelerini de okumak gerekmektedir. Nitekim Paşa bu eserinde idare hukukuna temel teşkil edebilecek pek çok şey söylemiştir.

2.4.7. İslâmlaşmak

Said Halim Paşa'nın bu eseri 32 sayfa halinde miladi 1918, hicri ise 1337 yılında Darul Hilafe-Hukuk Matbaasında basılmıştır.⁴⁴² Eser cumhuriyet sonrasında bazı ilmi çalışmalara konu olmuş, sadeleştirmeler yapılarak kitap halinde de yayınlanmıştır.⁴⁴³

Paşa bu eserine İslâmlaşmak ile ne kastettiğini ifade ederek başlamıştır. Bunun için de öncelikle bu kavramın tahliline yer vermiştir. Ona göre İslâm, siyasal ve sosyal yapıya dair ilkeleri olan bir dindir. Yalnızca inanç ve ahlakın anlatılmadığı idare hukuku gibi pek çok disiplinin belirli bir düzen içinde ortaya konduğu bir sistemdir. Bu bakımdan siyasal, sosyal ve dini içerikler birbirini tamamlayan ve destekleyen ilkeler halinde verilmiştir. Dolayısıyla İslâm tüm insanların ihtiyaçlarına yetecek evrensel nitelikte bir dindir ve başka sistemlerden bir şeyler almak yerine ondaki ilkeleri bulmak ve uymak gereklidir.

⁴³⁹ Said Halim Paşa, *İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye*, Matbai Amire, İstanbul 1916, s. 1-31.

⁴⁴⁰ Hanefi Bostan, *Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa*, s. 114; Asli kaynak için bkz. Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, Şems Matbaası, İstanbul 1919.

⁴⁴¹ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 260-320.

⁴⁴² Said Halim Paşa, *İslâmlaşmak*, Darulhilafe Hukuk Matbaası, İstanbul 1918, s. 1-32.

⁴⁴³ Bostan, *Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa*, s. 114; İsmail Kara, “İslâmlaşmak” *Fikir ve Sanatta Hareket*, 11-12 (1980), s. 11-12

Said Halim Paşa bu düşüncelerinin üzerine eserinin sonlarına doğru İslâm'ı en büyük insanlık dini şeklinde ifade etmiş ve onun her bakımdan yeterli olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Bu konuda Mehmed Akif Ersoy, onun bu görüş ve tespitlerinin İslâmcı düşünürlerce de desteklendiğini makalesinde belirtmiştir.⁴⁴⁴

Paşa'nın bu risalesi ele aldığımız “*İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiye Risâlesi*” adlı çalışmasından hemen önce yayınlanmasından dolayı onunla oldukça ilgilidir. Paşa adeta bu eserinde konuya girizgâh yapmıştır. İslâmlaşmanın her alanda olması gerektiğini önce burada ifade etmiş, sonrasında idare hukuku özelinde konuyu bir sonraki eser olan ele aldığımız risaleyle detaylandırmıştır.

2.4.8. İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiye Risâlesi

Said Halim Paşa bu eserini Malta sürgünündeysen kaleme almıştır. Eser ilk defa 1921 senesinde “*Les institutions politiques dans la société Musulmane*” adıyla Roma'da yayınlanmıştır. İkinci yayınlanışı ise 1922 yılında “*Orient Occident*” dergisinde “*Notes Pour Servir a la Reforme de la Société Musulmane*” başlığı altında Fransa'da olmuştur.⁴⁴⁵ Eser 1922 yılında Mehmet Akif Ersoy tarafından Fransızcadan Türkçe'ye çevrilmiştir. Aynı yıl Sebîlürreşâd mecmuasının 19 ve 20. ciltlerinin farklı sayılarında neşredilmiştir. Ancak “*Millî İradenin Hakimiyeti*” başlığı altındaki bölüm Osmanlıca'ya çevrilmemiş ve neşredilmemiştir.⁴⁴⁶ Eser 1927 yılına gelindiğinde ise Pikthall tarafından İngilizce'ye çevrilmiş, “*Islamic Culture*” adlı bir dergide “*The Reform of Muslim Society*” başlığıyla yayınlanmıştır. Yine 1927 yılında “*Cema'atu'd- Da've ve Tebligi'l İslamî*” tarafından Urduca diline çevirisi yapılmış ve Hindistan'da da yayınlanmıştır.⁴⁴⁷

Said Halim Paşa'nın bu eseri üçüncü bölümde ayrıntılı olarak ele alınacağı için burada bu kadar bilgi vermekle yetiniyoruz.

⁴⁴⁴ Mehmet Akif Ersoy, *Modernleşmek mi İslâmlaşmak mı?*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 180- 186.

⁴⁴⁵ Bostan, *Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa*, s. 116.

⁴⁴⁶ Said Halim Paşa, “İslâmda Teşkilât-ı Siyâsiyye”, *Sebîlürreşâd Dergisi*, 19-20 (1920), s. 493,496,498,501.

⁴⁴⁷ Bostan, “Said Halim Paşa”, s. 557-560.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLÂM'DA TEŞKİLAT-I SİYASİYE RİSALESİ VE İDARE HUKUKU

3.1. Risale'nin Özellikleri

Said Halim Paşa'nın son eseri olarak bilinen bu çalışma, temelde Batı medeniyeti ile İslâm medeniyetinin sosyal ve kurumsal açıdan farklı özelliklere sahip olduğunu ortaya koymak için yazılmıştır. Esere Batı'da olan kurumların bir kısmının veya hepsinin olduğu gibi alınmasını savunan kimselerin eleştirilmesiyle başlanmış, bu yapılırken de Doğu ile Batı arasındaki farkın dini temellerine işaret edilmiştir.⁴⁴⁸ Bunun yanında İslâm devletlerinin sosyal yapısı incelenmiş, Müslümanların siyasi ve sosyal kurumları olması gerektiği şekilde önerilerle ele alınmıştır. Said Halim Paşa bu önerilerden bazılarında; devlet reisinin halk tarafından seçilmesini, Meclis-i Meb'ûsân üyelerinin halkın önde gelen kimselerinden oluşmasını ve bu meclisin hükümetin icraatlarını denetlemesini önermiştir.⁴⁴⁹

Paşa eserini kaleme alırken yalnızca eleştiri yapma amacı taşımamış aynı zamanda bazı sorunlara çözüm önerileri getirmeyi de amaçlamıştır. Müslümanların içine düştüğü zor durumdan kurtulmalarını, İslâm dininin ana gayelerini daha iyi anlayıp onları en güzel şekilde tatbik etmelerine bağlamıştır. Bu bakımdan bu eser; İslâm dininin hükümleri ve bu hükümlerin uygulanmasının ne anlam ifade ettiği, Milli hakimiyet meselesini hangi şekilde anlamak gerektiği, İslâm milletlerin birliği ve beraberliği, İslâm dünyasının geri kalma sebepleri ve bunlardan kurtulmanın çarelerini ele almıştır.⁴⁵⁰

İslâm devletlerinin toplumsal ve siyasi meselelerine çözüm arayan Paşa, Batı medeniyetinde bulduğu muhtemel çözümleri, İslâm dininin ve medeniyetinin ortaya koyduğu dünya görüşü çerçevesinde değerlendirmiştir. Bu bakımdan iki medeniyetin de siyasi ve toplumsal açıdan kurumsallaşmasının birbirinden farklı olduğunu ifade etmiş, ancak bazı konularda onlardan istifade edilebileceğini söylemiştir. Kendi medeniyetimizde çözümü var olan konularda öncelikle onun tercih edilmesi gerektiğini ifade etmiş, her konuda Batı'yı örnek almak isteyenleri eleştirmiştir. Örneğin; İslâm'ın ortaya koyduğu idari anlayışta devlet başkanının önce Allah'a, sonrasında halkına karşı sorumlu olduğunu belirtmiştir. Oysa Batı'da bu durumun böyle olmadığını, idarecinin doğrudan halka karşı sorumlu olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla İslâm idare hukukunda devlet başkanının yapacağı her işte ve

⁴⁴⁸ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 403.

⁴⁴⁹ Bostan, "Said Halim Paşa", s. 559.

⁴⁵⁰ Ahmet Özalp, *İslâm ve Batı Toplumlarında Siyasal Kurumlar*, Pınar Yayınları, İstanbul 2019, s.1-76.

ıslahatta bu durumu gözetmesi gerektiğine dikkat çekmiş, Batı'daki gibi bir anlayışın İslâm medeniyetinin idare anlayışıyla uyuşmayacağını bildirmiştir.⁴⁵¹

Said Halim Paşa bu risalesinde kendisinin kısaca değindiği meselelerin, aslında daha detaylı olarak ele alınması gerektiğini de ifade etmiştir. Paşa; İslâm dinini benimsemiş bir toplumda siyasi teşkilatlanma hakkında bir bakış açısı oluşturmayı hedeflemiş, Batı medeniyetinin siyasi rejimine imrenen ve bunları bilinçsizce almak isteyen İslâm toplumunu bu konuda uyarmaya çalışmıştır.

Bu eser günümüzde pek çok yazar tarafından ele alınmış, müstakil veya kitap bölümü olarak yayınları yapılmıştır. M. Ertuğrul Düzdağ'ın, “*Buhranlarımız ve Son Eserleri*”⁴⁵² isimli çalışması bu çalışmaların ilklerindendir. İsmail Kara'nın “*Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi*”⁴⁵³ adlı eserinin ilk cildinde de bu eserin sadeleştirilmiş şekli yer almaktadır. Vahdettin Işık “*Said Halim Paşa Külliyyatı*”⁴⁵⁴ adlı eserinde Paşa'nın tüm eserlerini çevirileri ve tıpkı basımıyla ele aldığı gibi bu eserini de ele almıştır. Ayrıca M. Ahmet Özalp tarafından “*İslâm ve Batı Toplumlarında Siyasal Kurumlar*”⁴⁵⁵ adıyla müstakil olarak yayınlanmıştır.

3.2. *İslâm’da Teşkilât-ı Siyâsiye Risâlesi’nin İslâm İdare Hukuku Açısından Değerlendirilmesi*

Said Halim Paşa'nın bu eseri ilk olarak 23 Şubat 1919 yılında “*İleri Mecuası*” adlı bir derginin 1459 numaralı sayısında yayınlanmıştır.⁴⁵⁶ Derginin hemen girişindeki yazıda, Paşa'nın eserine yer vermeden önce, Batı'nın gösterişine ve ihtişamına aldanmadan yayın yapan dergilerin azlığından şikâyet edilmiştir. Buna karşın Esat Fuat Bey gibi dönemin bazı şahsiyetlerinin yaptığı olumlu çalışmalardan bahsedilmiş, bu eserin yayınlanmasındaki katkılarından dolayı da övülmüştür. Sonrasında “*İslâm Toplumunun Düzenine Dair Yazılmış Bazı Veriler*” başlığı altında, İslâm toplumunun Batı medeniyetinin kültürel olarak boyunduruğuna girmemek için mücadele ettiğinden bahsedilmiştir. Yine bu başlık altında bazı münevverlerin anlayışsızlığından yakınılmış, Batı'nın idari teşkilatı ve sosyal yapısını olduğu gibi alma düşüncelerinin yanlış olduğunu ileride de detaylandırılacağı üzere belirtilmiştir. Nitekim bu durumun olanaksız olduğu İslâm dininin toplumda hâkim olan şekliyle birlik ve bütünlüğü sağlayan bir unsur olmasıyla açıklanmıştır. Böylece İslâm'ın yalnızca ibadet edilirken kendisinden istifade edilen bir unsur gibi lanse edilmesinin önüne geçilmek istenmiştir.⁴⁵⁷

⁴⁵¹ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s.405-407.

⁴⁵² Düzdağ, *Said Halim Paşa Buhranlarımız ve Son Eserleri*, s.139-153.

⁴⁵³ Kara, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi I*, s.145.

⁴⁵⁴ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s.399-421.

⁴⁵⁵ Özalp, *İslâm ve Batı Toplumlarında Siyasal Kurumlar*, s.36-59.

⁴⁵⁶ Said Halim Paşa, “İslâm’da Teşkilât-ı Siyâsiye”, *İleri Mecmuası*, 1459 (1919), s.1-8.

⁴⁵⁷ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 401.

Said Halim Paşa'nın eserine yer verilmeden önce İslâm toplumlarında olduğu gibi Batı toplumlarında da sosyal ve idari yapının dinle ilişkili olduğu vurgulanmıştır. Nitekim *“her yol Roma'ya müntehî olduğu gibi âlem-i İslâm'da da bütün tarîklerin Mekke-i Mükerreme'ye vâsıl olacağı”* burada ifade edilmiş, buna göre Müslümanlar eğer refah ve kurtuluş istiyorlarsa İslâm'ın hükümlerine sarılmaları ve onu hakkıyla yaşamaları tavsiye edilmiştir.⁴⁵⁸ Zira burada ifade edildiğine göre Hristiyan toplumların meydana getirdiği idari yapı, Müslüman topluluklarında her ne kadar İslâm toplumunun yeniden güçlenmesini arzu etseler de yanlış uygulanmaktadır. Paşa'ya göre bu durum yıllarca Hz. Peygamber'in ümmeti olan toplumların yabancı baskısı altında kalması dolaysıyladır.⁴⁵⁹

Son kısımlarda ise dergide ele aldığımız risaleyi yayınlama amacı açıkça şu şekilde ifade edilmiş ve sonrasında ilgili risaleye geçilmiştir.

*“Bugün şurada yapmak istediğimiz şey; mevzu-i bahs eylediğimiz zihniyete hâkim olan hatayâyı irâe ve tashihle medîne-i [medeniyet-i] İslâmiye'nin, ahlâkî ve ictimâ'î nokta-i nazardan Garb âlemine imrenmeye hiçbir sûretle muhtaç olmadığını ve iş bu âlemden öğreneceği hiçbir şey bulunmadığını, hatta şu iki nokta-i nazar pîş-i i'tibâra alınınca, bilakis âlem-i Hristiyâniyet'in mekteb-i İslâmiyet'e girerek ders-i hakikat alması lâzım geleceğini ispat etmekten ibarettir.”*⁴⁶⁰

*“Bir mâhiyet-i müte'âliye arz eden bu mes'ele-i mühimme hakkında fikr-ü vicdanları en sarîh ve kat'î surette tenvîr etmek için ise, İslâmiyet'in vücûda getirmiş olduğu eser-i içtimâînin ne olduğunu vâzihan göstermekten daha iyi bir vâsıta olamaz; Zîrâ, böyle bir hareket, vatandaş ve dindaşlarımıza ispat edecektir ki, âlem-i İslâm için lâzım olan inkılap, bütün Müslümanların, dîn-i mübînimiz tarafından talim edilen kavânîn-i âliyeyi daha iyi anlayıp daha iyi tatbîk etmeleri kaziyesine ve yalnız bu noktaya inhisar eder.”*⁴⁶¹

3.2.1. İslâmiyet'in Vücûda Getirdiği Eseri İctimâ'î

Said Halim Paşa bu bölüme İslâmiyet'in ortaya koyduğu bütün toplumsal yararların ancak onun hükümlerinin tam olarak uygulanmasıyla ortaya çıkacağını söyleyerek başlamıştır. İslâm dininin kurallar bütününü ise yüce Allah'ın insanlara gönderdiği din ve Hz. Peygamber'in insanlara öğrettiği dini, ahlaki ve tabii bilgiler olarak tanımlamıştır. Bu dinin kurallarına uygun davranıldığında tüm tabiat, ahlak ve toplumsal kurallara uygun davranılmış olacağını ifade etmiştir. Nitekim İslâm dininin buyrukları ilahi kaynaklı olduğu için insan

⁴⁵⁸ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 403.

⁴⁵⁹ Ömer Hakan Özalp, “Said Halim Paşa'nın İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiye” Risâlesinin Bilinmeyen Bir tercümesi”, *Kutatgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 5 (2004), s. 243-244.

⁴⁶⁰ Paşa, “İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiye”, 1459 (1919), s. 2.

⁴⁶¹ Paşa, “İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiye”, 1459 (1919), s. 2.

tabiatına en uygun olan dindir. Paşa'ya göre toplumda İslâm hükümleri uygulanırsa; eşitlik, gerçek hürriyet, toplumsal dayanışma ve yardımlaşma tamamıyla gerçekleşecektir. Böylelikle toplum ulaşması istenen en doğru ve yüksek merteye olan toplumsal gaye yerine getirilmiş olacaktır.⁴⁶²

Said Halim Paşa insanların ve tüm canlıların bazı tabiat kurallarına bağlı olduğu ve bunlara uymadan yaşayamadığı gibi toplumsal hayatta da bazı uyulması gereken kurallar olduğunu ve bunlara uyulmadan da toplumsal hayatın yaşanamayacağını belirtir. İnsanın bu kuralları arayıp bulması ve bu konuda düşünmesi gerektiğini ifade eder. Sonrasında ise şunları zikrederek bu kuralların İslâm dininde insanlara sunulduğunu, insan ürünü olanların yerine bunların tercih edilmesi gerektiğini söyler:

“İslâmiyet, hiçbir ferdin, sırf kendisi gibi bir insan olan hemcinsinin mahsûl-i zekâ ve meramı olan ahkâm ve kavâid-i keyfiye ve şahsiyeye mutî’ olmak mecburiyetinde bulunmadığını, hatta, iş bu hüküm ve nüfûz, en gâlip ve kâhir bir ekseriyet tarafından dahi sudûr etse, yine içine ferdî efkâr ve ihtiyârât karışacağından, mutâ olmak lâzım gelmeyeceğini anlamış ve Binâen-‘aleyh ben-î beşerî, ancak Hâlik-ı A‘zam’ın kavânîn-i tabî’iye ile münkeşif ve müncelî olan irâdet ve fermanına tâbi kılmıştır. Bu sûretle İslâmiyet, kendisinin dem-i zuhûr ve te’essüsüne kadar uzviyet-i ictimâ’iyenin teşekkülünde insanlara rehberlik edip birçok hatâyâ ve ebâtıl ile mâlî olan “ihtiyâriyet” ve “akliyet” prensiplerine tahakküm etmiştir. İnsanları, ihtiyâcât-ı tabî’iyelerini istîfâ için mahsûl-i vehm ü hayâl olarak icat eyledikleri esâsât-ı muhayele ve mevhûmenin taht-ı esaretinden kurtararak, kendilerine ahlâkî, ictimâ’î ve siyasî zeminlerde te’mîn-i nizâm u inzibat eylemek imkânını vermişlerdir.”⁴⁶³

Sait Halim Paşa, İslâm dininin getirdiği hükümlerin mutlak itaate layık olduğunu ifade etmektedir. Çünkü ona göre bütün tabiat ve cemiyet kuralları onda en doğru şekilde mevcuttur ve yüce Allah onun doğru şekilde anlaşılması için Hz. Peygamber’i göndermiştir. Bununla beraber ona göre İslâmiyet “rasyonalizm” gibi düşünceyi felce uğratan ve maddenin doğal surette ortaya çıkışını perdeleyen düşünme şekillerinden tamamen ayrı ve yeni yollar açmıştır. Dini ve sosyal hayata ilişkin tüm kuralları ona inananlar tarafından tabiatüstü kabul edilmiş ve onlara tâbi olunmuştur. Paşa, sırf bu sebeple bu kimselerin mutaassıp kabul edilmelerinin yanlış olduğunu ifade etmektedir. Zira bu kimselerin inandığı hususların pek çoğunun doğruluğu açıkça ortadadır ve bunların talimi Hz. Peygamber tarafından yapılmıştır. Kaldı ki

⁴⁶² Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 403.

⁴⁶³ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 407.

Paşa İslâm'ın hükümlerinde herhangi bir doğa üstülük ve insan tabiatına aykırılık olmadığını söyler.⁴⁶⁴

Paşa, insanların teknolojik ve tabiatla ilgili kuralları keşfe ve değerlendirmeye yüksek kabiliyetleri olsa da onların niçin toplumsal ve ahlaki kuralları tespitte başarılı olamadığı sorusunu sorar. Cevap olarak da teknolojik kuralların insanların tecrübesine ve gözlemine daha yakın olan nesnel bilgilerden oluşmasını verir. Bunun yanında toplumsal ve ahlaki kuralların ise tamamen öznel değerlerden oluştuğunu bu yüzden tespitte başarısız olduğunu söyler. Ona göre çözüm İslâm dini gibi ilahi kaynaklı bilgiler ve değerlerdir. Zira her ne kadar insanoğlu toplumsal hayatla ilgili kurallar belirlemeye çalışsa da bunu başaramayacaktır. Belirlediği kurallarda daima şaibeler bulunacak ve hatalar yapacaktır. Çünkü Paşa'ya göre insan hem içinde bulunduğu dünya hayatını yaşayıp hem de onu gözlemleyerek çıkarım yapmaya muktedir değildir. O, bu duruma en güzel örnek olarak da en gelişmiş millet olarak ifade ettiği Batı'yı örnek verir. Batı her ne kadar çok çalışarak tabiat kurallarını bulup çıkarsa da ahlaki ve toplumsal kuralları keşfe mazhar olamamıştır. Hatta Paşa'ya göre onlar bu kuralları hiç bulamayacaklardır. Zira insanların kendi başlarına bulmaları imkânsız olan bu toplumsal kuralları Hz. Peygamber insanlara talim ettirmiştir. Hz. Peygamber aynı zamanda tabiat kurallarını da kendisi bulması için insanları teşvik etmiştir.⁴⁶⁵

Sonuç olarak bu bölümde ele alınan konu, Said Halim Paşa'nın koyduğu başlıktan da açıkça anlaşılacağı üzere “İslâm dininin meydana getirdiği toplumsal eser”dir. Paşa'ya göre toplumsal hayatın her alanı ancak itiraz edilemez bir güç tarafından konulan kurallarla idare olunabilir. Bu da ancak ve ancak Cenab-ı Hakk'ın kelamıyla mümkün olur. Yine Paşa, yalnızca sosyal ve ahlaki kurallarla bir toplumun gerçek mutluluğa erişmeyeceğini, tabiat ve fen kurallarına da fevkalade ilgi gösterilmesi gerektiğini belirtir. Bunun da aslında İslâm diniyle bize gösterildiğini ve bu konuda teşvik edildiğimizi ifade eder. Tabii Paşa'nın ifadelerinden anlaşılan husus, İslâm hükümlerinin idare hukuku da dahil olmak üzere her alanda uygulanması gerektiğidir.⁴⁶⁶ Nitekim buradaki genel bazı ifadelerden sonra hem Batı hem de İslâm toplumlarının idaresi hakkında pek çok şey söylenecektir.

3.2.2. Hâkimiyet-i Millîye

Said Halim Paşa bu bölüme “*Yanî, milletin arzu ve meramını her zaman hâkim ve gayr-i mes'ûl telakki etmek prensibi...*” olarak tanımladığı “hâkimiyet-i millîye” düşüncesinin yanlışlığını ifade ederek başlamıştır. Ona göre bu düşünce, Müslümanların İslâmiyet gibi bir

⁴⁶⁴ Özalp, “Said Halim Paşa'nın İslâm'da Teşkilat-ı Siyâsiye” Risâlesinin Bilinmeyen Bir tercümesi”, s.246.

⁴⁶⁵ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 409.

⁴⁶⁶ Özalp, “Said Halim Paşa'nın İslâm'da Teşkilat-ı Siyâsiye” Risâlesinin Bilinmeyen Bir tercümesi”, s. 248.

din tarafından hazır olarak verilmiş ve talim edilmiş kurallar bütününe bırakmak dolayısıyla hatalıdır. Nitekim ona göre her ne kadar “hâkimiyet-i millîye” düşüncesi yanılmaz kabul edilse de bu durum böyle değildir ve bu anlayış amacına çoğu toplumda ulaşamamıştır. Ayrıca bizdeki aydınların bu düşünceye hayran kalmaları Batı’nın içinde bulunduğu refah ve gelişmişlik dolayısıyladır. Onların bu düşünceleri yanlış bir tespitin sonucudur ve savundukları bu görüşü yalnızca şekilsel olarak bilmektedirler. Paşa’ya göre İslâm hükümlerinin yerine bu düşüncenin hâkim kılınmak istenmesi ise doğru değildir. Çünkü insanların kendi kendilerine mevcut varsaydığı durumlarla sosyal ve idari konularda sonuca varılamaz. Paşa’ya göre bu düşünce Batı’da ortaya çıkmış ve uzun bir dönem hâkim olmuş kiliseci ve kraliyetçi düşünceler gibi batıldır. Amacı tıpkı onlar gibi iktidarı ele geçirmek ve yönetimde belirli bir azınlığı söz sahibi yapmaktır.⁴⁶⁷

Paşa’ya göre “hakimiyeti millîye” kendisinden önceki idari sosyal sistemleri şekillendiren yöntemlerin en gelişmişidir. Ancak bu yöntem de diğerleri gibi bir gelişmenin sonucu olarak ortadan kalkacaktır. Zaten ona göre bu sistem çok da iyi bir sistem değildir. Çünkü ona göre “...hâkimiyet-i millîye demek, ekseriyetin kendi efkâr u ‘âmâlini ekalliyete cebren kabul ettirmesi demektir.” Nitekim pek büyük bir çoğunluğa rağmen azınlıkta kalan seçilmişler milletin istek ve arzularına tercüman olma konusunda yetersiz kalacaklardır. Paşa’nın bu konuda değindiği bir diğer husus da bu prensibin eski zamanlarda Batı medeniyetinde görülen ruhban sınıfına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmış olduğudur. Nitekim ruhban sınıfının çoğunluğun hakkını gasp edencesine millete tahakküm etmesi, sonrasında milletin de onlardan böylelikle intikam almasına sebep olmuştur. Paşa’ya göre bu mücadele ileriki dönemlerde de devam edecek ve ruhban sınıfı da kendilerine yapılanın intikamını tekrar hakimiyet kazanma yoluyla almaya çalışacaktır.⁴⁶⁸

Said Halim Paşa tüm bunları söyledikten sonra “hakimiyeti millîye” umdesine karşı olmadığını şu şekilde ifade etmiştir:

*“Mesrûdât-ı ânîfeden anlaşılmasın ki, arzu ve âmâl-i milletin hiçbir ehemmiyeti olmadığı davasında bulunuyoruz. Bilâkis, ancak bu esâsın bir hadd-i makul ve meşru dairesinde tecellisidir ki, sa’âdet-i ictimâiyeye hâdim olur ve bu ise, ancak te’sîsat-i ictima’iye ve ahlâkiyenin kavânin-i kevnîye ile hem-âhenk bulunmasına tevakkuf eder. Bu gâyeye vusûl için de, hâkimiyet-i şer’i kabul ile hâkimiyet-i millîyeyi öteki esâs-ı âlî ve metîn’e hâdim ve muti kılmalıdır.”*⁴⁶⁹

⁴⁶⁷ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 410-411.

⁴⁶⁸ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 411.

⁴⁶⁹ Özalp, “Said Halim Paşa’nın İslâm’da Teşkilat-ı Siyâsiye” Risâlesinin Bilinmeyen Bir tercümesi”, s. 249.

Görüldüğü gibi burada Paşa, milletin hakimiyeti her ne kadar mutlak doğru ve gelişmenin yegâne sebeplerinden varsayılsa da öncelikle tatbik ve takip edilecek bu hususu derinlemesine ele almaktadır. Kendisi gibi yapmayan ve arka planını hakkıyla incelemeyen çağdaşlarını da eleştirmektedir. Bu hususla ilgili görüşlerini sonlandırırken de “hakimiyeti milliye” anlayışının ancak belirli şartlarda kabul edilebileceğini ifade etmektedir. Nitekim yukarıda ifade edildiği üzere Paşa’nın tespitleri ve öne sürdüğü şartlar bunu gerekli kılmaktadır.

3.2.3. Hâkimiyet-i Şer‘iye Umdesinin Neticesi

Said Halim Paşa bir önceki başlıkta Batı medeniyetinde ortaya çıkan ve bazı Müslüman aydınların çok fazla ilgi gösterdiği “hakimiyeti milliye” düşüncesini pek çok açıdan tenkit etmişti. Bu başlıkta ise İslâmî hükümleri uygulanmanın yararlarından ve öneminden bahsetmiştir. Paşa bu bölümde saydığı hususların benzerlerini ilk bölümde de ifade etmiş olduğundan olsa gerek, bu bölümü kısa tutarak yaklaşık on dokuz satırlık bir paragrafta konuyu bitirmiştir.

Paşa bölüme başlarken şunları ifade etmiştir. *“Bu umdenin vereceği netâyic bir ehemmiyet-i azîme ve siyâsiyeyi hâizdir; Zîrâ, şu suretle tevellüd edecek bir cem‘iyet-i cedîde tamamen yeni temeller üzerinde yükseleceği gibi cem‘iyât-ı sâireden de tamamen ayrı bir şekil ve şemâil irâe eyleyecektir. İslâmiyet’in husûle getirdiği eser-i içtimai, en geniş ve en tabii manasında olmak şartıyla, hürriyet ve müsavat esasları üzerine müesses bir cemiyet-i beşerîye tesisidir.”*⁴⁷⁰

Paşa yukarıdaki ifadelerinden sonra İslâm hükümlerinin hâkim olduğu toplumlarda birlik ve beraberlik ruhunun güçlü olacağı, insanlık tarihinin örnek yardımlaşma ve dayanışma yaşantısının sergileneceğini ifade edilmiştir. Ayrıca dört yüz milyon kişinin (o günler için) eşi benzeri görülmemiş bir birlik ve beraberlik örneğini bu yolla ortaya koyduğuna vurgu da yapılmıştır. İslâm hükümlerinin uygulanmasının bir başka faydası olarak da hâkim olan siyasi güce verilen tam destek ve yetkiler sayılmıştır. Şahısların yapıp ettiklerinden dolayı bu hükümlerin değersizleşmeyeceği de ifade edilmiştir.

Paşa son olarak da şu ifadeleri kullanmış ve İslâm hükümlerinin ne gibi faydaları olduğunu açıkça ifade etmiştir:

“İslâmiyet, insanların tarîk-i tekâmül ve inkişafına çıkan binlerce mevânî ‘ve müşkîlatı âdeta bir kuvve-i i‘câzkârâne ile yıkıp devirmiştir ve gayet parlak bir medeniyete imkân-ı

⁴⁷⁰ Işık, Said Halim Paşa Külliyyatı, s. 413.

tevellüt bahş eylemiştir ki, âsâr-ı bâhiresi asırlardan beri âlem-i insâniyeti tenvîr ile ona ilmi, adâleti, akl-u hikmeti talim eyliyor.”⁴⁷¹

İdare hukukunun akıl, bilim ve adalet temeli üzerine dayandığının bilincinde olan Said Halim Paşa, bu hususta kesin olarak İslâm hükümlerinin hakimiyetinden yanadır. Nitekim bu hükümleri, insanlığın gelişmesi ve en iyi şekilde hayatını sürdürebilmesi için yegâne kaynak olarak görmesi buna işaret etmektedir. Zaten çalışmamızın ilerleyen bölümlerde de bu husus Paşa tarafından müstakil olarak tekrar ele alınacaktır.

3.2.4. Devre-i Hezâl u İnhitât

Said Halim Paşa bu bölümde İslâm medeniyetinin içinde bulunduğu durumu ele almaktadır. Bunu yaparken oldukça gerçekçi ve açık sözlüdür. Nitekim kendisi “*Her ne kadar, âlem-i İslâm, kendisini i’lâ eden dîn-i mübîne lâ-yezâl ve tezelzül-nâ-pezîr bir râbita-i kaviye ile merbût ise de, iki asırdan beri medeniyet-i İslâmiye bir inhitât-ı küllî içinde bulunuyor.*”⁴⁷² ifadelerini kullanmıştır. Paşa burada Müslümanların her ne kadar hâlâ İslâm dinine bağlı olduğunu söylese de iki asırdır İslâm medeniyetinin toplu olarak bir çöküş ve gerileme halinde olduğunu ifade etmiştir. İslâm dini geçmişte olduğu gibi bugün aynı sonuçları vermiyor yani toplumun gelişim ve refahını temin etmiyorsa bunun sebebinin Müslümanlar olduğunu söylemiştir. Hatta İslâm ilerlemenin önünde bir engel olarak görülüyorsa bu durumun da onun hükümlerini hakkıyla anlayamama ve yaşayamamadan kaynaklandığını söylemiştir.

Paşa sonrasında “*Şimdi kendi kendimize soralım: Âlem-i İslâm’ın gösterdiği inhitât neye münhasırdır? Ahâli-i Müslime’nin geçen zamanlarda olduğu kadar bugün hüsn-i ifa edemediği vezâif-i İslâmiye neden ibarettir?*” ifadeleriyle sorduğu sorunun cevabını açıklamaya başlamıştır. Paşa cevap olarak; her ne kadar İslâm dünyasında toptan bir zayıflık görünse de Müslüman milletlerin hürriyet, eşitlik ve yardımlaşma konularında hâlâ iyi olduğunu ifade etmiştir. Bununla beraber İslâm dinine mensup farklı ırklar arasında bir ayırım veya günden güne artan bir çekişme olmadığını da söylemiştir. Batı’nın ise bu konuda oldukça geride olduğunu, onların bir aldatma yarışı ve toplumsal kaos içinde bulunduğunu söylemiştir. Ayrıca Batı (o günler için) günden güne artan bir iktidar mücadelesi içindedir. Bu durumda halkın hakkının ve hukukun göz ardı edilmesine, şiddet olaylarının git gide artmasına sebep olmaktadır. Paşa cevabın devamında İslâm milletlerinin sorunu olarak idari

⁴⁷¹ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 413.

⁴⁷² Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 413.

yapıyla bağlantılı olan iktisadi koşulların oldukça kötü olduğunu söylemiş, bu hali “asıl yara” olarak vasıflandırmıştır.⁴⁷³

Paşa yukarıdaki ifadelerin ardından Batı ve Doğu medeniyetlerinin bu halleriyle mukayese edilmesi durumunda sonucun Batı lehine sonuçlanacağını ifade etmiştir. Ayrıca Batı’nın elde ettiği maddi bolluk ve iktisadi gücün aynı oranda Doğu toplumlarının (Müslümanların) güçsüzleşmesine sebep olduğu tespitinde de bulunmaktadır. Paşa’ya göre iktisadi sıkıntılar Müslüman milletlerin devletler arası ilişkilerde etkin olamamasına ve siyasal açıdan çöküşlerine sebep olmuştur. Bu sebeple de Müslüman alemi birçok elem ve sıkıntılara duçar olmuştur, ancak bunlar kendilerinin güçlü dayanışma anlayışlarını ve dini inançlarını sarsmamıştır. Zira İslâm dininde sosyal adaleti sağlama adına, toplumun menfaatleri bireyin menfaatlerinden üstün tutulmuştur.⁴⁷⁴ Bu da İslâm dininin ne kadar güçlü olduğunun bir delil niteliğindedir.⁴⁷⁵

Paşa’ya göre mali olarak zenginleşme ve dünyevi ilimlerde (teknoloji) ilerleme tabiatın bazı özelliklerini inceleme ve bunlardan kurallar çıkarma ile olur. Nitekim bugün ileri seviyeye ulaşmış ve refaha kavuşmuş medeniyetler böyle yapmıştır. Bu ilimlerin başında da fen ilimleri (pozitif ilimler) gelmektedir. Paşa’ya göre İslâm medeniyetinin zevali işte tam da bundan kaynaklanmaktadır. O “...*inhitât-ı İslâm’ın sebebi cehalettir ve ona karşı da Peygamber-i zişan, ümmetin nazar-ı dikkatini herkesten ziyade celp eylemiştir.*”⁴⁷⁶ ifadeleriyle cehalete vurgu yapmış, bu konuda Müslümanları uyaran Hz. Peygamber’e dikkat çekmiştir.

Paşa, her ne kadar İslâm milletlerinin mali açıdan acınası durumda olsa da bu halin düzeltilebilir olduğunu savunmuştur. Nitekim bu durum yalnızca maddiyatla ilgili olup, İslâm’ın ahlaki ve sosyal kurumları hâlâ oldukça sağlamdır. O, bu tezine İslâm tarihini örnek gösterir ve değişen şeyin mali değerler olduğunu, bu değerlerdeki problemler düzeltilirse eski günlerdeki gibi güçlü hallere dönülebileceğini belirtir. Paşa konunun devamında ise şunları söylemiştir:

“*Zîrâ, târîh-i mezkûr bize izhar ve irâe ediyor ki, iş bu sukût ve nekbet sadr-ı İslâm’da bir nev’i “skolastik”*”⁴⁷⁷ *zuhurundan sonra başlamıştır. Hâkezâ, Dîn-i İslâm, mebâhis-i dîniyenin ince eleyip sık dokunmasına münâfidir. Ve bu vesiledir ki, İslâmiyet’te rûhbâniyet yoktur. Bahs eylediğimiz “skolastik”ten bâtıl bir zehap doğdu. Bir zehap ki, Cenâb-ı*

⁴⁷³ Özalp, “Said Halim Paşa’nın İslâm’da Teşkilat-ı Siyâsiye Risâlesinin Bilinmeyen Bir tercümesi”, s. 250.

⁴⁷⁴ Zeki Yaka, “İslâm İktisadının Gayesi”, *İslâm İktisadı ve Finansı*, ed. Hakan Sarıbaş, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, Zonguldak 2017, s. 29.

⁴⁷⁵ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 413-414.

⁴⁷⁶ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 415.

⁴⁷⁷ Skolastik düşünce: Orta Çağ zamanında kilse baskısı oldukça yoğunken özgür düşünmenin var olmadığını savunan dar düşünme biçimidir. Skolastik düşüncenin en önemli özelliği bilinen düşünce tarzı dışında başka fikirlere yer vermemesi ve açık olmamasıdır.

Peygamber'in ilim lehindeki emr ü ihtârı, yalnız şerî'atın ihtiva eylediği hakâ'ıkın tetkik ve tettebbuuna münhasır olması ve zekâ-yı beşerî işgal eylemesi lâzım gelen meşgalenin hakâyık-ı mebhûseye muhtass kalması merkezinde idi.”⁴⁷⁸

Bu ifadelerden anlaşılıyor ki Paşa, İslâm dünyasının geri kalmışlığını kendince tespit etmiştir. Ona göre kendi medeniyetimizin içinde zuhur eden bir grubun meydana getirdiği “skolastik” anlayış bu durumun başlangıcı olmuştur. Onlar Hz. Peygamber'in ilmi tavsiye eden hadisini yanlış anlayarak bunu yalnızca “İslâmî ilimlere” has kılmışlardır. Halbuki Paşa'ya göre İslâm, “dini meseleleri” ince eleyip sık dokumaya pek hoş bakmamıştır. Burada ifade olunan İslâmî ilimlerle beraber diğer ilimlerdir. Yine de bu durum birtakım insanları böyle bir anlayışa sevkten menedememiştir.

Paşa'ya göre Müslümanların içine düştükleri bu kötü durumun bir diğer sebebi de bizatihi Müslümanların kendilerine yaptıklarıdır. Onlar İslâm'ı yüceltmek ve onu daha iyi yaşamak yerine, kurtuluşu Batı gibi olmaya ve onu olduğu gibi taklit etmeye bağlamışlardır. Paşa'ya göre böyle düşünen kimseler ya onların memleketlerindeki mekteplerde eğitim almışlar ya da kendi beldelerinde olan ancak onlar gibi eğitim gösteren mekteplerde yetişmişlerdir. Zira Paşa bu duruma başka bir açıklama getirememiş, onların bu halini tesir altında kaldıkları kültürle ilişkilendirmiştir. Şeriat taraftarları hakkında da birkaç hususa değinen Paşa, onların da yukarıda ifade ettiği skolastik düşünce yapısından dolayı soruna çözüm olmaktan uzak oldukları görüşündedir ancak onların hakkını teslim etmek gerektiğini söyleyerek, kendileri sayesinde pek çok kişinin İslâm hakikatlerini tefsir ve derinlemesine araştırma konusunda faydalı çalışmalar yapıklarını belirtmiştir.⁴⁷⁹

Paşa bu ifadelerden sonra şunları söyleyerek konuya devam etmiştir:

“Şimdi, cemiyet-i İslâmiye'yi musâb eden maraz teşhis edilmiş bulunduğundan, o hastalığın tedavisi için muktezi çareyi taharrî edelim. Bu çare ise pek basit ve aşikârdır. İbtidâ, müslimlerin kendilerince meçhul kalmış olan Avrupa ulûm ve fûnûn-ı maddiyesini tahsil eylemesi lâzım gelir; Zira, tabiatın tâbi olduğu kavânîn-i kevnîye ve hikemiyeyi tetkik ve tefahhus için takibi icap eden usûller Avrupa akvâmınca malumdur; ancak, Avrupa'dan istifade etmemiz iktiza eyleyen nev'-i malumat, tatbîkat-ı fenniye ve ulûm-ı müsbeteye inhisar eylemelidir; fakat, iş bu ulûmun cemiyet-i beşeriye içinde sermaye ve sa'y meselelerini sûret-i telakkisini kabul ve bize tatbîk etmek daima memleketimizden irak olsun!”⁴⁸⁰

Bu ifadelerden anlaşılıyor ki Paşa, belirlediği sorunun çözümü olarak Batı'nın elinde bulunan pozitif ilimlerin öğrenilmesi gerektiğini söylüyor. Zira tabiat kurallarının

⁴⁷⁸ Işık, Said Halim Paşa Külliyyatı, s. 415.

⁴⁷⁹ Işık, Said Halim Paşa Külliyyatı, s. 415.

⁴⁸⁰ Işık, Said Halim Paşa Külliyyatı, s. 417.

araştırılması ve bu yolla bilime ulaşma yönteminin Batı’da olduğunu ifade ediyor ancak Batı’dan elde edilecek ilimlerin yalnızca kendisinin ifade ettiği hususlarla sınırlı kalması gerektiğini de ekliyor. Sosyal hayatla ilgili gayretlerine bağlı ilimlerin öğrenilmemesi için de temenni de bulunuyor.

Said Halim Paşa fıkıh ilminin bu sorunlara çare olması bakımından ne kadar değerli olduğunu da ele almıştır. O bu konuda şunları söylemiştir:

*“İslâm’a mahsus olup “Fıkh-ı Şerîf” namı ile be-nâm bulunan marifet-i celile, zekâyı beşerin ulûm-ı ahlakiye ve içtimaiye sahasında keşf ü ibdâ’ eylediği en mükemmel ve şâyân-ı ihtiram eser-i güzîndir. O sayededir ki, ilm-i İslâm kendi telakkîyât, mebâdi ve an’ânâtını, tahakküm-i ecânibin mûcip olduğu bin türlü şevâ’ib içinde hüsn-i muhafazaya muvaffak oldu.”*⁴⁸¹

*“Bu hususta bizim için en iyi rehber, Şerî’at-ı İslâmiye’nin evâmîr-i celîlesidir ki, şimdiye kadar İslâmları Garb’ta hükümlan olan sınıf ve zümre mücadelâtından masûn bulundurmıştır. Biz taazzuv-ı iktisadımız için fıkh-ı şerîfin delâletine müracaat etmeliyiz. Fıkh-ı şerîfin ki, zaten şerîat üzerine müessesistir.”*⁴⁸²

Görülüyor ki Paşa buradaki ifadelerle fıkıh ilminin pek çok işlevine işaret etmiştir. Ona övgüler yağdırmış, toplumsal ve ahlaki yönlerimizi korumasıyla Batı medeniyetinin kültürüyle mücadelede büyük bir destekçi olduğunu ifade etmiştir. Fıkıhın zaten kaynağını İslâm hükümlerinden aldığını, bu bağlamda iktisadi olarak da gelişmeyi ve yenileşmeyi sağlayacaksa onu temel almamız gerektiğini ifade etmiştir.

Paşa, bölümü sonlandırmadan önce burada söylediği hususların Batı hayranları tarafından hafife alınacağını ve hatta alay konusu bile olabileceğini söylemiştir. Onların bu halde olmalarını ise Batı’nın dış görünüş itibarıyla çekici olmasına ve derinlemesine araştırma yapmadan bu çekiciliğe aldanmaya bağlamıştır. Nitekim ona göre her kim derinlemesine bir inceleme yapsa, bir milletin refahının yükselmesinin bilim ve sanayi ile olduğunu fark eder. O toplumun bu bakımdan örnek alınması gerektiğinde de içtimai ve sosyal kurumlarını değil bilimini ve sanayisini örnek alır. Paşa burada yapılan mantık yanlışlığına işaret etmiş, bir medeniyetin belirli şeyler dolasıyla elde ettiği refahın onun diğer açılardan da iyi olmasını gerektirmeyeceğini bildirmiştir.⁴⁸³

Paşa, bölümün son paragrafı olarak da aşağıdaki ifadeleri söylemiştir:

⁴⁸¹ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 415.

⁴⁸² Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 417.

⁴⁸³ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 417.

*“Hasılı, şunu söyleyebiliriz ki, bizdeki Garb-perestânın, Avrupa karşısında duydukları göz kamaşması ile gösterdikleri istihkâr-ı İslâmiyet zemîmesi, kendilerinin Avrupa medeniyetiyle temastan aldıkları ezvâk u huzûz dolayısıyladır.”*⁴⁸⁴

3.2.5. Cem’iyet-i Garbiyye

Said Halim Paşa bu bölüme başlangıcından itibaren Batı toplumunun geçirdiği idari süreçleri kısaca ele alarak başlamıştır. Ona göre bu süreç şu şekildedir:

*“Bidâyet-i teşekküllerinden bugüne kadar cem’iyât-ı Garbiye’nin tekâmülü tetkik edilecek olursa, görülür ki, mezkûr cemiyetler iptida bir kuvve-i rûhâniyenin taht-ı idare ve tahakkümünde kalmıştır ve bu kuvve-i rûhâniye mevkiini kraliyete, yani hükûmet-i cismâniyeye terk eylemiştir. Hakeza, görülecektir ki, kraliyet dahi, yavaş yavaş bu hâkimiyet-i amme prensibini getirmiş bulunuyor. Bu usûl-i idare, çok yanlış bir unvan altında setr-i hüviyet eyliyor; Zira, hâkimiyet de burjuva sınıfının hâkimiyet ve tagallübünden ibarettir. Ve burjuvazi sınıfı haris, mefkûresiz ve menafîne fazla merbut bir sınıf olduğu için, ahlâkî ve içtimaî endişe ve gayeler zararına olarak, mesâ’il-i iktisâdiyeyi ikâz ve tahriş eylemiştir. Şu bahsettiğimiz hâdise, Garp tekâmülünün hâl-i hazırına bir safha-i garîbe zammediyor. Ve mucip olduğu netice, ferd-i beşerde zevk ü israf ve sefahate büyük bir meyl ü inhimâk tevlit eyleyerek, buna vusul için, her ne suretle olursa olsun ferdî istihsal ve cem’-i servete sâik bulunuyor. Binâen-‘aleyh, insanlarda hod-gâmlığı tezyit ile zayıfın kavi tarafından her suretle istihdam ve istismarını meşru gibi gösteriyor.”*⁴⁸⁵

Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı üzere Paşa, Batı’nın idare tarihini ruhbanîyet ve kilise yönetimiyle başlatmış, sonrasında kraliyet ile devam eden bir süreçten bahsetmiştir. Kraliyetten sonra ise yavaş yavaş millet hakimiyetine geçildiğini söylemiştir. Anlaşılan o ki arada yer alan burjuva yönetimini de bu geçişin bir süreci olarak değerlendirmiştir. Millet hakimiyeti hakkındaki ifadelerinde ise bu tabirin gerçeği yansıtmadığını, yönetimde hâkim unsurun yine burjuva idaresindeki gibi belirli zümreler olduğunu söylemiştir. Bu kimselerin açgözlü ve hırslı yapılarından dolayı da toplumun ahlaki ve içtimai yapısını göz ardı ettiklerini ifade etmiştir. Her ne kadar bu sınıf sayesinde iktisadi olarak bir uyanma ve refah sağlanmış olsa da bunun Batı medeniyeti için yeni bir dönemin başlangıcı olduğunu ifade etmiştir. Artık insanlar bu bolluk sebebiyle zevk ve eğlenceye meyletmış, israf artmış, ne pahasına olursa olsun ferdi servetlerini arttırma yarışına girişilmiş ve bencillik hastalığı bu toplumda görülmeye başlamıştır. Bunların bir sonucu olarak da zayıflar, güçlüler tarafından her şekilde istismara ve sömürülmeye açık hale gelmiş, bu durum oldukça meşru görülmüştür.

⁴⁸⁴ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 417.

⁴⁸⁵ Özalp, “Said Halim Paşa’nın İslâm’da Teşkilat-ı Siyâsiye Risâlesinin Bilinmeyen Bir tercümesi”, s. 252.

Paşa yukarıda ifade ettiği bu süreçler sonunda bir çıkarımda bulunmuş ve Batı medeniyetinin şu an içinde bulunduğu bu halde kalmayacağını iddia etmiştir. Tıpkı geçmişte olduğu gibi bu günkü yapısından da dönmesinin kaçınılmaz olduğunu, bu halde iken onu taklit etmenin bir anlamı olamadığını ifade etmiştir. Nitekim o, bir milletin refah ve gelişmişliği ne kadar yüksek olursa olsun istikrarlı bir yapısı olmayınca onun zayıf ve geçici olacağını söylemiştir. Sorduğu “*O hâlde, bunun şâyân-ı gıpta bir tarafı kalır mı?*”⁴⁸⁶ sorusuyla da onların örnek alınacak taraflarının idari veya içtimai tarafları olmadığına, fenni ve sınai tarafları olduğuna dikkat çekmiştir. Paşa bu sorunun üzerine zaten bir cemiyetin taklide şayan olması için onda bulunan halkın hürriyet ve eşitlik bakımından aynı haklara sahip olması gerektiğini söylemiştir. Böylelikle Batı’nın bunlardan uzak durumda olduğuna da işaret etmiştir.

Paşa bu bölüme son vermeden önce netice sadedinde şunları söylemiştir:

“*Şimdiye kadar bahs eylediğimiz mütalaât ve mukayesâtdan çıkacak netice şudur ki, cemiyet-i İslâmiye’nin Garp esâsat-ı ictimâ’iye ve ahlâkiyesini taklit ve isti’âre etmesine hiçbir sebep-i makul ve meşru mevcut değildir; Zîra; bu esaslar, Garp’taki esâsâtdan pek âlî ve mükemmeldir. Biz, Şerî’at-ı İslâmiye’den ayrılmak değil, ancak onu iyi anlayıp tatbik etmek sayesinde âlem-i İslâm’ı inhitât ve idbârdan vikâye edebiliriz.*”⁴⁸⁷

3.2.6. Garb İdâre-i Siyâsiyesi

Said Halim Paşa bu bölüme “*Şimdiye kadar tekâmül eylemiş olan Garp idâre-i siyâsiyesinin safahât-ı mâziyesini değil, bugünkü safhasını mütalaa etmek istiyoruz.*”⁴⁸⁸ diyerek başlamış, ele alacağı konunun o günler için Batı’da hâkim olan idare hukuku ve uygulamalarıyla ilgili olduğunu ifade etmiştir. Zaten bir önceki bölümde Batı’nın idare tarihini kısaca ele alan ve belirli tespitleri olan Paşa, burada konuyu daha da detaylandırmıştır.

Konuya yine tespitlerle başlanmış ve şu ifadeler kullanılmıştır:

“*El-hâlet’ü-hâzihî, o sahada da hükümran olan en mühim esas ve umde hâkimiyet-i milliye prensibidir. Bunun böyle olması da gayet tabii idi; Zira, hak ve adâlet-i ictimâ’iye’nin düstûr-ı hakîkîsini Garp akvamı ancak arâ-yı umûmiyenin hiçbir tazyik ve tesir altında olmayarak izhar ve ifadesinde görüyordu. Bu esasın kabulünden zuhura gelen ilk netice temsîl-i millî oldu. Binâen-’aleyh, milleti temsil için vücuda getirilen teşkilat, Avrupa cemiyet-i ahîre ve cedîdesinin esaslı eseridir. Bu tarz-ı idare tamamen yeni bir manzume-i siyâsiyenin mebnâsı olmuştur.*”⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 417.

⁴⁸⁷ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 417.

⁴⁸⁸ Özalp, “Said Halim Paşa’nın İslâm’da Teşkilat-ı Siyâsiye Risâlesinin Bilinmeyen Bir tercümesi”, s. 252.

⁴⁸⁹ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 419.

Bu ifadelerle o günler için Batı'nın idari anlayışında baskın olan unsurun "Milli hakimiyet" olduğu söylenmiştir. Bu durumun da oldukça doğal olduğu, onların hak ve sosyal adalet anlayışlarıyla açıklanmıştır. Nitekim Batılı milletler hiçbir baskı altında kalmadan özgür olarak kendilerini ifade edip, yönetime katılmadan gerçek manada haklarını elde edemeyeceklerini düşünmektedirler. Bu anlayışla birlikte Avrupa milletinin meydana getirdiği son ve yeni idari yapı, tamamen yeni bir idare tarzının meydana gelmesine sebep olmuştur. Temelde bu idareye hâkim olan unsur ise "milli hakimiyet" prensibi olarak kendini göstermiştir.

Paşa, yukarıdaki tespitlerinin hemen ardından konuyu kendi bakış açısıyla değerlendirmeye şu ifadeleriyle başlamıştır:

*"Ancak, Garp akvâmı gaye, temayülât ve ihtiyâcât-ı siyâsiye itibarıyla birbirinden pek ayrı sınıflara münkasım bulunduğundan dolayı, parlamentolar, birbirinin hasmı bulunan sunûf-ı mezkûrenin bir arsa-i mücadelesi şeklini almıştır. Fırkalar şu suretle doğdu ve fırka reisleri, her şeyden evvel, mensup oldukları zümrenin efkâr u âmâlini terviç ettirmek için çalıştıklarından hem birbirleriyle uğraşmakta hem de kendi taraftarları için vâki olan mücadelelerini, milletin hey'et-i mecmû'ası namına icra eyledikleri iddiasında bulunmaktadırlar. Böyle bir tarz-ı idare içinde, kuvve-i icrâiye ancak parlamentonun bir âletidir."*⁴⁹⁰

Anlaşılan o ki Paşa, her ne kadar bu idari yapı Batı milletlerinin kendi isteği ve çabasıyla oluşturulmuş olsa da bunu onlar için uygun görmemektedir. Zira pek çok milletten ve sınıftan oluşan yapıları parlamentoda her kesimin kendi çıkarına olanı savundukları bir mücadele alanına dönüşmüştür. Hatta bu mücadele dostane şekilde olmaktan ziyade hasmane bir hal almıştır. Parlamentodaki kesimlerin her biri kendi zümresinin çıkarına olanı savunmuş ve bunu toplumun ekserisi hakkında istediğini belirtmiştir. Paşa'ya göre böyle bir idari ortam yürütme gücünü etkisizleştirmiş, onu parlamentonun oyuncağı haline getirmiştir. Nitekim bu duruma aşağıdaki satırlarda işaret edilmiştir:

*"Mevki'-i iktidarda bulunup istiklâl-i şahsiye malik olmamak keyfiyeti ise, mevki-i iktidar için muktezî en esaslı bir lâzimeye adem-i malikiyet demek olduğundan, Garp'ta, o mevkileri işkâl eyleyenler, fırkaların menâfi'-i husûsiyesi ile iş bu fırkaları parlamentoda temsil eden şahsiyetlerin efkâr ve temayülâtına hizmet etmek mecburiyetinde kalırlar. Hülasa, bahsettiğimiz gibi bir şekl-i idarede, kuvve-i icrâiye, sûret-i âkılâ ne ve âdilânede tedvîr-i umûr etmekten ziyade fena bir politika takibine mecburdur."*⁴⁹¹

⁴⁹⁰ Işık, Said Halim Paşa Külliyyatı, s. 419.

⁴⁹¹ Işık, Said Halim Paşa Külliyyatı, s. 419.

İktidarın güçlü ve belirli meselelerde kesin söz sahibi olması gerektiğinin idari tecrübelerinden dolayı farkında olan Paşa, bu konuda Batı idaresini eleştirmektedir. Ona göre idarecinin bireysel özgürlüğün olmaması onu, parlamentoda hâkim olan grupların çeşitli eğilimlerine hizmet etmek zorunda bırakmaktadır. Bu durumda da yönetimde olan kimse adil ve akıllı olarak işleri yürütmek yerine kötü bir idari yönetim sergilemek zorunda kalmaktadır.

Anlaşılan o ki Paşa'ya göre pek çok kişiyle yönetime katılmak yerine tek kişinin yönetime seçildikten sonra yönetim yetkilerinin ona devredilmesi daha makul görünmektedir. Bu durum o kimsenin uygulamalarının denetlenmemesi veya başına buyruk hareket etmesi anlamına gelmemektedir. Böyle bir durumda da istişare ve denetime yer verilip yönetime dolaylı olarak katılabilir. Nitekim pek çok aklın uzlaşması ve bir idare ortaya koyması yerine tek bir aklın idare etmesi ve denetime tâbi olması daha kolay olacaktır.

Paşa kanun koyma konusundaki görüşleri ise şu şekildedir:

*“Hatta, teşrîi herhangi bir hey'et-i siyâsiyeye bahşeden bir idare, hiçbir vakit şâyân-ı arzu değildir; Zîra, böyle bir idare; pek aşikâr bir taraftarlıktan tahlîs-i nefis eyleyemediği gibi, içinde ciddî bir endişe-i adâlet de saklamaz. Ve neşredilen kavânîn, icrayı tazyik için bir vâsıta-i kânûniyeden ibarettir; Zîra, bu kânunların, her şeyden evvel istihdaf eylediği gaye, birtakım makâsıd ve menâfi'-i husûsiye ile fırka fikirlerinden ibaret kalır. Menâfi'-i umûmiyeye âlî bir nazarla bakamaz.”*⁴⁹²

Paşa'ya göre hüküm koyma işlerini herhangi bir siyasi oluşuma bırakmak hiç de doğru değildir. Zîra böyle bir idare belirli zümrelerin taraftarlığını yapmaktan geri duramayacak ve içerisinde ciddi bir adalet duygusu da taşımayacaktır. Ayrıca çıkarılan kanunların idari yönetimi zora sokmak için kullanılması da muhtemeldir. Kanunların genel olan ve tüm halka hitap etmesi gerektiği de göz önüne alınırsa buradan çıkacak kanunların belirli bir zümrenin özel isteklerine hitap etmesi de toplumda oldukça olumsuz bir etki yaratacaktır.

Paşa bu bölümün son paragrafına geçtiğinde ise tekrardan İslâm medeniyetinin içine düştüğü sorunların sebebini saymıştır. Ona göre bu durum, önceden de ifade ettiğimiz gibi, tabiat kanunlarının göz ardı edilmesi ve pozitif ilimlerin takip edilmeyişindendir. Bu cehalet de İslâm alemini maddi açıdan çok kötü durumlara düşürmüş, dolayısıyla da siyasi açıdan bir zayıflık peyda etmiştir. Paşa bundan dolayı burada yine çözüm olarak bu cehaletten kurtulmak gerektiğini söylemiş, ancak böyle yapılırsa ekonomik ve siyasi açıdan düzelmenin sağlanacağını ifade etmiştir. Bunun çaresinin de Batı'da olduğunu yinelemiştir. Paşa o zamanlarda idari ve toplumsal açıdan karma karışık halde bulunan Batı'nın bu kurumlarından herhangi birinin ise kesinlikle taklit edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü bunları

⁴⁹² Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 419.

kendi toplumunun refahı ve kurtuluşu için bir sebep olarak görmemiş, o toplumun geçirdiği süreçlerin bir sonucu olarak görmüştür. Paşa aynı zamanda Batı'nın içinde bulunduğu toplumsal halin de onu içten içe çürüten bir hastalığa benzediğini ifade etmiştir. Bundan kurtulmak isterse onun da İslâm dininin içerdiği toplumsal ve manevi hakikatlerden faydalanmasını tavsiye etmiştir.

Paşa, bu bölüme son vermeden önce aşağıdaki ifadeleri söylemiş, bu konudaki tavrını son cümlede de açıkça ortaya koymuştur:

“Bütün şu ifadelerimizden kolayca anlaşılabilir ki, âlem-i İslâm'ın Avrupa'dan talep ve iktisap etmesi lâzım gelen husûsât gâyet muayyen ve mahduttur. Ve bunların bir mahiyet-i siyâsiye ve ictimâ'iyeyi haiz hususlara teşmil edilmesi hiçbir suretle caiz değildir; Zira, herhangi şekl ü surette olursa olsun, cemiyet-i İslâmiye'yi Garplılaştırmak teşebbüsü fâhiş hatadan başka hiçbir şey değildir.”

Görüldüğü gibi bu başlıkta yöneten ve yönetilenlerin ahlakiliği, Batı'nın o zamanki idari yapısı ve kurumları, o toplumdaki kesimlerin ilişkileri, yöneticinin yetkileri gibi pek çok konu üzerinde durulmuştur. Batı eleştirilirken ve çıkmazları ortaya konulurken Doğu'yla birlikte ona da çözümler sunulmuştur. Müslümanların kendi değerleri ile oluşturmalarını istediği idari yapı ve yönetim anlayışını müstakil olarak ele almadan bu bölümde kısaca ele alınmıştır.

3.2.7. Müslüman İdâre-i Siyâsiyesi

Said Halim Paşa bu bölümde Müslümanların devlet idaresinde takip etmesi gereken siyasi yöntemden bahsetmektedir. O, bu konu başlığını oldukça kısa tutmuş, söylemek istediklerini iki paragrafta ele almıştır ancak bundan sonraki bölümlerde konuyu detaylandırmayı ihmal etmemiştir. Konuya giriş mahiyetindeki ifadeleri şu şekildedir:

*“En iyi idâre-i siyâsiye, o idâre-i siyâsiyenin tatbîk edileceği muhitteki ihtiyâcât-ı içtimaiyeye en muvafık olandır. Biz de, bu mebdeden hareket ederek, cemiyet-i İslâmiye için en ziyade şâyân-ı tavsiye bulunan usûl-i idâre ve siyaseti taharrî ve tayin eyleyeceğiz. Yukarıda da zikr ü işaret eylediğimiz veçhile, cemiyet-i İslâmiye, Şerî'at-ı garrânın hüküm ve nüfuzu altındadır. Ma'şer-i İslâm da, her vakit, şerî'atin kendisine talim ettiği kavânîn-i ahlâkiye ve ictimâiye i'fa ve iş bu kavânîn-i âliyenin herkes tarafından, yani cemiyet-i muhîta cânibinden mazhâr-ı ihtiram olmasına nezaret etmekle mükelleftir. Binâen-'aleyh, her Müslüman için, muktezâ-yı şer'in icrâsında hükûmete yardım etmek bir vazîfe-i dîniyedir.”*⁴⁹³

⁴⁹³ Işık, Said Halim Paşa Külliyyatı, s. 421.

En iyi idare biçimi, o idarenin uygulanacağı bölgenin toplumsal ihtiyacına en uygun olanıdır. Burada ifade edilenlerden anlaşılan ilk husus budur. Sonrasında ise bu noktadan hareket edilerek İslâm kültür ve medeniyetine en uygun yönetim biçimi ele alınmıştır. Müslüman toplulukları, İslâm dininin etkisi ve hükümleri altında olması hasebiyle ona en uygun olan idare biçimi de böylece şekillenmiştir. Durum böyle iken Müslümanlar, İslâm dininin kendisine öğrettiği bu hükümleri uygulamak ve bu konuda tüm milletlere örnek olmak zorundadır. Nitekim Müslümanların yaşadıkları dini temsil etmesi gerekmekte ve aynı zamanda İslâm hükümlerinin uygulanmasında hükümete destek olmaları gerekmektedir. Paşa'ya göre hükümet de bu hükümlere uymak ve uygulamakla sorumludur.

Paşa'nın konunun devamındaki son ifadeleri ise şu şekildedir:

*“Ve bu vazîfe bi'l-mukâbele müslimlere bir hak temin eder ki; o hak da, hükûmeti taht-ı murâkabe bulundurmaktır. Bundan anlaşılır ki, idâre-i İslâmiye, esasen bir mâhiyet-i temsiliyeyi hâizdir ve meşrûttir. Ancak, cem'iyet-i İslâmiye'de zümre, ırk ve sınıf farkı olmadığından, usûl-i Meşrûtiyetin Müslüman memâlikinde tarz-ı tatbiki, Garp'ta olduğundan tamamen ayrı esâsâta istinat eylemek ve tamamen ayrı bir gaye takip eyleyerek yine ayrı hukuk ve imtiyazâta mâlik bulunmak icap eder. Müslüman parlamentosu, milletin efrâd-ı müntehabesinden mürekkep bir hey'et olmalı ve daima uhuvvet-i İslâmiye'nin emrettiği vifâk ve muhâdenetin temin ve tespiti için çalışmalıdır. Ve Müslüman parlamentosu bir hey'et-i teşriye değil, bir hey'et-i murakabe ve teftiş mahiyetinde kalmalıdır.”*⁴⁹⁴

Burada hükümetin üzerine düşeni yapması için Müslümanların onu gözetim ve denetim altında tutması gerektiği ifade edilmiş, böylelikle İslâm idaresinin halkın katılımıyla ve onu temsil eder şekilde gerçekleşeceği savunulmaya çalışılmıştır. İslâm toplumlarında zümre, ırk ve sınıf farkı olmadığından halkın idareye katılımındaki yöntemin Batı'dan farklı olacağı da söylenmiştir. Paşa'ya göre bu farklılık elde edilen haklarda ve yönetime katılmada kendisini göstermiş, iki kültürde de farklı işlevlere sahip olmuştur. Müslüman parlamentosu toplumun seçkin kişilerinden olmalı ve halkça seçilmeli bunun yanında heyet şeklinde teşekkül etmelidir. Görevi ise İslâm kardeşliğinin emrettiği gibi toplumsal barış, birlik ve huzuru temin etmek olmalıdır. İşlevsel açıdan ise kanun önerme veya hüküm koymak yerine, hükümeti teftiş etme ve yapılan icraatları denetleme işlevine sahip olmalıdır. Dolayısıyla Paşa; idare hukukunda etkin bir denetimi şart görmekte, denetleyicilerin nasıl seçileceği ve işlevleri hakkında öneriler getirmektedir.

⁴⁹⁴ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 421.

3.2.8. Hakk-ı Teşri'

Said Halim Paşa bu başlık altında önceki bölümlerde temas ettiği ancak detaylı olarak açıklamadığı bazı hususlarla yeni bazı meseleleri ele almıştır. Risalenin son kısmını teşkil eden ve “kanun koyma yetkisi-hakkı” anlamına gelen bu bölümü, kısa bir girişten sonra dört alt başlıkta incelemiştir. Her başlık için ortalama bir paragraf ayırarak konuyu kısa tutmuştur.

Hüküm koyma yetkisinin ele alındığı bu bölümde Paşa şu ifadeleri kullanmıştır:

*“Kânûn ihtiyâcât-ı ictimâiyeye en muvafık şekilde yapılmak lâzım geldiğinden, bunun tertibi, ancak kânun yapmayı bilene, yani vâzî ‘-ı kânûn olacak kadar vukuf ve vüsat-ı karîhay mâlik bulunana teveccüh eder; Zira, kânun yapmak, ekseriyet veya ekalliyetlere ait bir hak meselesi değildir. Kânunları yapanların ahkâm-ı şerî‘ata bi-tamâmihâ vâkıf olmaları bir lâzime-i esâsiye ve hayâtîyedir. Vâzî ‘-ı kânunun, ilm ü irfânına, fazîlet ve ulviyet gibi mezayâyı âliye de zamm u ilave eylemesi icap eder. Hakk-ı teşri erbâbı vukûf ve faziletin elinde bulundukça, cemiyet-i İslâmiye, an‘anât-ı kadîme ve kavîmesini hüsn-i muhâfaza edeceğinden, birtakım tezelzülât-ı âriziye ve muzırraya dûçâr olmaksızın tekâmülünü takip edebilir.”*⁴⁹⁵

Görüldüğü gibi burada kanun koyma işleminin, bu konuda bilgisi olan biri tarafından yapılması gerektiği ifade edilmiş, gerekçe olarak da kanunların toplumun ihtiyacına göre belirlenerek en uygun şekilde yapılması zorunluluğu gösterilmiştir. Bunun yanı sıra kanun yapmak için olayları anlayış kabiliyeti, üstün akıl yürütebilme gücü ve cabası gibi bazı özellikler de olmazsa olmazlar arasında sayılmıştır. Kanun koyma yetkisinin Batı’da olduğu gibi belirli bir azınlığa veya çoğunluğa verilemeyeceği iddia edilmiş, bu durumun bir hak meselesi olmadığı söylenmiştir. Konu İslâm toplumu olduğunda ise hüküm koymak için yukarıda sayılan şartlara ek olarak İslâm dininin hükümlerini tamamıyla bilme hayatı bir zorunluluk olarak ileri sürülmüştür. Dahası kanun koyacak olan kimsenin pek çok ilme vakıf, faziletli ve haysiyetliye yüce olması gibi üstün özelliklere sahip bulunması da istenmiştir. Sonuçta kanun yapmanın yetki işi değil bir ehliyet işi olduğunu vurgulanmış. Bu kimselerin dini, sosyal ve akıl açısından sıradan insanlar olmaması gereği üzerinde durulmuştur. Kanun koyma yetkisinin tüm bu özelliklere sahip olan kimselerin elinde bulunmasıyla da İslâm toplumunun kendi güçlü örf ve kültürünü koruyabileceğine işaret edilmiştir. Hatta kendi asıllarından beslenen bu toplumun geçici sarsıntılara ve zararlara bile uğramadan gelişimini devam ettireceği iddia edilmiştir.

⁴⁹⁵ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 421.

3.2.8.1. Reîs-i Hükûmet

Başlıktan da anlaşılacağı üzere Said Halim Paşa bu bölümde devlet başkanı ile ilgili meseleleri ele almaktadır. Bu konuda ağırlık verdiği husus ise idarenin başı olan devlet başkanının yetkileri, sorumlulukları ve idare hukukundaki konumudur. Bu husustaki ilk ifadeleri şu şekildedir:

“İslâmiyet’te menba’-ı nüfûz ve hâkimiyet Şerî’at-ı garrâ olduğu için, onun haris ve nıgehbanı olanların her suretle kâdir ve kavi bulunması pek mühimdir. Binâen-alevh. ma ‘şer-i İslâm’da icrâ-yı hükûmet eden kuvvet(in), şer’-i şerîfin bi-tamâmihâ tenfiz-i ahkâmına muvaffak olmak (olması) için, her türlü vesâit-i maddiye-i ictimâiye ve maneviye ile mücehhez bulunmak (bulunması) iktiza eyler. Garp’taki cereyân-ı ahvâle tamamıyla ma’kes [mün’akis] olarak, memâlik-i İslâmiye’de, mevki’-i iktidarı işkâl eyleyenlerin dîn-i mübîni himaye ile, onu her türlü taarruzât-ı hâriciye ve ta’rîzât-ı dâhiliyeden muhafaza ve siyânet eylemeleri zaruret kesbeyler.. Hâkimiyete ve iktidara en ziyade ifâza-i kuvvet edecek maddenin ise, iş bu hâkimiyetin şahs-ı vâhidde temerküz eylemesi kaziyesi olduğu vâreste-i izâh u tafsildir. (...) Zîrâ, bu husûs(un), İslâm’ın yukarıda bahseylediğimiz vezâif-i ictimâ’iyesi cümlesinden addedilmek iktiza eyler. Kuvve-i icrâiye reîsinin başlıca vazifesi, memleketin bütün manzûme-i siyâsiyesi üzerinde bir nâzım olmak ve ahkâm-ı şerî’atı tatbik eylemek⁴⁹⁶...”⁴⁹⁷

Paşa’ya göre İslâm dininin hâkim olduğu bir toplumda onun kuralları geçerli olacağı için onu icra edecek idarenin de güçlü olması gerekmektedir. Zira o idare bir nevi İslâm dininin koruyucu ve kollayıcısı konumundadır. Paşa, İslâm hükümlerinin uygulanabilmesi için de hükümeti oluşturan idarenin her türlü maddi ve toplumsal imkana sahip olması gerektiğini ifade eder. Batı’daki idarenin aksine İslâm memleketlerindeki yönetimlerin sahip oldukları dini, her türlü iç ve dış tehlikeden korumalarının bir zorunluluk olduğunu söyler. Hakimiyet sağlama ve idare kolaylığı açısından ise hükümete en çok kuvvet verecek ilkenin hakimiyet yetkisinin bir kişide toplanması olduğu görüşündedir. Paşa’ya göre böyle bir idarenin gerekliliği; İslâm toplumunun ihtiyaçlarını karşılamak, hükümet reisinin memleketin bütün idari sistemlerinin üzerinde düzenleyici bir güç olması bakımından oldukça önemli ve gereklidir. Ayrıca İslâm dininin hükümlerini ifa etme bakımından sorumlu olan devlet başkanının da bu yetkilerle donatılması görev kolaylığı açısından önemlidir.

Paşa’nın burada ifade etmiş olduğu hususlar öteden beri uygulana gelmiş ve Müslüman alimlerin eserlerinde İslâm idarecilerin görev sorumlulukları arasında saydığı hususlardandır. Buna göre Paşa’nın İslâm dininin buyrukları ve İslâm idare hukuku kültüründen mülhem olan bu ifadeleri, İslâm hukuku açısından muteberdir.

⁴⁹⁶ Müellif buradan birkaç satırı sildiği için cümle bu şekilde yarım kalmıştır.

⁴⁹⁷ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 421.

3.2.8.2. Kuvve-i İcrâiye

Said Halim Paşa bu alt başlıkta kısaca yürütme gücü ve bağımsızlığını ele almaktadır. Bu konudaki ifadeleri şu şekildedir:

*“Her salâhiyet bir hakkı ve her hak da bir salâhiyeti istilzâm eylediğinden, bu iki esasın tevhidî kuvve-i icrâiyede istiklâl-i tâmmı tazammun eyler. Meclis-i Mebusan, kuvve-i icrâiye'nin vazifesini hüsn-i ifâ edip etmediğini murakabede muhtar olduğu gibi; bir kuvve-i icrâiye de, iktisap eylediği tecrübe-i idâriyenin muktezası olarak, harekâtında müstakil bulunmalıdır. Meb'usânın hükûmet üzerinde icra ettiği murakabe, hükûmetin kendi efkâr ve vicdanından mülhem olarak vukû' bulan ef'âlini tesir altına almak maksadıyla olamaz.”*⁴⁹⁸

Paşa'ya göre her yetki bir hakkı, her hak da bir yetkiyi zorunlu kılacaktır. Bu iki hususun birleşmesinden ortaya çıkacak netice ise idare hukuku bakımından yürütme gücüne sahip olan kimsenin tam bir bağımsızlığa sahip olmasını gerektirecektir. Buna göre Meclis-i Meb'ûsan, yürütme gücünün görevini hakkıyla yerine getirip getirmediğini denetleyebilecektir. Yürütme gücü de (zaman içinde) kazandığı idari tecrübenin gerekliliği olarak hareketlerinde ve uygulamalarında özgür olacaktır. Meclis -i Meb'usanın hükûmet üzerinde meydana getirdiği denetim tesiri yürütme gücünün kendi vicdanıyla aldığı kararlara etki edecek şekilde olmayacaktır. Sonuçta Paşa'ya göre yürütme gücünün denetimi, yürütme işlerine ortak olan bir sistem yerine, yürütmenin yerine getirildikten sonra denetlendiği bir sistem ile olacaktır.

3.2.8.3. Fırâk-ı Siyâsiye

Said Halim Paşa bu alt başlıkta siyasi gurupları ele almaktadır. Oldukça kısa olan bu bahiste Batı'nın idari kurumlarındaki siyasi gruplar ile İslâm memleketlerindeki siyasi gruplar karşılaştırılmaktadır. Paşa'nın konu hakkındaki ifadeleri şu şekildedir:

*“Avrupa'daki fırâk-ı siyâsiye arasında vukû'a gelen münâzaât ve mücadelât iş bu fırkaların usûl-i idâre-i memleket veya şekl-i hükûmet ve sâire hakkındaki âmâl ve efkâr-ı husûsiyesinden neşet eylemektedir. Hâl bû ki, memâlik-i İslâmiye'de fırkaların arasındaki ihtilâf(ın), ancak yegâne bir gayeye vusûl için ihtiyar edilecek tarîk-i intihab sadedinde vukû' bulmak (bulması) gerekir. İşte bu da bir nokta-i mühimdir ki, teşkîlat-ı İslâmiye'nin Avrupa te'sîsat-ı ictimâ'îye ve ahlâkiyesi muvacehesindeki fâikiyeti izhâr ve irâe eyler.”*⁴⁹⁹

İfade edilenlerden anlaşılmaktadır ki Avrupa'daki siyasi gruplar arasında meydana gelen tartışmalar ve mücadeleler, bu grupların memleketin idare tarzı veya hükûmetin şekli konusundaki düşüncelerinden meydana gelmektedir. İslâm memleketlerine bakıldığında bu durum gözükmemekte, siyasi fırkalar arasındaki görüş ayrılıkları ancak tek bir amaca hizmet

⁴⁹⁸ Işık, Said Halim Paşa Külliyyatı, s. 423.

⁴⁹⁹ Işık, Said Halim Paşa Külliyyatı, s. 423.

etmek için meydana gelmektedir. Burada da takip edilecek yol seçim vasıtasıyla belirlenmelidir. Paşa'ya göre aradaki bu fark oldukça önemlidir. Dolayısıyla İslâm dininin etkisinde oluşan idari teşkilat Batı'nın toplumsal ve ahlaki sorunlarını yansıtan idare teşkilatına kıyasla daha üstündür.

3.2.8.4. Meclis-i A'yân

Said Halim Paşa'nın ele aldığı bu son bölümde Padişah'ın bizzat kendisinin seçtiği üyelerden oluşan Meclis-i A'yân kısaca ele alınmaktadır. Sonrasında ise eserin genelinde ortaya koymak istenen maksada değinilmiştir. Bu konuda ifade edilenler aşağıdaki gibidir:

*“Meclis-i A'yân, an-aslin, cem'iyetin havâssından mürekkebe bir sınıf-ı efrâdın hukuk ve imtiyazât-ı husûsiyesini müdâfa'a eyleyen ve cem'iyeti demokrasiye temayülde muhafaza ile hükûmeti idâre-i avâmın temayülât-ı müfritasından korumaya hâdim olan bir mâhiyeti hâizdir. Hâl bû ki, Şerî'at-ı garrânın taht-ı irşâdında olan yegâne bir meclis, kuvve-i teşrî'îye ile berâber vazîfe-i murâkabeyi (de) bi-hakkın ifa etmeye kâfi gelir.”*⁵⁰⁰

Paşa'nın bu ifadelerinden anlaşılıyor ki ona göre Meclis-i A'yân; toplumun seçkinlerinden meydana gelen bir gurubun, yine kendi grubunun hak ve hürriyetini savunduğu sistem olan demokrasiden tüm halkı koruyan bir kurumdur. Ayrıca bu kurum, halkın hakimiyeti sonucu oluşabilecek aşırı istek ve taşkınlıklara karşı hükûmeti koruma görevini de yerine getirmektedir. Zira Paşa'ya göre İslâm dininin hükümleriyle hareket eden böyle bir kurum, hüküm koyma işlevi gören yürütmeyi denetlemeye tam hakkıyla yeterli gelir. Halkın bu konuda idareyi denetlemesine veya idareye müdahil olmasına lüzum yoktur.

*“Görülüyor ki, neşrelediğimiz şu sahîfe-i tettebbu'da, cemiyet-i İslâmiye'nin ihtiyâcâtına en muvafık olan teşkilatın tabi'at-ı mahiyetini basit bir surette bast u irâe eyledik. Bütün bunlardan maksat, bir kânûn-i esas projesi yapmak değildir. Bir kere de şunu düşünelim: İctimâd bizdeki Garp-perestânın dedikleri olsa, tevellüt edecek netice neden ibarettir? Böyle bir hâl, -maâzallah- Avrupa âlem-i içtimaîsinin bütün şûriş ve felâketlerini cemiyet-i İslâmiye'ye de zerk ü telkîh ederek, bu sonuncuyu büsbütün Garp tesiri altında eritip mahkûm ve mefluç bırakmayı münticolar.”*⁵⁰¹

Paşa bu satılarda söz konusu risalede neyi-nasıl ele aldığını ifade etmektedir. İslâm toplumunun yapısı itibarıyla onun ihtiyaçlarına en uygun olan teşkilatın özelliklerini basit bir şekilde ortaya koyduğunu söylemektedir. Bütün bunlardan amacının da yeni bir kanun projesi oluşturmak olmadığını açıkça belirtmiştir. Paşa risale boyunca ele aldığı konu ile ilintili olarak burada yine -Batı hayranı olanların dedikleri olsa ne olurdu?- sorusunu kendi kendine

⁵⁰⁰ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 423.

⁵⁰¹ Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 423.

sormaktadır. Cevap olarak ise böyle yapmanın Avrupa’da bulunan toplumsal bütün kargaşa ve felaketleri Osmanlı toplumuna taşınmaktan başka bir şey olmayacağını söylemiştir. Ayrıca bu durumun İslâm toplumunu Batı etkisi altında mahkûm ve tıpkı bir felçli gibi çaresiz bırakacağını da ifade etmiştir.

Said Halim Paşa son cümlelerinde İslâm medeniyetini canlandırmak isteyenlerin üzerlerine aldığı sorumlulukların oldukça zor ve büyük olduğunu dile getirmiştir. Bunun karşılığı olarak kendilerine çok daha büyük bir şeref ve yüceliğin verileceğini de ifade etmiştir. İşte onun bu konudaki son ifadeleri şu şekildedir:

*“Görülüyor ki, intibâh-ı İslâm’ı husûle getirmek isteyenlerin uhdelerine aldıkları vazife gayet çetin ve mu’dil bir şeydir; fakat, unutmamalı, bunun temin edeceği şeref ve ulviyet de gayr-i kâbil-i mesâha surette büyük ve âlîdir.”*⁵⁰²

⁵⁰² Işık, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, s. 423.

SONUÇ

Said Halim Paşa 19 Şubat 1864'te Mısır'ın Kahire şehrinde Dünya'ya gelmiştir. Paşa'nın babası vezir Halim Paşa, dedesi ise Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dır. Said Halim Paşa'nın soyunun Arnavutlar veya Araplardan geldiği iddia edilse de birçok önemli tarihçi bu konuda dedesi Mehmet Ali Paşa'nın Türk olduğunu ifade etmiştir. Küçük yaşlarda İstanbul'a gelen Paşa, ilk ve orta eğitimlerini burada aldıktan sonra üniversite eğitimi için Lozan Üniversitesi'nde siyasal bilimler okumak üzere İsviçre'ye gitmiştir. Eğitim hayatı bittikten sonra ülkesine gelmiş ve siyasi açıdan önemli pek çok konumda çalışmalarını yürütmüştür. Özellikle sadrazamlık görevi, onu en ön plana çıkaran ve idare konusunda tecrübe sahibi yapan resmi görevi olmuştur. Paşa yaşadığı dönemde sadece siyasetçi olarak kalmamış, bunun yanında ilmi çalışmalar da yürütmüştür. Nitekim tarih, idare hukuku, İslâm hukuku ve sosyoloji gibi alanlara hitap eden çalışmalar yapmış, bu konuda özgün fikirlerle sorunlara çözüm önerileri sunmuştur. Dolayısıyla onun, dini ve pozitif ilimlerin pek çoğunda bilgi sahibi olduğu söylenebilir.

Said Halim Paşa'nın eserleri küçük risalelerden oluşmaktadır. Çoğunlukla yaşadığı dönemi ele alan bu risaleler dînî muhtevada olmakla beraber dönemin problemlerinin çözümünü içeren sosyolojik, felsefi ve idari konuları işlemektedir. Bizim bu çalışmada ele aldığımız eseri ise “idari açıdan” Batı ile İslâm devletleri arasındaki farklara değinmektedir. Paşa'nın Malta sürgünündeysen kaleme aldığı bu eser, ilk olarak 1921 senesinde “*Les institutions politiques dans la société Musulmane*” adıyla Roma'da yayınlanmıştır. 1922 yılında ise Mehmet Akif Ersoy tarafından Fransızcadan Türkçe'ye çevrilmiştir. Aynı yıl “*Sebilürreşâd*” mecmuasının 19 ve 20. ciltlerinin farklı sayılarında tefrika halinde neşredilmiştir. “Millî İrâdenin Hakimiyeti” başlığı altındaki kısım Osmanlıca'ya çevrilmemiş ve neşredilmemiştir.

Said Halim Paşa'nın söz konusu eseri incelendiğinde ilk olarak konu ile ilgili giriş niteliğinde bilgilere yer verdiği görülmektedir. Bu durum İslâm idare hukukunun temellendirilmesi ve konunun şekillenmesi açısından oldukça önemlidir. Sonrasında Paşa'nın kendi tespitlerine ve sorunun ortaya konmasına geçilmektedir. Bu yapılırken de oldukça açık sözlü ve eleştiri kabiliyeti yüksek bir üslup kullanılmaktadır. Ayrıca tespit edip değerlendirdiğimiz kadarıyla her bölümde ele alınan sorun için mutlaka bir çözüm önerisi veya takip edilmesi gereken metoda dair bir işaret yer almaktadır. Yaptığımız tespitlere göre sorunlara bulunan çözüm önerilerinde daha çok toplumun ihtiyaçları ve İslâm hukukuna uygunluk kıstas alınmaktadır. Paşa, Batı'yı bir Hristiyan medeniyeti, Doğu'yu ise İslâm medeniyeti olarak görmüştür. Bu bakımdan iki tarafın da insan olarak sorunları ve bu

sorunlara bulacakları çözüm önerileri benzer olsa da birbirlerinden yararlanırken, insani, idari, siyasi anlayış ve değerler sistemindeki farklılıklar sebebiyle oldukça dikkat etmeleri gerektiğini söylemektedir.

Bu özelliklere sahip olan *İslâm'da Teşkilat-ı Siyâsiye Risâlesi* adlı eserin detaylı olarak incelemesinde ise şu gibi hususlara değinildiği gözükmektedir:

Said Halim Paşa konunun daha iyi anlaşılması ve önem sırasına binaen ilk olarak İslâm dininin meydana getirdiği, kendine mahsus toplumsal yapıyı incelemiştir. Sonrasında İslâm dininin ortaya koyduğu tüm sosyal faydaların ancak onun emirlerinin tam olarak uygulanmasıyla ortaya çıkabileceğini ifade etmiştir. Yani ona göre İslâm dini benimsendiğinde tüm tabiat, ahlak ve toplumsal kurallara uyulmuş olunacaktır. Nitekim İslâm dininin buyrukları ilahi ve uygulama bakımından nebevi kaynaklı olduğu için insan tabiatına en uygun olan yapıdadır. Bu durumun bir sonucu olarak İslâm hükümleri uygulanırsa; eşitlik, gerçek hürriyet, toplumsal dayanışma ve yardımlaşma tamamıyla gerçekleşecektir.

Ele alınan konulardan bir diğeri milli hakimiyet düşüncesidir. Said Halim Paşa konuya bu düşünceye ulaşılmadan önceki idari sistemleri ele alarak başlamıştır. “Hakimiyeti milliye” düşüncesinin Batı medeniyetinde ortaya çıktığı sonucuna varan Paşa, onların tarih boyunca geçirdiği idari ve siyasi süreçlerin bu duruma sebep olduğu tespiti yapmıştır. Ona göre her ne kadar bu düşünce ilk etapta masum gibi gözükse de Batı’da o günlerde uygulandığı şekliyle aslında iktidarı ele geçirme yöntemlerinden biridir. Ayrıca bu yöntemin mutlak başarılı kabul edilmesi ve kanun oluşturma gibi hususlarda kullanılmasının doğru olmadığını söylemiştir. Bunun gerekçesi olarak da halkın çoğunluğunun her daim, herkesi kuşatan, mutlak doğruyu arzulamaması ve parlamentoda her grubun kendi çıkarına olanı istemesi şeklindeki tespitlerini ileri sürmüştür.

Paşa, bir diğer başlıkta İslâm dininin kurallarını takip etmenin sonuçlarını ele almış, bu durumun toplumsal, siyasi ve ekonomik açıdan oldukça yararlı olacağını ifade etmiştir. Bunun hemen ardındaki başlıkta ise çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu devletlerin içinde bulunduğu siyasi ve toplumsal krizlere değinmiş, sorunun tespitiyle ilgili düşüncelerine yer vermiştir. İslâm dinini ilerlemenin önünde bir engel olarak görenlere ise bu durumun kurumsal olarak İslâm’la veya onun oluşturduğu kültür ve medeniyetle ilgisi olmadığını söylemiştir. Nitekim onun hükümlerini hakkıyla anlayamama ve yaşayamamaktan dolayı bu hallere düşüldüğünü ifade etmiştir.

Paşa, son bölümde ise Batı toplumunu ve onların idari sistemini yukarıda ifade ettiğimiz hususları detaylandırarak açıklamıştır. Müslümanların idare hukuku ile ilgili uygulamalarına değinmiş, bu konudaki öneri ve görüşlerini sıralamıştır. Ona göre devlet

başkanı olan kimse Batı idaresinden farklı olarak İslâm dinini müdafaa ettiği için oldukça geniş yetkilere sahip olmalıdır. Yine bu sebeple yönetim yetkileri bir kişide toplanmalıdır. Ona göre yürütme gücü meclis-i meb'ûsan tarafından denetlenmeli ancak bu durum onun karar alma süreçlerini etkilememelidir. Buna göre karar alma sürecinde daha serbest bir yürütme gücü olmalı, alınan kararlar denetime tâbi olmalıdır. Siyasi parti grupları hakkında da görüş bildiren Paşa, İslâm devletlerindeki oluşumlarla Batı'dakileri kıyaslamıştır. Buna göre Batı'da yer alanlar birbirleriyle mücadele halindedir ve ayrıca kendi gruplarının isteklerini savunmaktadır. Bizdekiler ise onların aksine ancak devletin bekâsı ve toplumun geneli adına ihtilafa düştüklerinde doğruyu seçmek üzere mücadele yürüten oluşumlardır.

Paşa'nın son olarak ele aldığı kurum ise "Meclis-i a'yân" dır. Ona göre Padişahın bizzat kendisinin seçtiği kimselerden oluşan bu grup, halkı belirli siyasi ve toplumsal tehlikelerden koruma, onların hak ve sorumluluklarını belirleme, takip ve tayin görevini yerine getirmektedir.

Said Halim Paşa'nın buraya kadar ele alınan *İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiye Risâlesi* adlı eserinden anlaşılmaktadır ki, çalışmamıza konu eserinde her ne kadar açık olmasa da onun bir İslâm hukukçusu kimliğinden söz edebiliriz. Nitekim ifade ettiği hususlar İslâm idare hukukuyla oldukça ilgilidir. Uzun süren siyasi hayatı boyunca elde ettiği tecrübeler, aldığı dini ve ilmi eğitim onu bu konuda yeterince bilgi sahibi yapmıştır. O, ele aldığı konuları dönemindeki çoğu kişinin aksine yüzeysel değerlendirmemiş, derinlemesine analiz ve araştırmalar yapmıştır. Bunun sonucunda da Batı'nın örnek alınması gereken uygulamalarını tespit etmiştir. Ona göre Batı'dan alınması gereken şey, tabiat kanunlarına dayalı pozitif ilimlerdir. Yoksa onlardan sosyal ve idareyle ilgili konularda bilgi almak, onları taklit etmek doğru değildir. Nitekim onların bu konudaki bilgi ve uygulamaları kendi tarihleri ve yaşadıkları tecrübelerle ilgilidir. Bizler onların bu tür kurumlarını taklide kalkışırsak bu durum bize yarar yerine zarar getirecektir. Eğer biz müreffeh bir yaşam için Batı'yı taklit edeceksek bu onun ilmi ve fenniyle ilgili olmalıdır.

Görüldüğü üzere Said Halim Paşa'nın eseri merkezli bu çalışmada müellifin batılı idari ve siyasi kurumsal yapılarla Müslüman milletin yönetilemeyeceği konusundaki görüşleri ele alınmıştır. Aynı zamanda aynen tatbik edilebilecek olanları da gerekçeleriyle birlikte temellendirilmiştir. Paşa'nın yaptığı mukayesedeki kabul edilebilir ve kendi bünyemize uymayan, kabul edilemez kurumsal yapıların "iktidar, kudret, tasarruf yetkisinin bölünebilirliği, paylaşılabilirliği" temasıyla mukayesesi yapılmıştır. Ne de olsa, hala günümüzde siyasi ve ideolojik yansımalarını yaşadığımız, ilk fikri tartışmaların nüvesini teşkil eden bu eser "kurumsal manada batılılaştırma"nın boyutları ele alınıyor. Buna göre

İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiye Risâlesi adlı bu çalışma Said Halim Paşa'nın iddialarının gerekçeleriyle ortaya konulması yöntemiyle İslâm idare hukuku bağlamında değerlendirilmiştir. Yüksek Lisans düzeyinde yapılan bu çalışmayla pek çok ilmi kimliğe sahip olan müellifin Fıkhî yönü de açığa çıkarılmak istenmiş, onun edindiği tecrübeler ve ortaya koyduğu görüşleriyle bugüne de yarar sağlaması arzu edilmiştir. Ayrıca bu çalışmanın Said Halim Paşa ile ilgili yapılacak diğer İslâm hukuku çalışmalarına yardımcı olması ve bu konuda oluşturulan literatüre bir katkı sağlaması da temenni edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Ağırakça, Ahmet, *Hiz. Osman*, Beyan Yayınları, Ankara 2018.
- Ağırman, Ferhat, *Yaşadığı Dönemdeki Fikirler Işığında Said Halim Paşa ve Düşünceleri*, (yayınlanmamış doktora tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2007, s. 3.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Eş-Şeybânî, *el-Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2001.
- Ahmed Fidan vd., *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, c. I, MEB Yayınları, Ankara 1995.
- Akarsu, Murat, “İlk Dönem İslâm Tarihinde Yargının Kurumsallaşmasında Dört Halifenin Rolü” *Eskiye Dergisi*, 37 (2018), s. 61-68.
- Akıllıoğlu, Tekin, *Hangi Hukuka Giriş?*, İmaj Yayınevi, Ankara 2017.
- Aksoy, Numan Durak, “Tarihsel Bakımdan Halifelik”, *Hikmet Yurdu Dergisi*, 3 (2009), s. 222-223.
- Aksu Hasan, *Osmanlı Basınında Said Halim Paşa Suikastı*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu 2018. s. 93-94. Akşin, Sina, *31 Mart Olayı*, İmge Kitabevi, Ankara 2015.
- Aktan, Hamza, “Âkile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1989, c. II, s. 248-249.
- Akyüz, Vecdi, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1991.
- _____, Vecdi, Seyfettin Ünlü, *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, İlke Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Algül, Hüseyin, “Gazve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1996, c. XIII, s. 488-489.
- _____, Hüseyin, “Muâhât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), Ankara 2020, c. XXX, s. 306-307.
- Alkan Necmettin, *İmparatorluğun Son Savaşı Birinci Dünya Savaşı'na Neden ve Nasıl Girdik?*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020.
- Apak, Adem, “Dört Halife: Hulefâ-i Râşidîn Dönemi”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2014.
- _____, Adem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 2*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.
- _____, Adem, *Kabile*, Endülüs Yayınları, İstanbul 2017.
- Arı, Abdüsselam, “Hz. Ömer'in Ebû Musa El-Eş'ari'ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi” *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2 (2003), s. 85-99.
- Aristoteles, *Politika*, çev. Mete Tuncay, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006.

- Atalar, Münir, “Emîr-i Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1995, c. XI, s. 131-133.
- Atar, Fahrettin, “Kadı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), c. XXIV, 2001 İstanbul, s. 69-73.
- Atay, Ender Ethem, *İdare Hukuku*, Ankara 2009.
- Avcı, Casim, “Hilâfet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1998, c. XVII, s. 539-546.
- Avn, Abdurrahmân, *el-Fennü'l-Harbî fî Sadri'l-İslâm*, Mısır 1961.
- Ayaz, Fatih Yahya, “Başlıca İslâm Kurumları”, *İslâm Kurumları Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.
- _____, Fatih Yahya, “Vezir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), c. XLIII, İstanbul 2013.
- Aycan, İrfan, “Muâviye b. Ebû Süfyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), c. XXX, Ankara 2020, s. 330-332.
- Aydın, Mehmet Akif, “Hükümet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1998, c. XVIII, s. 471-473.
- _____, Mehmet Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Hars Yayınları, İstanbul 2005.
- Aykut, Mehmet Şeref, *Trakya Millî Mücadele Tarihi Malta Hatıratı ve Malta'da Türkler*, Alfa Yayınları, İstanbul 2011.
- Azimli, Mehmet, *Hiz. Ömer*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.
- Azizova, Elnure, “Tihâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), c. XXXXI, İstanbul 2012, s. 153-154.
- Balcı, İsrail, “diplomat ve devlet adamı yönüyle Hiz. Ömer”, *OMU İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (2003), s. 185.
- Balta, Tahsin Bekir, *İdare Hukuku I: Genel Konular*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1972.
- Barış, Mustafa Necati, “Hiz. Ömer'in Yönetim Anlayışı”, *Diyanet İlmi Dergisi*, 54 (2018), s. 121-148.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi* c. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Beki, Mehmet Edip, *İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa ve Siyasî Düşünceleri*, (basılmamış doktora tezi), Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2021, s. 107.
- Bekiroğlu, Halit, *Said Halim Paşa ve Siyaset Ahlakı*, İlke Yayıncılık, İstanbul 2015.

- Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, çev. Mustafa Fayda, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, çev., Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019.
- Bilge, Necip, *Hukuk başlangıcı Hukukun Temel İlkeleri*, Turhan Yayınevi, Ankara 1992.
- Birsel, Salâh, *Ah Beyoğlu Vah Beyoğlu*, Sel Yayıncılık, İstanbul 2002.
- Bostan, M. Hanefi, *Bir İslâmcı Düşünür Said Halim Paşa*, İrfan Yayınları, İstanbul 2014.
- _____, M. Hanefi, "Said Halim Paşa ve Fikirleri", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, 8 (2019), s. 56.
- _____, M. Hanefi, "Said Halim Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, c. 35, s. 557-560.
- Bozkurt, Nahide, "Abbasiler Medeniyet Tarihi", *İslâm Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2004.
- Bozkurt, Nebi – Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Medine", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), Ankara 2003, c. XXVIII, s. 311-318.
- Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletler Tarihi*, çev., Neşet Çağatay, Ankara 1992.
- Bulaç, Ali, *Medine Sözleşmesi*, Çıra Yayınları, İstanbul 2020.
- Bursalı, Mustafa Necati, *Hazreti Osman / Haya ve Edep İncisi*, Çelik Yayınevi, İstanbul 2019.
- _____, Mustafa Necati, *Hz. Ali Allah'ın Arslanı ve Evliyalar Sultanı*, Çelik Yayınevi, İstanbul 2019.
- Bülbül, Kudret, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Said Halim Paşa*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994, s. 98.
- _____, Kudret, *Said Halim Paşa*, Kadim Yayınları, Ankara 2006.
- Cuveyni, Ebu'l-Meâ'li Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf b. Muhammed . Abdullah b. Hayve, *Gıyâsü'l Umem Fî İltiyâzsi'z-Zulem*, thk., Muhammet Hilmi, Darü'd-Da've, İskenderiye 2012.
- Çabuk, Vahit, "Said Halim Paşa ve Talat Paşa Kabinelerinin Divan-ı Ali'ye Sevki, İlk Soruşturma Tutanakları" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 15 (1986), s. 38-39.
- Çağatay, Neşet, *İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1957.
- Çağrııcı, Mustafa, "Asabiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi) c. III, s.453-455.
- _____, Mustafa, "Hak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1997, c. XVII, s. 151.

- Çetin, Atilla, “Tunuslu Hayreddin Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1993, c. XVII, s. 57-60.
- Çetin, Halis-Yıldız, Fatih, *Said Halim Paşa- Meşrutiyet ve Cumhuriyet Arasındaki Son Halka*, Kadim Yayınları, İstanbul 2022.
- Çın, Selim, *Demokrasi ve Hukuk Devleti İkilemi*, Astana Yayınları, Ankara 2019.
- Çil, Halit, *Ömer’i Arayan Yüzyıl*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.
- Davutoğlu, Ahmed, “Devlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1994, c. IX, s. 234.
- Demircan, Adnan, “Muaviye b. Yezid Ve Halifelîği”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (1996), s. 109.
- _____, Adnan, *Hiz. Ali Dönemi ve Ehl-i Beyt*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014.
- _____, Adnan, “Dört Halife: Hulefâ-i Râşidîn Dönemi”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2014.
- _____, Adnan, “Hz. Ali’nin İktidar Yıllarında İslâm Toplumunda Siyaset”, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2013), s. 176.
- _____, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Dönemlerinde Önderler ve İhtilaflar*, Beyan Yayınları, İstanbul 2015.
- Demirci, Mustafa, “Savâfi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 2009, c. XXXVI, s. 184-185.
- Denek, Nur Muhammed, *İslâm’da Eşitlik ve Sosyal Adâlet*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2010.
- Doğan, Yusuf, *Hadislerde Kamu Hukuku Kavramlarının Semantik Tahlili*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1997, s. 137.
- Domenach, Gatti-Gleizal, Jean Jacques, vd., *Batı Demokrasilerinde Polis*, çev. Mustafa Kandemir, Temiz Yayınları, Ankara 2000.
- Duran, Ahmed, “İslâm Hukukunda Sosyal Terbiye ve Kontrol Kurumu Olarak Hisbe Müessesesi” *Ekev Akademi Dergisi*, 64 (2015), s. 20.
- Ed-Dûrî, Abdülaziz, “Divan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1992, c. IX, s. 386-387.
- Dursun, Davut, *Siyasî-İdarî Sistemle İlişkileri Açısından Din Bürokrasisi Yapısı, Konumu ve Gelişimi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992.
- Ebû Ca’fer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Tarihü’l-ümem ve’l-müluk*, Daru İbni’l-Cevzi, Kahire 2020.

- Ebü Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, çev. Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.
- Ebü Yusuf, Yakub b. İbrahim b. Sa'd el-Kûfî, *Kitâbu'l-Haraç*, Dârü'l-marife, Beyrut 1979, s. 45.
- Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr Ed-Dımaşki, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Beşşar Avvad Ma'ruf, Daru İbn Kesir, Beyrut 2015.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammaed b. İsmail, *Sahîh-i Buhârî*, nşr. Mustafa Dîb el-Boğa, Daru'l-ulumî'l-insaniyye, Dimeşk 1993.
- el-Ezrakî, Muhammed b. Abdullah, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âsâr*, nşr. Rüşdî Sâlih Melhas, Beyrut 1979, c. I, s. 112.
- el-Kettânî, Muhammed Abdulhay, *Hiz. Peygamber'in Yönetimi*, c. I çev. Ahmet Özel, İz Yayıncılık, İstanbul 1993.
- el-Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, nşr. Ahmet Mubarek el-Bağdâdî, Daru İbnu Kuteybe, Beyrut 1989.
- el-Meydânî, Ahmed b. Muhammed, *Mecma'u'l-emsâl*, nşr. Can Abdullah Tuma, Dârus-Sadr, Beyrut 2002.
- en-Nedvi, Ebu'l Hasan Ali El-Hasani, *Hiz. Ali el-Murteza*, çev. Yusuf Karaca, Risale Yayınları, İstanbul 2015.
- en-Nesefî, Ebü'l-Muîn, *Baḥru'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, thk., Veliyyuddîn Muhammed Şâlih el-Farfûr, Mektebetu Dâri'l-Farfûr, Dimeşk 2000.
- es-Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Târihu'l-hulefâ*, Matbaatü's-Saâdeti, Mısır 1952.
- en-Nîsâbü'rî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknu'd-dîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî, *Ğiyâsü'l-Ümem fî't-Tiyâsi'z-Zülem*, nşr. Abdü'l-Azim Mahmud ed-Dîb, Darü'l Minhâc, Beyrut 2011.
- Eren, Abdurrahman, *Anayasa Hukuku Ders Notları*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul 2018.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, Eser kültür Yayınları, İstanbul 1977.
- Erkal, Mehmet, "Beytül-mâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1992, c. VI, s. 90.
- Erkoçoğlu, Fatih, "Emeviler Medeniyet Tarihi", *İslâm Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2004.
- Ersoy, Mehmet Akif, *Modernleşmek mi İslâmlaşmak mı?*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Esatlı, Mustafa Ragıp, *İttihat ve Terakki'nin Son Günleri*, Bengi Kitap Yayın, İstanbul 2008.
- es-Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Ensâb*, nşr. Şerefeddin Ahmed, Haydarabat 1980.

- Fayda, Mustafa, “Câhiliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1993, c.VII, s. 17-19.
- _____, Mustafa, “Dört Halife”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, ed., Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2014.
- _____, Mustafa, “Hz. Peygamber Sonrasında Halife Seçimi Meselesi ve Hulefâ-i Râşidîn’in Hilafete Gelme Süreçleri”, *Geçmişten Günümüze Hilafet*, ed. Mustafa Sabri Küçükaşcı vd., İlem Yayınları, İstanbul 2019.
- _____, Mustafa, “Cerib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), c. VII, İstanbul 1993, s. 402.
- _____, Mustafa, “Emîrû’l-Mü’minîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1995, c. XI, s. 156-157.
- _____, Mustafa, “Fey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1995, c. XII, s. 511-513.
- _____, Mustafa, *Hulefâ-i Raşidin Devri (Dört Halife Dönemi)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2022.
- Fevzî, Fârûk Ömer, *Târîhü’n-nazmü’l-islâmî*, Dârüş-şurûk, Ramallah 2010.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, “Dâru’n-Nedve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1993, c. VIII, s. 555-556.
- Firûzebâdî, Mecdüddin Muhammed b. Yakub, *Kâmûs ‘ul-Muhît*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1994.
- Furat, Ahmet Hamdi, “Kâdîlkudâtlık Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kâdîlkudâtlar”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2008), s. 105-106.
- Gadban, Münir, *İslâmda Siyasi Antlaşma (Hilf)*, çev. Mustafa Burak, Nass Yayınları, İstanbul 1990.
- Gencer, Tülay, “Cemil Meriç ile Türk Modernleşmesine Bir Bakış” *Bitlis Eren Üniversitesi Dergisi*, 1 (2007), s. 21.
- Giritli, İsmet vd., *İdare Hukuku*, Der Yayınları, İstanbul 2008.
- Göl, Yavuz Selim, “Abbâsîler Döneminde Kâdî’l-Kudâtlık”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2018), s. 14-15.
- Göze, Ayferi, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, Beta Yayınevi, İstanbul 2009.
- Gözler, Kemal – Kaplan, Gürsel, *İdare Hukuku Dersleri*, Ekin Yayınları, Bursa 2013.
- _____, Kemal, *Anayasa Hukukuna Giriş Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*, Ekin yayınevi, Bursa 2011.
- _____, Kemal, *İdare Hukuku*, Ekin Yayınevi, Bursa 2009.

- Gözübüyük, Şeref -Tan, Turgut, *İdare Hukuku: Genel Esaslar*, Turhan Kitabevi, Ankara 2011.
- Gülener, Serdar, *Türkiye’de Anayasa Yargısının Demokratik Meşruluğu*, XII Levha Yayınları, İstanbul 2012.
- Güler, Mehmet Nuri, “İslâm’da İdârenin (Kamu Velâyeti ve Vilâyetin) Denetlenmesi”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 1(2018), s. 98.
- _____, Mehmet Nuri, *İslâm İdare Hukuku’nun Ortaya Çıkışı*, (yayınlanmamış doktora tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1994, s. 6.
- Günal, Mustafa, *H. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, İnsan Yayınları, İstanbul 2019.
- Günday, Metin, *İdare hukuku*, İmaj Yayınevi, Ankara 2011.
- Hamidullah, Muhammed, *H. Peygamber’in Savaşları*, çev. Nazire Erinç Yurter, Beyan Yayınları, İstanbul 2002.
- _____, Muhammed, *İlk İslâm Devleti*, çev. İhsan Süreyya Sırma, Beyan Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, c. I, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayınevi, İstanbul 1993.
- _____, Muhammed, *Medine’de Kurulan İlk İslâm Devletinin Esas Teşkilat Yapısı ve H. Peygamber’in Vazettiği Yeryüzündeki İlk Yazılı Anayasa*, çev. Salih Tuğ, Beyan Yayınları, İstanbul 1998.
- _____, Muhammed, *İslâm Anayasa Hukuku*, çev. Vecdi Akyüz, Beyan Yayınları, İstanbul 2005.
- Hançabab, Halil İbrahim, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2016.
- Harekât, İbrahim, “Berîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1992, c. V, s. 498-501.
- Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel ve Sosyal İslâm Târîhi*, çev., İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1996.
- Hatemi, Hüseyin, *Medeni Hukuka Giriş*, On iki Levha Yayınları, İstanbul 2017.
- Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk., Mustafa Abdulkadir Ata, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/said-halim-pasa-1864-1921/>
- Işık, Vahdettin, *Said Halim Paşa Bir Islah Düşünürünün Hayatı, Düşüncesi ve Eserleri*, Ketebe Yayınevi, İstanbul 2020,
- _____, Vahdettin, *Said Halim Paşa Külliyyatı*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmet Et-Temîmî, *es-Sîretü'n-Nebevî ve Ahbâru'l-Hulefâ*, çev. Harun Bekiroğlu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed b. Abdülmelik, *es-Sîret'ün Nebeviyye*, nşr. Muhammed Nebîl Tarîf, Dâr'u İbn Kesir, Beyrut 2010.
- İbn Mace, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, çev., Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yayınları, İstanbul 2012.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mûkerrem el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab*, nşr. Amîr Ahmed Haydar, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2009.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. ez-Zühri, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, nşr. Muhammed Abdulkadir Atta, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2012.
- İbn-Faris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luğa*, nşr. Abdu's-Selam Muhammed Harun, Beyrut 1991.
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed b. Abdülkerim, *En Nihaye fi Garîbil Hadis vel Eser*, thk., Ebû Abdurrahman Salah b. Muhammed b. Uveyda, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2011.
- _____, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk., Ebu'l-Fida Abdullah El-Kadi, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010.
- İkbal, Muhammed, *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, çev., Rahim Acar, Timaş Yayınları, İstanbul 2019.
- İnal, Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, Dergah Yayınları, İstanbul 2000.
- İpşirli, Mehmet, "Elçi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1995, c. XI, s. 3.
- _____, Mehmet, "Kazasker", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), Ankara, 2022, c. XXV, s. 140-143.
- Kalkan, Nurettin – Nar, Maşallah, "Hz. Muhammed'in Siyasi Tecrübesinden Hareketle İslâm Devleti Kavramı", *Türkiye Yazarlar Birliği Akademi Dergisi*, 31 (2021), s. 189.
- Kallek, Cengiz, "Hisbe" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1998, c. XVIII, s. 143-145.
- Kan, Kadir, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdâd*, (yayımlanmamış doktora tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2010, s. 292.
- Kanarya, Bayram, "Hadislerde cihad nedir ne değildir?", *Cihad nedir? Ne Değildir?*, ed. Adnan Demircan, Fecr Yayınları, Ankara 2019.
- Kapani, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1997.
- Kara, İsmail, "İslâmlaşmak" *Fikir ve Sanatta Hareket Dergisi*, 11-12 (1980), s. 11-12.

- _____, İsmail, “Said Halim Paşa”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar*, ed., Ekrem Çakıroğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- _____, İsmail, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi 1*, Dergah Yayınları, İstanbul 2014.
- Karaman, Hayreddin, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku (Giriş ve Amme Hukuku)*, Ensar Yayınları, İstanbul 2017.
- _____, Hayrettin, “İslâm’da İçtimâî Terbiye ve Kontrol İhtisab Müessesesi”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 5 (1972), s. 273-274.
- _____, Hayrettin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, İz Yayınları, c. I, İstanbul 2001.
- Karatepe, Şükrü, *İdare Hukuku*, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1993.
- Karpat, Kemal, *İslâm’ın Siyasallaşması-Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, çev., Şiyar Yalçın, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.
- _____, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Kavakçı, Yusuf Ziya, *Hisbe Teşkilâtı / Bir İslâm Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gelişmesi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1975.
- Kaya, Mahmut, “Aristo”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1991, c. III, s. 375-378.
- Kelpetin, Mahmut, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, Kuramer Yayınları, İstanbul 2016.
- Keskinsoy, Ömer-Kaya, Semih Batur, “Hukuk Devletinin Kanun Devletine Anayasal Devletin Anayasalı Devlete Evrilmesi” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 70 (2021), s. 1152.
- Kılıç, Mustafa, “Yönetim”, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, ed., Mehmet Azimli, Bilimsel Araştırma Yayınları, İstanbul 2018.
- Kılıç, Ünal, “Vâli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 2012, c. XLII, s. 492-494.
- _____, Ünal, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Yediveren Kitap Yayınları, İstanbul 2004.
- Koca, Kevser Ceylan, *Osmanlı Hukuk Sisteminde Kadılık Kurumu* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2019, s. 5.
- Korkmaz, Cemil Hakan, *İttihat ve Terakki*, Profil Yayınları, İstanbul 2015.
- Korkmaz, Tuğrul, “Hükümet Sistemleri ve Türkiye Üzerine Bir Analiz”, *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, 1 (2016), s. 44.

- Kozak, İbrahim Erol, *İbn Haldun'a Göre İnsan, Toplum, İktisat*, Pınar Yayınları, İstanbul 1984.
- Köktürk, Abdullah, “Modern Öncesi Devletin Yönetim Anlayışı”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 13 (2011) s. 80.
- Kubalı, Hüseyin Nail, *Devlet Anahukuku Dersleri*, Adnan Kitabevi, İstanbul 1946.
- Kuran, Ahmet Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılap Hareketleri*, Tür Yayınları, İstanbul 1959.
- Kuran, Ercüment, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 113.
- Küçükaşcı, Mustafa Sabri “Kâtip”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), c. XXV, Ankara 2022, s. 53-55.
- _____, Mustafa Sabri, “Kıyâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), Ankara 2022, c. XXV, s. 507.
- _____, Mustafa Sabri, “Rifâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 2008, c. XXXV, s. 97-98.
- _____, Mustafa Sabri, “Sikâye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 2009, c. XXXVII, s. 177-178.
- Mehmet (Said Halim Paşa), *Meşrutîyyet*, Araks Matbaası, İstanbul 1911.
- Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *Siretu İbni İshâk*, nşr. Muhammed Hamidullah, Konya 1983, s. 173.
- Mübarek, Muhammed, *Nizâmü'l-İslâm (el-Hükmü ve 'd-Devletu)*, Dârü'l-Fikir, Beyrut 1981.
- Nafiz, Samih, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2003.
- Neocleous, Mark, *Toplumsal düzenin inşası (polis erkinin eleştirel teorisi)*, çev. Ahmet Bekmen, H2o Yayınları, İstanbul 2013.
- Nur, Rıza, *Hayat ve Hatıralarım*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992.
- Onar, Sıddık Sami, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, Hak Kitabevi, İstanbul 1966.
- Ortaylı, İlber – Erdinç, Erol Şadi, *İttihat ve Terakki*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2016.
- Ozan, İbrahim Halil, “II. Abdülhamid ve İslâmcılar: Muhalefet, Yanılgı ve Pişmanlıklar” *Van İlahiyat Dergisi*, 8 (2020), s. 3.
- Öğüt, Salim, “Emir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1995, c. XI, s. 119-121.
- Öz, Mustafa, “İmâmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 2000, c. XXII, s. 203-207.

- Özalp, Ahmet, *İslâm ve Batı Toplumlarında Siyasal Kurumlar*, Pınar Yayınları, İstanbul 2019.
- _____, Ahmet, *Said Halim Paşa Bütün Eseleri*, Büyüyen Ay Kitapevi, İstanbul 2015.
- Özalp, Ömer Hakan, “Said Halim Paşa’nın İslâm’da Teşkilât-ı Siyâsiye” Risâlesinin Bilinmeyen Bir tercümesi”, *Kutatgubiliğ Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 5 (2004), s. 243-244.
- Özay, İlhan, *Gün Işığında Yönetim Yargısal Korunma*, Alfa Yayınları, İstanbul 2010.
- _____, İlhan, *Günüşiğında Yönetim*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2004.
- Özbudun, Ergun–Yürük, Ayşe Tülin, *Anayasa Hukuku*, Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları, Eskişehir 2004.
- _____, Ergun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara 2011.
- Özen, Şükrü, “Kâdulkudât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 2001, c. XXIV, s. 77-78.
- Özhazar, Hüseyin, *Adaleti ve Yenilikleriyle Hz. Ömer*, Tire Kitap Yayınları, İstanbul 2016.
- Özkan, Mustafa, “Medine Vesikası” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), Ankara 2019, c. II, s. 212-215; Hamidullah, *İslâm Tarihine Giriş*, s. 94.
- _____, Mustafa, *Medine Vesikası / Anayasası ve Birlikte Yaşam*, Fecr Yayınevi, Ankara 2009.
- Özkorkut, Nevin Ünal, “1876 Anayasası’nın Hukuk Devleti Unsurları Açısından Osmanlı Devlet Anlayışına Getirdiği Yenilikler”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 53 (2004), s. 174.
- Paşa, Said Halim, “İslâm’da Teşilât-ı Siyâsiye”, *İleri Mecmuası*, 1459 (1919), s.1-8.
- _____, Said Halim, “İslâm’da Teskilât-ı Siyâsiyye”, *Sebilürreşâd Dergisi*, 19-20 (1920), s. 493, 496, 498, 501.
- _____, Said Halim, “Meşrûtiyet”, *Buhranlarımız*, Şems Matbaası, İstanbul 1919.
- _____, Said Halim, “Mukallidliklerimiz”, *Buhranlarımız*, Şems Matbaası, İstanbul 1919.
- _____, Said Halim, *Buhranlarımız ve İçtimai Hayatımız*, Çağdaş Kitap, İstanbul 2020.
- _____, Said Halim, *İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye*, Matbai Amire, İstanbul 1916.
- _____, Said Halim, *İslâmlaşmak*, Darulhilafe Hukuk Matbaası, İstanbul 1918.
- _____, Prens Mehmet Said Halim, *Buhran-ı Fikrimiz*, Sebilürreşad Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 1918.
- _____, Said Halim, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, thk. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul 2022.

- _____, Said Halim, *Buhranlarımız*, Şems Matbaası, İstanbul 1919.
- _____, Sait Halim, *Türkiye ve Hilafet*, thk. İsmail Kara, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.
- Pırlanta, İsmail, “Hz. Ömer Döneminde Askeri Teşkilat”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, ed., Ali Aksu, Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Matbaası, Sivas 2018.
- Rıfat, Mevlanzade, *31 Mart Bir İhtilalin Hikayesi*, çev., Berire Ulgenci, Pınar Yayınları, İstanbul 2010.
- Sabuncu, Ömer, “Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faliyetleri” *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (2018) s. 139.
- Sağlam, Hadi, “İslâm idare hukukunda yönetim şekli”, *Universal Journal of Theology Dergisi* (UJTE), 2 (2017), s. 36-57; Mustafa Özkan, “Medine Vesikası” s. 212-215.
- Sarıçam, İbrahim – Aycan, İrfan, *Emeviler*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2014.
- _____, İbrahim, “Hicâbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1999, c. XVII, s. 431-432.
- _____, İbrahim, *Hz. Osman*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020.
- _____, İbrahim, *Hz. Ömer*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017, s. 88-93
- Saygun, Ahmet, *Said Halim Paşa*, çev., Derya Göçer, Everest Yayınları, İstanbul 2010.
- Selçuk, Sami, *Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000.
- Söylemez, Mahfuz, “Emevi”, *İslâm Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş, Grafiker Yayınları, Ankara 2004.
- _____, Mahfuz, “Hz. Hasan’ın Hilafeti ve Muaviye Devrinin Arka Planı”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 3-4 (2001), s. 456-462.
- Şafak, Ali, *Osmanlı Devleti’nde Dinin Yargı Üzerinde Etkisi*, Polis Akademisi Yayınları, Ankara 1999.
- Şakir, Ziya, *Çırağan Sarayı’nda 28 Sene V. Murad’ın Hayatı*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2011.
- Şerîf er-Radî, *Nehcü’l-belâğa: Hz. Ali’nin Konuşmaları, Mektupları ve Hikmetli Sözleri*, çev., Adnan Demircan, Beyan Yayınları, İstanbul 2006.
- Şeyhun, Ahmet, *Said Halim Paşa Osmanlı Devleti Adamı ve İslâmcı Düşünür (1865-1921)*, çev., Derya Göçer, Everest Yayınları, İstanbul 2010.
- Şimşir, Bilal Niyazi, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2020.
- Şimşir, Mehmet, “İslâm Devletinin İlk Kuruluş ve Kurumsallaşma Süreci” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 38 (2017), s. 217; Uygun, *Devlet Teorisi*, s. 61-64.

- Tansel, Fevziye Abdullah, *Ziya Gökalp Külliyyatı Limni ve Malta Mektupları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1989.
- Tansu, Nafiz, *Teşkilât-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk İki Devrin Perde Arkası*, Nokta Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.
- Tophan, Nazım, *Ulû'l-Emre İtaatın Sosyolojik Kökenleri (Emevî Örneği)*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2021, s. 49-51.
- Tunaya, Tarık Zafer, *İslâmcılık Cereyanı*, Yeni Gün Haber Ajansı Yayınları, Ankara 1998.
- _____, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Turhan, Mehmet, “Albert Venn Dicey’nin Hukuk Devleti Anlayışının Işığı Altında Türk Anayasa Mahkemesi’nin Kararları” *Çankaya Üniversitesi Hukuk fakültesi Dergisi*, 1 (2020), s. 3238.
- Türcan, Talip, *Devletin Egemenlik unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İştittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- Uludağ, Süleyman, “Halife”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1997, c. XIV, s. 299-300.
- Umeri, Ekrem Ziya, *Medine toplumu*, çev. Nurettin Yıldız, Risale Yayınları İstanbul 2021.
- Uyar, Gülgün, “Nakîb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 2006, c. XXXII, s. 321-322.
- Uygun, Oktay, *Devlet Teorisi*, On iki levha Yayınları İstanbul 2017.
- Yaka, Zeki, “İslâm İktisadının Gayesi”, *İslâm İktisadı ve Finansı*, ed. Hakan Sarıbaş, Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, Zonguldak 2017.
- _____, Zeki, *İslâm’da Kölelik*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1995.
- Yıldırım, Ercan, “İslâmcı Hareketin Özgün Fikir Adamı: Said Halim Paşa”, *Umran Dergisi*, 12 (2003), s. 60-76.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Arabistan” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1991, c. III, s. 252-258.
- Yıldız, Hayrettin, “Hukuk Devleti’nin Gelişim Sürecinde Mülk Devleti ve Polis Devletinin Yeri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15 (2013), s. 212.
- Yılmaz, Meliha, “Hizmet Sektörü”, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, ed. Mehmet Azimli, Bilimsel Araştırma Yayınları, İstanbul 2018.

- Yılmaz, Metin, “Emevi ve Abbasi Döneminde İç İstihbarat”, *İslâm Tarihi ve Sanatları Dergisi (İSTEM)*, 12 (2008), s. 175-193.
- _____, Metin, “Şurta” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 2010, c. XXXIX, s. 242-244.
- _____, Metin, *İslâm Şurta Teşkilatı*, (yayımlanmamış doktora tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2003, s. 56-67.
- Yılmaz, Ömer Faruk, *Bir Şehid Sultan Abdülaziz Han*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2012.
- Yılmaz, Saim “Veliaht” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 2019, c. XLIII, s. 28-30.
- Yiğit, İsmail, “Emevîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Ansiklopedisi), İstanbul 1995, c. XI, s. 96.
- Yüçetürk, Merve, *İslâm Medeniyetinin Geri Kalması Tartışmaları: Said Halim Paşa Örneği*, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021, s. 19.
- Zeydan, Corci, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev., Nejdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

بولغارلارده غیری تراکیانک مختاری واطه لرد کزنده برخرج استحصالی ایچون اورو یاده صرف مساعی ایدیورلر	ایلر	فرانسه نقطه نظریته کوره یونانلیلر (میچور) معاهده مننده اجرا ایدیلر جک تبدیلی قبول ایدیلر جکلردر
---	---------------	---

شرق و غرب

چوقه بیری کال تلفله کوردیکمز چو بک قصاظر
 مزدن بری شوایدی : غرب ممالکنده ، شرقه
 و بالخاصه اسلام و تورک ملکه ، بزم میز و طنیزه طاقه
 نبریات منتظه به ملاک و آوروپا افکارنده شرقه
 منلق برطاق اوعام و خرافاتی ازاله خادم اولاجق
 جدی ، غیر و منتظم برعکس به صاحب اولامایشما .
 شه پوزک غرب دیار عرفانده بو موضوعه امرانی
 احاطه اتش برچوق آثار موجوددی . قطب تورک
 مان مان هبسی ، بصر اوروپای نقطه نظرنده
 گورولش و یاخرد برطاق دشمنک تسویلاتی نسبه
 ائک ایچون نفر ایدلش صحنه لره انحصار ایدزدی .
 ایسته بوگون بک جدی و بربوک بریمونیکه
 کوردیورزه عزیز و طنداشما اسمد غلامک شوقصافی
 ا کال ایچون بک مشکور برنشیده بولوغشدر . اسمد
 مؤاد بک پارسده شرق و غرب عنوانی ویر اعتبارله
 بک کزیده و نیم برعکس غلبه نفر ایدیور . مطبعمه
 وارد اولان برنجی صابی ، حقیقه جدیت و اهمیت
 مندرجانی بک جمله شایان توصیه برجه . فیده مامینی
 حاردر . درصده ابتدکی وظیفه متناهی حسن افاضه
 موقعیت نامستی بوئون کوکلرله نمی ایلدیکمز بو بجه .
 مندرجات مختلفه آرا منده مرحوم سید حاج باشاک
 بک شایان دقت بر مقاله . اتمابه تی احتوا ایلور .

شهید منظور صدر اسبق
 سعید ملیم پاشا

جیت اسلام بک حیات حاضره و مستقبله .
 مطالعات مهمه بی حاوی اولان مذکور مقاله بی تدبیرجا
 فائزلمنه ترجمه ایلدیکمز . و بو نومردن اعتباراً
 بملکتیزی مرحوم مشارالیه ملاحظات و مطالعات
 ناسه پاشا ایلور :

معشر اسلامک تنظیم و تفسیر خادوم اولور اوزره
 تحریر ایدلش بمض مضبوطات

اهالی اسلام بک خواب غفلت و رخاوندن بیدار
 اولارق اجنبی بو بوندروغندن فورتنلی ایچون اظهار
 ابتدکی تمایل اله سی و کوششی زمان حاضرده ،
 ناشناهی بریمونیکه مشاهده ایلور : دیکه کهرمسلیک
 وظیفه سی ، حق ادم و اقدس وظیفی استحصال حریت
 ائک اولدینی و حریت اولمیزین هیچ رسالت و ترقی
 حقیق نامینی قابل بولوغدینی حقیقی ، مارالکر
 اهالی اسلامه آرتق ادراک ایشدر .

مع مایه اشد . مساز ویمونیکه هر دلو شایه دن
 طاری قالدینی اعتراف ایدرز . زیرا کوردیورک
 اسلامک صنوف ، نوره و متفکره سی اشد .
 وصول ایچون ، ملکه لری اوروپا تشکیلات و تاسیسات
 قابل سترواخدا اولایان رفوییه مسته مظهر ائک نماینده
 بولبورلر وطن ایدیورک موضوع بحث ایلدیکمز
 امل و غلامک استحصال ایچون ملاک اسلامیه دخی
 هند - آری تلقیات و ببادینک نقل ثقلی ایجاب ایدر .
 ایسته اسلام عالم ذکا منده مشهور اولان شو
 حالت روحیه درک بزی متلف ایدیور . زیرا بو حالت
 روحیه انبات ایدیورک صف ، نور و متفکر اسلامیک
 زده برمیوریکاه به برساتش و عبادتی قلم ائک
 قلوب بین زمانه و عدالت الهیه اساستدن انبات
 ایدن برماظر . اساسات اخلاقیه و انصافیه تعلیم ایدیکندن
 ذاهل قابور و نه تعادل ایدیورک اساسات مبحونه
 بزم طرف اسلامیندن اسر و فرمان بوورولش اولوب
 بوئون مایه اسلامیه شیدی به قدر بو اساستدن
 دو بخت و نه بر اساس اله پاشامشدر .
 اوبله آلاشیلورک نامی ذکر ایدیکمز ذمه

منذ كره ، دین اسلامك اڭ مڪمل دین بھر اولدیی
 و بودین مبعك اڭ بوكك مناسبه محض مدنیت
 و كمال سعادت بولندی و بناء علیه اشبو دین مبین
 اولدیی نه اجنابی نه ده ابدی اكنان ملاح تصور
 ابدیهی حقیقی ، بر ایمان تامك و بر مبعجی
 امنیت واطمان اڭ ادراك اله مشدر . و هكندا
 اولد آكلا شیلور كه جهان خرسناییدن
 هرول روماه منشی اولدی کی عالم اسلامده بوتون
 طرظك مكه مكرمه واصل اولدیی بداعتندن به
 اوزسه منكره ذمول ابدیوره قیبر دیگرله ، ضم
 ابدیلور كه بواين عالمن هر بری آری بر استقامت
 مالك اولوب هرايكیكه ده مقداری آریدر .
 و هرايكیكه ده تكامل محرم انساننده بكدیكرندن
 آری بر دول اڭا اڭكه امور و مدهودر .
 عالم اسلام و خرسنایتك ، قیام ، تلفیات و تعایلات
 اڭ احتیاجاتی و اشبو احتیاجك وساطت استیفاسی ،
 صورده بواين حاله اعتادات و تلفیات اخلاقیسی
 و نهایت طرفيك ذهن و نكری ، منبع مضانی آزادنده
 فروق عطیه بولندی شیم . كوتوره سر . بناء علیه
 عالم خرسنایتك بالذات اجنابی استیلا ایچون وجوده
 كنیردین تأسیسات و تشكیلاتك ، و لو تأسیسات مذكوره دن
 صرف سیاسی و اجنابی اولانیری ده قصد ابدله بزم
 ایشزه الورده بكنی ظن ایتك برخطای فاض تشكیل
 ایدر . ذرا سوڭ حله . تحلیل و ملاحظه ده تأسیسات
 سیاه و اجنابه بكدیكرندن آری هسایه جفتدن و لوه ،
 كنیردیلك بعض تعدیلات شكیه و فرجهك هیچ بر
 حكمی اولاماز . حقیقت حاله اسلامیت و خرسناییت
 ظلالی بر برت اوقدر غیرمشابه ایی هماندره هیچ
 رفیرت بواين عالمه حیات فردیه و مشربیهی توحید
 ایدر .

ذهن اسلامده حصوله كن سوه تالی و تشكك سینی
 اچتی بر شبیه طلف ابدیلور : جیت اسلامیهك
 بكدن اجناسی تصدیق المینك بوتوری استیصال
 ایچون ، عالم اسلامیهی غرب چیهانه قلب و تمایل ایتك
 زومت قائل اولمایدور . بو فكر و قناعت ایه اونه دنیری
 بفر ذی شاكه قانونه تابع اولان اقوامك اجنهی
 تحكمی آلتك بگسندن . سوله كلنی تأثیر مشریم
 قیجه سیدر . ذرا اڭبر تحكیم ، ماضی اسلام اوزرده
 بر حلال تأثیری اجرا ایشدر .

بوگون شوره ده باعقی ایستد بگنر شی . موضوع
 بحث ابدیكر ذهنیه حاكم اولان خط ایی اراعه و تصحیله
 مدینه اسلامیهك اخلاقی و اجنابی نقطه نظر دن غرب
 عالمه ایدر كه هیچ بر صورتك محتاج اولدینی و اشبو
 عالمن اوكرنه چی هیچ برشی بولونمایدینی حتی شواینی
 نقطه نظر پیش ایه باره آلتنبه ، بالهس عالم خرسنایه .
 ایتك مكاتب اسلامیه قیمرهك درس حقیقت آاسی
 لازم كلكیكی اثبات اچكندن عبارتدر .
 بر ماهیت متعالیه عرض ایدر بوسنه مه عطفده
 فكر و وجدانیری اڭ صریح و قطعی صورته تنور
 ایتك ایچون ایسه ، اسلامیتك وجوده كنیرمش
 اولدیی اثر اجنایتك هارلدینی واضحاً كوستر كندن
 دها ای بر واسطه اولاماز . ذرا بولك بر حرکت ،
 رطنداش و دینا شلر سزه اثبات ایدمایدور كه عالم سلام
 ایچون لازم اولان انقلاب ، بوتون مسلمانك
 دین مبین طرفندن تمام ایدیلن قرائین طایفه دها
 ای آكلا بوب دها ای تطبیق ایجری اضیمه و بالكنر
 نوظفیه انحصار ایدر . (مابیدی وار)

مذکره ، دین اسلام که مکمل دین بشر اولدیی
و دین مبعوث که بر کسک مناسبت همن مدیون
و کمال سعادت بولندی و بناء علیه اشبو دین مبین
اولدیه نه اجنای نهده ابدی امکان ملاح تصور
ایده پیچلی حقیقتی ، بر ایمان نامه و بر میبوی
امنیت و اطمان اله ادراک اله مشدر . و مکاندا
اوله آلاشیلور که جهان خرسینا پندن
هرول رومیه منشی لولدی کی عالم اسلامده بوتون
طرزک مکه مکرمیه و اصل اولدیی بداعتندن به
اوزسه متذکره ذمهل ایدیرده تمجیدیکرله ، ضم
ایدیلور که بوابی عالم هر بری آری بر استامته
مالک اولوب هر ایکسینهده مقداری آریدر .
و هر ایکسی ده تکامل هر بری استاینده یکدیگرندن
آری بر دول ایا اتمک ، امور و ممدودر .
عالم اسلام و خرسینا بیکه ، غایه ، تلقیات و تمایلات
ایله احتیاجاتی و اشبو احتیاجاته وساطت استیفاسی ،
صورتهده به بوابی عالمه اعمادات و تلقیات اخلاقیسی
و نهایت طریقه ذهن و تکرری ، منبع عنانی آراشده ،
فروق عطیه بولندی شمه کونوره سر . بناء علیه
عالم خرسینا بیکه بالذات احتیاجاتی استیلا ایچون وجوده
کنیردین تأسیسات و تشکیلات ، و لو تأسیسات مذکوردهدن
صرف سیاسی و اجنای اولان نریده قصد ایدله بزم
ایشزه الورده یکینی طنز لایحه بر خطای فاعش تشکیل
ایدر . زیرا سوک حله تحلیل و ملاحظهده تأسیسات
سیاسی و اجنایه یکدیگرندن آریله ساهمیتندن و قراء
کنیردیکه بعضی تعدیلات شکله و فرجه تک هیچ بر
حکمی اولاماز . حقیقت حالمه اسلامیت و خرسینا بیکت
طالری بر برینه اولدر هر مشایه ایلی هماندره هیچ
بر غیرت بوابی عالمه حیات فردیه و مشربیهی توحید
ایده سر .

ذمه اسلامده حصوله کن سوءنالی و تشکاکه سیبی
ایمچن رشیه طلف ایدیلیر : جهت اسلامیته
یکدن ایسان تصدیق ایلنرک بولمدری استعمال
ایچون ، عالم اسلامین غرب چیمانه قلب و تمیز اتمه
زومه قائل اولمیرد . بو تکرر و قناعت ایسه اونه دتیری
بغیر ذیشاکه قانونه تابع اولان اقوامک اجنای
تحکمی آلتک یکسندن - صوله طلف تأثیر مشایه
تجربه سیدر . زیرا اهر تحکیم ، مشایه اسلامیه اوزورده
بر محمل تأخیری اجرا ایشدر .

بوگون شورهده باقی ایستدیکر شی . موضوع
بحث ایدیکر ذمینه حاکم اولان خطای اراشه و تصدیقه
مدینه اسلامیته اختلال و اجنای نقطه نظردن غرب
عالمه اسرمتکه هیچ بر صورتکه محتاج اولدیننی و اشبو
عالمدن اوکره حق هیچ برشی بولونمادی حق شوابی
نقطه نظر پیش ایا یاره آلتنجه ، باله کس عالم خرسینا
نیکه مکتب اسلامیته قیردهک درس حایت آلمی
لازم کلجکی اثبات ایشکدن عیارندر .

براهیت متعالیه عرض ایدن بومشته همه خفته
فکر و وجدانری که صریح و قطعی صورته نوبر
ایتمک ایچون ایسه ، اسلامیته وجوده کنیرمش
اولدیی اثر اجنایته عارلیننی واضحاً کوسریمکدن
دعا ای بر واسطه اولاماز . زیرا بوله بر حرکت ،
رطنداش و دینا شلر سر ، اثبات ایدمکدنک عالم سلام
ایچون لازم اولان انقلاب ، بوتون مسلمانرک
دین مبین طرفندن تمام ایدیلن قرآنلی طایفه دعا
ای آکلا بوب دعا ای تطبیق ایچری اضیمته و پاکیز
نقطه به انحصار ایدر . (مابودی وار)

سعید حلیم پاشانك

(شرق و غرب) مجموعه سنده انتشار ابراهیم مطالعاتی

اسلاميتك وجوده كتيرو ديكي اثر اجتماعي

اسلاميتك وجوده كتيرو ديكي پوتون از اجتماعي هرمنك حاكيتي اساسي اوزر يته ايقتا ايدر . حيث اسلاميه ايسته بوجا كيت طيبيته تابع اولان هيئندور . هرمنه ايسه ، پيغمبر ذيشانك نام جليل صمدانيه اولارق زره كشف و تعليم ايلديني طابق اخلاقيه ، اجتماعيه و عايميه دن منشكادر . او حفاظتي كه سعادت بهره بي كافل بولونيور . بناء عليه شريعت عراي اسلاميتك حاكيتي ديمك ، منبع و مصدر ي ذات طيبيت اولان و بناء عليه بينه قوانين طيبيته كي لايتغير ، دائمي ، و ارادت بدر غار جنده بولناك قوانين اخلاقيه و اجتماعيه كه حاكيتي ديمكدر . ظاهر و آشكار دره بورتوانين مواجهه سنده پوتون انساظر مساويدر و مافه اولدقلى سربيتي و حريتك نهناسي تيبين ايدن حدود ، ازرو و فرمان ال منقضيانه مدبون اولدقلى حرمت و اطاعتدن جازندور . زيرا قوانين مبعوته دخی ارادت سمدانيه كه بر نوع مجله سندن باشقه برشي دكادر : اسلاميت شريعت مطهره بي ، دما دوغروسي شريعت مطهره كه حاكيتي وضع و تأسيس اتكمك مساوات و حریت طيبيتي و بوتك برابر بين الافراد مسانده و تفاوتي بجانما وجوده كتيرومش و بصورتك هم اك حال ، همده اك صحيح غايه اجتماعي خلق و ابداع ايتدور .

كردولوبوركه حاكيتي شرع ديديكز اساس و مبدأ ، هائي نوع و جانحه مازوب اولورسه اولسون هر موجودك كندينه خاص قوانين طيبيته زير حكمنده بولنديني و بالتبعه انساظر حيات اجتماعيه سوده طبق ، حيات ماديّه و جسمانيه كي قوانين طيبيته كونيّه تابع اولديني كي حين طيبيتك قوانين اجتماعيه سنده حكومتي كيدلني اهم و تيفن ايتكدر . بو نقطه مركز جهدن حركت ايدن اسلاميت ، هيچ

بر فردك ، صرف كنديسي كي بر انسان اولان هرچننك محصول ذكا و سماي اولان احكام و فرائيد كيده و شخصيه طيبي اولقي مجبور سنده بولونديني ، حق ، اشو حكم و نفوذ ، اك غالب و ظاهر برا كثر طرفندن دخی صدور ايتسه بيه انچه فردی افكار و اختيارات قاريشه جنفدن ، مطاع اولقي لازم كليه جيكي اكلامش

و بناء عليه بي بيري ، انجني خالق اصطك : اين طيبيته اك منكشف و منجلى اولان ارادت و فرمانه تابع قيلشدور . بصورتك اسلاميت ، كايه بيه دم ظهور و تاسسه قدر عضويت اجتماعيه كه تشكليه انساظره رهبرك ايدوب برچوق خطابا و باطل ايل مالي اولان (اخياريت) و (طيبيت) بر تسيير ليه تحكم ايتدور . انساظره ، احتيايات طيبيته بر تسيير ليه ايچين محصول وهم و خيال اولارق ايجاد ايلدقلى اساسات مجليه و موهومه كه تحت اسارتدن قورتارورق كنديارينه اخلاق ، اجتماعي ، و سياسي زمينلرده : تامين نظام و انضباط ايلك ، كاتقي و بر مشر . حاكيت و آمرت تلقيا تكمك درست شكل و صورتني كشف ايدن و هيچ قابل مناقشه و اعتراض اولمايچي حكم و ارادة كه آنجني ذات الوهيتي مخمس بولونديني تفهيم ايله ، بحث ايلديكز حاكيتك مساوي صحيحني اظهار ايدن و بوجانما كه شريعت اسلاميه مكنوز بولونديني كوستورك اداره دولتمده ، محافظه حكايت و مددك ادياني احضار ايلدن دين ، ادين اسلامدر . بيه اسلام ندركه حاكيتك شريعت و طاهر ذهن بفرندن دوغره بر محصول اولديني حقتدكي قناعت باطله نه ايت و برمشدور . اوزدن بترك كه ايجاد ايتديني قوانين اجتماعيه و سياسي حقيتمده آنجني بر قدرت مسلطه و غاصبه توليد ايلش و اودونك منبي عاف و شديتدن عبارت بولور . نمشدور . هكدا اوزدن بترك محصول اولار حاكيت ، بر حاكيت اعتبار دركه انجني كندسي كمال خود كاسانه سي نظمين ايله مشغول و موفق اقتداري اشغال ايلدقلى منافع خصوصيه و شخصيه ايله تحول و متحركدر .

مسرودات آفندون مسلمان اولورکه شریعت
اسلامیه تک اساسی برمنبع لاهوتی در حق الحقیقه شریعت اسلامیه
بوتون قوانین طبیعیه بی مرکب بر مجله ریایه در .
شریعت اسلامیه تک . مطبق بر اطاعت لایق اولیشک
میسی شودرکه ، اوشریعت حالبه ، حقیقت سبحانیه تک
تصور حقیقه طبیعیه ای محتوا ایلر . بوتون حقایق ایچنده
بر حقیقت حالبه ، زیرا اوحقیقتدرکه . مادت اجنابه بی
ثابت کاف بولونیور . وینه اوحقیقتدرکه عالمجه معلوم
و مکتشف اولسی ایچون بقیمه ذیشان طرفندن اظهار
وارائه ایدلسی لازم گشتدر .

اسلامیه ذی بصره و اود کای (واسیر فالیم) کی
نصوص مدعیانیه فله . اوجراتارق صورت طبیعیه
انکشافدن منع و محروم ایچون اصولدرده تماماً آری
و تماماً بی بولر آچشددر . اسلامیه ، ذهن بدر
ساحه سنده . اوله جذری بر انقلاب . عود . کتیردی له
آکاری . حیات دوز سرجه متعلق ایستات زمبندده
اولدی بی ذر شمع و قطعی ایدی . اسلامیه تک ذکای
بصره کشاد ایچون اولدی ایستات جدیده ساه سنده .
دکه نی آدم . کلامریت واستقلال ایله قوا و مملکت
فکره بی انکشاف ایستد برمش و کندی قابلیت
استعمار و عا که بی توسیع ایشدر . و بوضوح
اصول بحرری کشف و ایجاد ایله علوم جدیدی
ایجاده موافق اولمشدر . حقیق مناسبه ایلک طالع
علای اسلامیه ایدی . چونکه اولر علم و فقه ایلک
مبصرلری اولدیلر و وجوده کتیردهاری آکاره ایلک
مفکره مؤدسی مبانده در .

شریعت اسلامیه بی . قوانین فوق الطبیعی دن
مرکب بر مجله هدایه درک ، اوکا تابع و مطیع اولانلری
بر کرده متعین تالی ایلک ، او مجله حالبه تک
محتوی بولوندی حقیقتلر حقایق سائرته کشف
واظهار ایچون مستدل اصولره مکتشف اولامسندن
نشان ایلکده در . مایندی وار

تایا حقایق میجوتفکات محمول مشاهده و محاکمه
اولایوب جناب پیغمبر طرفندن تألیف و تفسیر ایدلسی
بالعین مشاهده .
فقط تکرار ایدرکه منبع و معدنی خارج
اولی اوزره . ایلک شریعتیه هرچ غیر طبیعی
و فوق الطبیعت برشی بوقیه شریعتیه شریعتیه بولور
اطلاعی نه اولدی بی سائله بی موضوع تحت ایدله یلیر .
در پیسایر که اساسدرده موجود اولوب اولور قوانین
و بی کشف در تفسیر ایدلسی مشاهده و محاکمه قانونی
عما ایچون حق ایدانلری ایلک اخلاقیه و احکامیه تکده
درک و فیه تکه موافق آفندشددر ؟ برطریق حساب
عالت بسطدر . ذرا بواجبی نوع مملکت و اخلاعات
اولاندده بر ماعت فرقی و اودر . فی الحقیقه بولور
برنجیمی ساه الاشتغالری شمعن اساسی عبارت
اولدی بی مدتیجه . تدقیق و تبیین ایچون ایلک نظر تدقیقه
بر زمین تابع اوائه ایدر . ساه حالبه اوتارع مملکت
طبیعی تماماً آفنددر . حاکم که اکتیدر که ساه شددر .
انسانک شخصیت متنوعی اولدیلر . نوع حقایق
تماما انقی بر مایه بی حاکم بولونور و ساه حالبه تألیف
متنوع بر زمین تشکیل ایلر . اساطیر اولاندده حاسیتیرک
تحت تأثیر ساه حالبه بی اطرافلرند بر صورت میضایکده
تکون و ساه ایلک حاکمی ثانی بی طریق و استقلال
ایلک تدقیق و بولورنن تالی مختلفه استخراج و برطاق
قاعده و قانونر امتحان ایلدیلر . . ایچون ساه
ایستاتک شخصیت حاسبه و متفکره سنده و انسانک
بهر مدرک و فنی تدقیق و تبیین ایلک ایلک اخلاقی
و احکامی هر بی ادراک و تخصص ایلک کلامیه .
استیمانه ایدان اصول مشاهده نه قدر سالم و مکتدلده
اوله . مشاهده ایلک محاکمه کای درجه دره شایان امنیت
ایزده بر اولی حاکمیتی غالب ایدر . زیرا او مشاهده
و محاکمه . مشاهدات و محاکمت ساه تک بوتون سطحات
و عارض شخصیه و خصایص بی ایلک مشاهده دار بولور .
ذی بصره بر حقایق مایه بی کندی کندی کشف
ایستاده کی بحر طبیعیه ایلک بیوک و قطعی دلیل ایسه
بوکون انصای هر ان وزعاعه و اصل اولش بولونان
و مایه فوق المادری ایلک فایز مادی کاشانی
بولوب پیغامنه موافق اولان غرب القوانینک . بزم
تحت ایلکیز اساسات اسلامیه و احکامیه بی کشف
طریق باب اولامیشدر .

بخت ابدیگم بر منور و متفکر ، حاکم
 ملیه املی انجی شکلی بر صورتده - زیرا حقیقت
 و تطبیق نامه قدامت قالدرد - بمنزله اسلامیه
 قبول ابدی بر ملک شریعت خرائطه بر ما بر منبع الهام
 و مدبران اسلام همچون فطاس اداره اولسته نهایت
 و برلنی آرزو ابلنده درل ، حقیقت حاکمه ایسه
 خرمده کی حاکمیت ملیه برلینده ، او برلینده ختم
 ابدی دیگر حاکمیت تفلیری کی باطلدر ، زیرا اشیر
 اساس ملکه ، کندهی نوم و تثبیت شخصیتی اوزرنده
 کندهی موجود فرض ابدی برحق موهوم اوزرنده
 استناد ایلر ، و غرب طالی ، بر خصوصده کندهی
 قدیم استنادی اولان کلبا و الفیله مدعیات قدیمه سنی
 خلیفه ابدی ، زیرا او تر دخی حاکمیت مطلقه ، دم
 مشربیت ، و لاخطیقه دهواسنده ابدی ، بونون
 بونوع حاکمیت کوکنده ملکه بر فکر کورولورده
 اوده فوت ذکریدر و عابسی بانیجه موقع اقتداره
 دسترس اولدر ، جیات مجرعهده افراض و احقراسات
 اجنابه مقابلاً بکده بکری تسمیم اله فوای ملیه
 دوچار اقسام ابلکدهد . بناء ملیه اونیوع حاکمیت
 قبت مطلقه ذابیرلرک الهام ابدی حس احترام اله
 مظهر قبول اولابوب آجمنی بر قره جباره اله خانه
 تهن ابدی و صاحبی انجمن بر امتیاز تشکیل
 الهی حاکمیتدر . انجام کارده اونیوع حاکمیت
 بر اثر نصب ملی ، حاکمیت صارت بولور .
 حقیقت ایسه حق ، انجمنی بر وظیفه ابلندنوله
 ابلیلیر . بناء ملیه حق ، ایا ابلش بر وظیفه
 کس لاف ابدی شیدر . بونکه خارجنده غصب
 هدائزلکدن باشه بر شی حد ابدی سز ، اکثریا
 انماکه دنیا بهر کن کنده برابر بر طافم حقوق ،
 از جمله بر حق حریت کنده بکنی ادما ابلکه بونک
 بر فکر احراز پرستانه کوسترلینی زعم اولوبور .
 حقیقت حاکم ایسه بوندل دما باکاش ، حق
 بوندل دما منافی حریت بر فکر اولاماز ، انسان
 هیچ برحق طیبیه مالک دکدر ، مالک اولدی بر
 موهبه طیبیه و اوست اوده محیطه الطایق ابله
 ملخصه صاحب اولونشی ، یعنی کندهی موجودیت
 جسامیه و منویه سنی تحت تأثیرلرند بولندوران قوانین
 طیبیه مشاهده و ادراک اله بونک ، مقتضیات فیزیکی
 حرکت اله قدرت مظهر بولونشی ، تبیر دیگرله
 برطاق و طائفه مالکیتدر .

انسان کندهی وظیفه نظم و نظمی اکیال ابله
 مایه سنده مسوع و مطاع اولتی و اجرای ضعیلهده
 محکم کورولک حقی اکتساب ابدی . هکذا انسان
 کندهی وظایف اخلاقیه و اجنابه سنی برینه کندهی کورولک
 آر جوی حریت مستحق اولور . و بر استنادک
 درجه سنی قانیا ، ایا ابلش اولدی وظایف اخلاقیه
 و اجنابه ملکه درجه سنی متناوبدر . شو سبیل اسلامیت ،
 شریعت خرا واسطه سبیل انسانره ، کندهی بونک وظایف
 اساسیه سنی تعلیم ایلر . او وظیفه لکه تمامی ابلاری
 بی بهره بر سعادت کاله و ابدیه مظهر اولتی حقی
 بخش ابدیور .

بر زاده تکامل اولان حاکمیت ملیه حاکمیت
 فنیجه ، اشو حمده دخی ، کندهی ختم ابدی حمده
 که به نتیجه تکامل اولاق ، اوزندن قانقادر .
 فضل اولاق شوده وارک حاکمیت ملیه ، آمال ملیه
 که سوزلرله قان . ابدیان آرزوی عامه ، حقیقت
 طامعک خلاصه آمال اولابوب آجمنی بر اکثریتک
 مذوقی اراده ایلور . مثلا برملک نصف افرادیت
 بر خردما ضم ابدیجه اوقدر بونک بر اقلیت قارشینده
 شو درجه کوجورک بر اکثریت به آرزوی محبوبک
 ترجیحی اولتی دهواسنه قالددهدر .

شوندل آکلاشیلورده حاکمیت ملیه دیکه ،
 اکثریتک ، کندهی افکار و آمانی اقلیت جبراً قبول
 ابدی برمی دیمکدر . بونک بر حمده و مبداء ایسه
 حق و حقیقت ظل و حکمت کی بر منبع و منشأدن
 انتشار ابدیه جوی بدیدر . ازمنه قدیمده زادگان
 و رهباک افکار و آمانی حاکمیت ملیه برلینده برحق
 طوناردی و حاکمیت ملیه برلینی اکثریتک ، کندهی
 حاکم اولان او زادگان و رهباک اقلیه قارضی ابدی
 بر انظاردن مبراندی . تنکیم ، مستقبلاً بونک
 صنف مودورده ، حاکمیت ملیه دهوالرینه قارشیه
 بر کون جی انتهای آلاقدرد . سرودات آنددن
 آکلاشیلداسیکه آرزو و آمال ملکه هیچ بر ابدی
 اولدی دهواسنده بولونوروز . بانکس انجمنی بو
 اساسک برحد مقرر و مدروع دارنده سنده بونک
 سعادت اجنابه خاتم اولور و بواسطه انجمن تأسیسات
 اجنابه و اخلاقیات اراک کوبیه اله هم آندک
 بولونسته نوبت ابدی . بونگاه و سزل ایچولده
 حاکمیت شری قبول اله ، حاکمیت ملیه ابدی اونه کی
 اساسی عالی و منزه خاتم و مطیم قیلیدر .

فرزدیاسی اولسون اقتصاد اولسون استحصاال منافع مه
ماصدیله تالیس ایلکاری مکتبلره دیام ایدیه دك اوتانیرك
التتده قالدیردن دولای تفصیل واخده ایلدیكیز
طرزده برطریق ملاحظه ساك بولونیورل شریعت
طرفه اری ازلالره كلنجه ، اوتیر دخی معای حقیق
اسلامی اوتونازق (سولاسیتی) برقرینه صایدلری
اجلدن موجود یاره برهلاج و سرهم بولقدن چوق
اوزاددرل . معمایه حقیق اعتراف و شبیه هدائنه
انصاف انجورن دهلم كه اولرك ساهه سنده حقایق
شرعیك تعمیق و تفسیرینه برچوق انسان وقف ذكا
وضایت ایلدی .

اسلام مخصوص اولوب (فد شریف) نامی ایل
پام بولان معرفت جلیله ، ذكای پدرك علوم اخلاقیه
واعنایه ساحه سنده كشف و ابداع ایلدی اكمكل
وشایان احترام اثر كزیندر . اوسابه ده دركه علم اسلام
كندی تلقیات ، مبادی و فرائضی تحكیم اجاییك موجب
اولدی بیك درلو شوائب انجمنده حسن ملاحظه موق
اولدی . مابیدی وار

كندی اعتماد قومی رخه دار ایلده مشدر . بوايه
تضو اسلامك نفوذ قری اولدیقنی اثباته كافیدر .
شوك و قدرله برابر مهران و رقابیت مادیه ،
طبیعتك نعت و قدرلری مشاعده و تدقیق ایل اولوردن
استفاده انجی اوكرنی جباته ، یسی علوم و نونی تمیه
وقرای كاشنی نحری و تفحص ایلدن جیتلره مختص
بولونیدن قولایجه ادراك اولوناییلركه انحطاط
اسلامك سبی هالته و اوكا قارشیه بیغیر
ذیشان ، انتك نظر دقنی هر كس دز زاده جاب ایلتهدر .
انحطاط و انزام مادی اعتباریك اسلامك حالی
نفوذ شایان ترجمه بولونه ، اشبو و هن وسعراط
مری مادی بر ماهیتده اوله یقندن قابل تسیردر .
واخلاق ، انجایی نقاط نظرندن اسلامك السجه
داخلیسی بك صاعلام بولنیدن ضرورك تلاقیسی
ممکن اوله یقنه شبه بولدر . تاریخ اسلامیت ، عالم
اسلامك زوال و انحطاطی حقدن . اولان تشخیصی
تماماً تأیید ایلر .

زیرا تاریخ مذکور زده اظهار و ارائه ایلدیو كه اشبو
مقوط و نكبت صدر اسلامه برنوع (سولاسیتی)
ظهورندن صوكره باشلامشدر . هكدا دین اسلام ،
مبایث دینه لك انج . ماله و بسیتی دوقرمانه نایفدر .
و بوسیله دركه اسلامیتده رهبانیت بولدر . بحث
ایلدیك (سولاسیتی) دن باطل بر ذهاب دوعی .
بر ذهابك جاب بیغیرك هم لهنه من اسر و احتیاری
بالكز شریعتك احتوا ایلدی حفاظتك تدقیق و تنقیه
منحصراً اولسی و ذكای بیری اشغال ایلدی لارم كان
مشغله لك حقایق بحرچه مختص قالی سر كزنده
ابدی . بناء علیه اسلامك دوچار اولدیكی نكبت ،
كندیلریك اثر قیامتیدر . الحاقه ده . هان اسلامیت
بیدار ایتك اوزوسنده بولونانرك ، او جواه دائمی
قرنی كوسته دك اسلاملری ده غربلاش . برقی ایسته ملری
ایست بر سر زنده قابل ایضاحدر . یسی بونوع کیسه لر
یا اوروپا مدارس و مؤسسات هابیه سنده تحصیل و تربیه
كوردلارندن و یا خود اوروپا یلرك یلك اسلامیه ده تأمین

شده چیت اسلامی بی مصلاب ایدن عرض
تخصیص ایدلگس بولونیدن او خسته اندک ندایسی
ایچون مدعی چاره نگیری ایدلم . بچاره ایسه
بک بسط و آفتادرد . ابتدا مسلرک کندیلرجه
چمول قانسی اولان اوروپا علوم و فنون مادیه سی
تحصیل المی لازم غیر . زیرا طبیعتک تابع اولدی بی
قوانیل کوی و حکمی بی تدبیر و تفحص ایچون تدبیر
ایچل ایدن اسولر اوروپا قوانینجه معلومدر . ایچنی
اوردودن استفاده ایتدیراقنا ایچن نوع معلومات
طبیقات نیه و علوم مبتنی به انحصار ایلدیر . فقط
اشیو علومک چیت بصره ایچنده سرمایه و سی
مسئله سی مدت تلخیصی قبول وزه تطبیق ایتدیر
دایما مملکتیزدن ایچراق اولسون ! . بو خصوصه
بزم ایچون اگ بی رهبر شریعت اسلامیته اواسر
جلیه سیدرک شده قدر اسلامی غریبه حکمران
اولان صنف وزمره مجادلانیدن مصون بولونمور شدرد .
بزنس اقتصادمیز ایچن قه شرعک دلالته مراجعت
ایچل ز . او قه شرعک که ذاتاً شریعت اوزرینه
مؤسدر . شوسطرل بزم غریب پرستانغز عنده موجب
مراخله اولادیر . فقط بو اعتراض و فزاید نادر
شدنی اولور و اولسون ، او کبرک غریب مؤسسی
خشمک حیران نه ناپاطری ، صرف ظواهر اوزرینه
مینی بولونیدی واسالی و فلسفی برتبع جدی و عمیقک
مصول اولدی بی حقیقی دایما میداندهدر . چونکه
لوکس لک غریب تشکلات انجایه سی ایچوز دودبقری
قدیر و مجلری ، جیات منبرته که احوال ظاهره سی
وهران و انطامی بک نظریب اولمندن اثبات ایلدیر .
حاکمک برملک مادی رقابت و مسورینی ، او ملته
معلومات قیه و منابه استحصائده صرف ابتدیی
هریت و ضابطیدن تولدایلر . بو رحمان مادی و ظاهری
لو ملته تشکلات انجایه سی ده قانق دراج اولدی بی
اثبات ایلر . حاصل شونی سوبله بیلرکه بزدکی
غریب پرستانک اوروپا قارشینده دودبقری کوز
قلقه سی ای کوسر دکری استعمار اسلامیت ذمیه سی
کنه لرینک اوروپا مدینه تماسدن آلدیری اذباق
و سطرط دولایه لدر .

جمعیت غریب

بذات تشکلاتدن بوکونه قدر جیات غریبه که
تکامل تدبیر ایچلک اولورسه کوردولورکه مذکور
جهت ابتدا بولور روحانیته تحت اداره و تحکیمه
قلندر و بولور روحانیته ، موقنی قرالیه مینی حکمران
جسایه رک ایلدیر . هکدا اوروپا سکده قرالیه
دعی بواش بواش ماکت طایفه ایچنی کتیرمیش بولونور .

بو اصول اداره چوق پاکش بر ضوال آلتده ستر
هویت ایلدیر . زیرا حاکمیت ، بوزرا صنفک ماکت
و کلیندن عبارتدر . و بوزروازی منی ، حریص ،
حکومده سز و منافعه ضله مربوط بر صنف اولدی بی
ایچین اخلاق و انجایه اندیشه و طایر ضررینه اولورق .
حاصل اقتصادیه ایضا و تخریص ایلدیر ، شوبخت
ایچنیکز حاذقه ، غریب تکاملک حال حاضرته بر
حلقه غریبه ضم ایلدیر . و موجب اولدی بی نتیجه
فرد بهره ذوق و اسراف و سفاقت بیوک بر میل
و انیمک تولید ایچلرک بوکا وصول ایچن بهره سوزرک
اولورسه اولسون فردی استحصال و جمع رونه مانی
بولونور . بناء علیه السالوده خودکاملی زید ایچ
ضمیمه اوی طی فذل هر صورت استفاده و استیشار
مصرف کی کتیردیر .

ایچلرک چیت حاضرته صنفک مخصوصه اندن و نتایج
تشکلاتدن بی صناعه لرلی و کوندن کونه بوی
بر حله صنفک تولد و انکشا ایلدیر . و صنفک نهایتاً
مطالباتی زید ایچل آمال و احتراماتی پاکسوز وازی
صنفه دغل ، بونون چیت محطبه قبول ایتدیرک
ایلدیر .

کوردولر که غریب جیانی ، کندی موجودیت
مهره سنک تصوراتی دایما تبدیل ایتدیر احتیاجدن
اسلا وارسته اولاماشدرد . بوندن استخراج ایدلرک
مننا ، غریب جیاتک هنوز ثابت بر مقکوره و محوره
مالک اولامدی بی حقیقتدن باشقه برشیدیر ؟ . بر جیتک
رقا ، وهرانی نه قدر بیوک دخی اولسه ، موازنه
دایمی اولیجه موقت و ضعیف و سعادته حقیقه
اولر بر جیت دایما یا ایچلر . احواله بوک شایه خطه
برطریق قاییری ؟ بناء علی ذلک دیرکه بر جیتک ،
مسوینته بخش ایلدی حریت و مساوتک درجی سی ،
او جیتده موجود اولان موازنه انجایه که درجه
مناقله متاسدر . (مایه دی وار)

شده به قدر بسط الجديكم مطالبات و مقامات و
چهار حق نتیجه شود در جهت اسلامیه که غرب
اسائنات اجتماعی و اخلاقیه سی تقلید و اسمازه انجمنه
هیچ رسیب مفول و شروع موجود دکادره زیرا بواسطه
خریدی اسائنات به حال و مکملدر . بر شریعت
اسلامیه دن آرینی دکل . انجمنی ادنی ای آلابوب
تطبیق انکه مایه سنده عالم اسلامی انحطاط و ادبار دن
وقه آمده پیلرز .

غرب اداره سیاسیه سی

شده به قدر تکامل انجمن اولان غرب اداره
سیاسیه سینه منجات مانیه سی دکل . بوکونی
صفحه سی مطالبه انکه ایستورز . الحاله هذه
اوساحه دده حکمران اولان که مهم اساس و مده
حاکمیه ملیه بر نیبیدر . بوک بوله اولسی ده غایت
طبیعی ایدی . زیرا حق و عدالت اجتماعی که دستور
حکامیه سی غرب الوانی انجمن آزادی مریب که هیچ رتضیق
و تاثیر آتیده و اولایق اظهار و فانه سنده کور و بودی .
جوامع قبولدن ظهوره کن انکه نتیجه نمیل ملی
اولدی . بناء علیه ملتی نمیل انجمن وجوده کتیر یلن
تشکیلات . اور و چیت اخیره و جدیده سینه که
اسادلی نزدیک . بومارز اداره ، نماایی بر منظره
سیاسیه که مناسی اولشدر . انجمنی غرب اقوامی غایه
تجلیات و احتیاجات سیاسیه اعتبار به بر بندن به آبری
منظره منقسم بولونیده دن دولای پارلامنتور بر برینک
خاصی بولان صنف مذکور که بر عرصه مجادله سی
شکل آلمشدر . فرقه شرسورته درده سی . و فرقه
ریسری ، هرشیدن اوله ، اسوب اوله لری زمره که
افکار و آمانی ترویج ابتد بر مک انجمن چایند فلرندن ،
هم بر برینک اوغراشده . همه کندی طرفدار لری
انجمن وقع اولان مجادله لری ، ملکه هله بحرعه سی
فانه اجرا ایله کتری ادعا سنده بولونقده درل . بوله
بر طرز اداره . انجمنه فرقه اجرائیه انجمن پارلامنتور که
بر آلتیدر . موقع اقتدارد . بولونوب استقلال شخصیه
مالک اولمانی کینی ایسه ، موقع اقتدار انجمن منقشی
که اساسی بر لازمه خدمت مالکیت دیکه اولدیندن
خریده او منقشری اشغال ایلر . فرقه لک منافع
خصوصیه سی ایله شی فرقه لری پارلامنتورده نمیل ایدن
شخصیت لک انکار و نمایان خدمت انکه مجبور قنده
قائیلر . خلاصه بحث ابتدیکز که بر شغل اداره دن
فرقه اجرائیه صورت نمایان و مایه دده تدویر امور
انجمن دن زیاده فنا بر بوتیقه قلمیه ، مجبور در .

حق تشریحی ، هرمانی بر هیت سیاسیه بخش
ایدن بر اداره هیچ پروت شایان آرزو دکادر .
زیرا بوله بر اداره به آنکار بر طرف کیر لکدن
تخلیس نفس ابدیه مدنی که انجمنه جدی بر اندیشه
عدالتده مائلاناز . و نشر ایدین قوانین ، اجرای
تمیق انجمن بر واسطه قانونیه دن عیاردر . زیرا
بو قانون لک هرشیدن اول اسنه اف ایدینی غایه بر
مطلق مقاصد و منافع خصصیه ایله فرقه ذکر لکدن
عبارت قاور . منافع عمومیه حال بر نظره باقماز .
تکرار ایدلم ، حیثیات اسلامیه که دوجاز
اولدینی اضطرار انکه سی ، مسلمان لک قوانین مایه دن
ذهول ایدر لک علوم کونییه دن ی خبر قالی شیدر .
انجمنی بوجاه لک عالم اسلامی منافع مایه انجمنه
بر ایدر و او حال که استقلال سیاسیه دن تملک ده دوشور و بود
دیگر طرفدن حیثیات غریبه که تنوشانه بادی اولان سیب
قوانین اخلاقیه و اجتماعی دن ، او جدای که ی خبر بولونشیدر .
بناء علیه بحث الجديكمز بوابی جهت استایدن
بری رقعه مایه دن ، ایکنجی سماعت منوبه دن محروم
بولونقده در . عالم اسلامیت ، دوجاز اولدینی مصیبتدن
فور تولقی انجمن او مصیبتک منأ و مصدری اولان
حالتدن صیر بلی . بوک انجمنه دده او اعتبارله دها
مسعود بر موقع اشغال ایلن عالم غریبه مراجعت انجمن .
زیرا او عالم غریبه که بوکون علوم و فنون صاحبدر .
حیثیات غریبه ایسه کند یسی گیرن امراض دناخیه دن
شدایب اولنی ایدندن ایسه شریعت اسلامیه که احتوا
ایله ی حقایی منوبه و انمایه دن استفاده انکه

مع شریع

قانون، احتیاجات اجتماعی به آن موافق شکسته
بایستی لازم هدیکندن بونکه ترقی، آمیختن قانون
باجمی بیلنه، یعنی واضح قانون اولاجی قدر وقوف
ووست قریبجه مافک بولناه توجه ایدر، زیرا
قانون بایستی اکثریت ویا اقلیتله طاقه برحق مسئله سی
دکدر، قانونری بپانگك احکام شریعت تمامها وائف
اولمیری برلازمه اساسیه وجانیه در، واضح قانونك
علم وعرفانه فضیلت وعلویت کئی مزایای عالییه ده
ضم و علاوه البسی انجام ایدر، حق تدریج، ادلب
وقوف ونسبتك التده بولونده، جهت اسلامی،
ضمانت قدیمه وقریمه سی حسن محافظه ایدمیکندن،
بر طاقم نزولات عارضیه وضررجه دوجار اولقمیزین
تکالیفی تعقیب ایدمیبیلر.

سیسی حکومت

اسلامیتده منبع نفوذ وحاکیته، شریعت غرا
اولمییی ایچون، اونك حازس و تکلیفی اولانلرک
هر صورته قادر و قوی بولمسی بک مهمدر بناء علیه
منتر اسلامه، اجرای حکومت ایدن قوت، شرع
شریعت تمامها نفوذ امکانه موافق اولقی ایچون،
هر دولو وسائط مادیه اجتماعی و معنویه الیه مجیز

شبات ایلیدر، بونون شو افاده لرمدن قولایمچ.
آکلاسیله به ده عالم اسلامك اوروپادن طلب وافتیاس
اغسی لازم کنن خصوصات غایت، مبدل و محدوددر،
وبونلرک برماهیت سیاسی واجتماعیه بی حائز خصوصله
تشکیل ایدلسی هیچ بر صورته جائز دکدر، زیرا
هرماندی شکل و صورته اولورسه اولسون جهت
اسلامی غریبلاشد بونق تشبیه، قاضی خطادن باشده
هیچ برشی دکدر.

مسلمان اداره سیاسی

الکی اداره سیاسی، اداره سیاسیته تطبیق
ایدلمی محیطده، احتیاجات اجتماعی به آن موافق
اولاندیر، زده بو مبدلن حرکت ایدمک جهت
اسلامیه ایچون ان زبده شایان توجه بولنان اصول
اداره و سیاسی تحریر و تبیین ایدمیکمز، بوقایده ده
ذکر و اشارت ایدمیکمز و به جهت اسلامی، شریعت
غرائک حکم و نفوذی التده در، مصدر اسلامه
هر وقت، شریعتك کندیمسته تمام ایدمیی قوانین
اخلاقیه واجتماعیه ای اغا و اشیر قوانین عالیته هرکس
طریقده، یعنی جهت محیطه جاندن، ظهور احترام
اولسته نظارت اجتماعك مکفدر، بناء علیه هر مسلمان
ایچون، مقتضای شرعك ابرارمند حکومته یاردم
انك بروطیه، بده در، مایه دی وار

وبو وظیفه، بالفاظ مسلکله برحق تأمین ایدمک
اوحقده حکومتی تحت مراقبه ده بولوندورمقددر،
بوندن آکلاسیله اداره اسلامی اساساً بر ماهیت
تنبلییه حائزدر و بروطیدر، آمیختن جهت اسلامی ده،
زسمه، هر ق و منصف فرق اولمیدندن اصوله بروطیتك
مسلمان ممالکنده طرز تطبیق، غریبه اولمیدندن،
تماماً آبری اساسانه استناد بکله و تماماً آبری برغایه
تعقیب ایدمک به آبری حقوق و امتیازاته مافک بولونمق
انجام ایدر، مسلمان پارلامنتوسی ملته افراد
منتخب سندن مرکب بر هیئت اولمال و دائماً اخوت
اسلامیکه امر ایدمیی وفاق و محاذنك تأمین و تبیین
ایچون جانشیدر، مسلمان پارلامنتوسی، بر هیئت
نصیب دکل، بر هیئت مراقبه و تعقیب ماهیتده، قائمالیدر.

مجلس اعیان

مجلس اعیان ، من اصل ، جمیع کے خواص میں
سرک برصاف افراد کے حقوق و امتیازات خصوصیتیں
مدافعہ اعلیٰ ، و جمعی ، دہ موقرانیہ نمایندگان محافظہ
ایہ ، حکومتی ، ادارہ ہر ایک نمایندگان مقررہ ہند
فوروم ، خادم اولان برماہیتی جائزہ ، حالیہ شریعت
ہر ایک تحت ارشاد شدہ اولان یکاہ بر مجلس ، نوہ
تشریحیہ ایہ برابر وظیفہ سرمایہ بی ، بحق اہل اجتماع
کالی کاب

کورولوبورکہ ندرالہ یکدن شوموہ تہدہ جیت
اسلامیہ یک محتاجانہ اک موافق اولان تمکلات مابیت
ماہیتی بسط بر صورتہ بسط وازا ایہ ، ہوتو
ہونردن ، قصہ ، بر قانون اساسی ہر زسی یاقی
ڈکادر بر کر دہ شرفی دوشوہلم ، شاید بڑہتی غرب
بر تاتیک دیدکاری اولسہ نوہ ایہ یک نتیجہ ہدن
ہارندہ ، بولہ بر حال ماذلہ اور دہا عالم انماہیتیک
ہوتو شورش و تلاکثری جیت اسلامیہ ہدہ زری
وتفہیم ایہ یک ہو سو کتہری ہو ہوتو غرب تہری
البتہ اہتوب محکوم وہ فوج بر قی متع اولوز
کورولوبورکہ ، اقباء اسلامی حصولہ تہریک
ایہ تہریک ہدہ ، لری آہلری وظیفہ ، غایت جیتن و مضل
برشیدہ ، فقط اونو تامل ہو کہ تأمین ایہ محشر
وعلویت ہدہ ہر قابل ، ساحہ صورتہ ہو کہ و طالبہ

صوبہ

ہو تو حق ایضا ایہ ، غربہ کی جریان امور لہ تمامہ
ممکن اولاری ، ہماک اسلامیہ ، موقع اقتداری
اشغال ایہ لریک دین مبینی جایہ ایہ ، اوی ہر دلو
نرمشات خارجیہ و ترمیمات داخلہ دن محافظہ
و صیانت اہلری ضرورت کسب ایہ ، حاکمیت
و اقتدار اک زبانہ خاصہ قوت ایہ یک مادہ یک ایہ ،
اشبو حاکمیت شخص واحدہ مرکز اہلی اضبسی
اولہ بی وارستہ ایضاح و تفصیل ہر

ایرا ہو خصوص اسلامیک ہوقایدہ تحت ایہ یکیز
وظائف اجتہادی جہتہ دن ہدہ ایہ یک انتفا ایہ
قوت اجرائیہ رئیسک ہاشلیجہ وظیفہ سی مملکت ہوتو
منظومہ سیاسی اوڑندہ بر ناظم اولی و احکام
شرعی تطبیق ایہ

قوت اجرائیہ

ہر صلاحیت بر حق و ہر حق ہدہ بر صلاحیت اسلام
ایہ یکدن ہوا بن اساسک ہوجیدی قوت اجرائیہ ہدہ اولال
قائم تہن ایہ ، مجلس ہدہ قوت اجرائیہ یک وظیفہ سی
حسن ایضا ایہ یک سرمایہ ہدہ مختار اولہ بی کی
بر قوت اجرائیہ اکتساب ایہ کی تجربہ ادربہ یک
مقتضای اولاری حرکتہ مسئلہ ہولو غالیہر
مہر یک حکومت اوڑندہ اجرا ابتدائی سرمایہ ،
حکومتک کندی افکار و وجدانہ دن ملہم اولاری
وتوہر ہولان اضافی تأثیر آتہ آتی مقصدیک اولہ ساز

فرق سیاست

اور ہادی فرق سیاست گزارندہ وقوعہ کل
مازاجات و مجادلات ، شوہر ہرک ، اصول ادارہ
مملکت ، دہ شکل حکومت و سازہ ہندہ کی آمال
و افکار خصوصیتدن نشأت ایکدہر ، حالیہ
ہماک اسلامیہ فرقہ لک گزارندہ کی اخلاف ، بحق
یکہ بر غایہ و سول ایچون اختیار ایہ یک طریق
انتخاب مددہ و توہر ہولی کر کردہ ، ایستہ ہودہ
بر قوت ، ہر کہ تمکلات اسلامیہ یک اور ہوا تہیات
اجتہاد و اخلاف سی مواجہہ ہندہ قاتری اظہار
وارانہ ایہ

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Muhammet Mustafa AKMEŞE
Doğum Yeri-Tarihi	
EĞİTİM DURUMU	
Mezun olduğu Lise	Antalya Çağlayan Anadolu Lisesi, 2011-2015
Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi/İlahiyat Fakültesi/İlahiyat Bölümü, 2015-2020
İkinci Üniversite Mezuniyeti	Anadolu Üniversitesi/Açıköğretim Fakültesi/Adalet Meslek Yüksek Okulu, 2018-2020
Dönem Projesi/Semineri Konusu	İslâm Hukukunda Borsa ve Finansın Temel Özellikleri
Yüksek Lisans Tez Konusu	İSLÂM İDARE HUKUKU AÇISINDAN SAİD HALİM PAŞA'NIN İSLÂM'DA TEŞKİLAT-I SİYÂSİYYE RİSÂLESİ ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ
Yabancı Dil / Diller	Arapça: Çok iyi, İngilizce: Orta
BİLİMSEL FAALİYETLER	
Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi, Katılım Finans Temel Eğitimi/ Başarı Sertifikası 2022 (Katılımcı)	
İŞ DENEYİMİ	
Stajlar	Hacı Duda Mehmet Gebizli Kız İmam Hatip Lisesi Öğretmenlik Stajı, 2020
Çalıştığı Kurumlar	Antalya Çağlayan Anadolu Lisesi, 2023 (Öğretmenlik)
E-Posta	